Α. Ν. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗ

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΜΕ ΕΠΙΓΝΩΣΗ

Γ' ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ
ΙΟΥΛΙΟΣ 1989

ΑΘΗΝΑΙ 1975

Α. Ν. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗ

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΜΕ ΕΠΙΓΝΩΣΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1975

ΕΚΔΟΣΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
«ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ»
Γραφεῖα: Λυκαβηττοῦ 71 - Τηλ. 630.701

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ

1. Ὁ φράκτης 13
2. Πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη 31
3. Τὸ στήριγμα 45
4. Ὁ κόσμος τοῦ δέοντος 63

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

5. Μπροστὰ στὸ Χριστιανισμό 81
6. Ὁ σωστὸς καὶ φυσικὸς δρόμος 103
7. Ἔτσι χάθηκε ἡ εὐκαιρία 115
8. Ὅταν κυβερνᾶ ὁ ἀθεϊσμός 133

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΤΟ ΑΥΡΙΟ

9. Τὸ αὔριο 147
10. Συγχρονισμός 159
11. Οἱ καρποί 173

[σελ. 6]

[σελ. 7]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίο τοῦτο ἔχει τὸν ἴδιο συγγραφέα ὅπως καὶ ἄλλα συγγενῆ δημοσιεύματα ποὺ παρουσιάζει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὸ περιοδικὸ «Συζήτησις»:([1]) Τὴν ἀνησυχία. Τὴν ἀνησυχία γιὰ τὸ αὔριο, ποὺ τὴν φέρνει ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸ σήμερα μὰ καὶ ἀπὸ τὸ χθές. Αὐτὴ ἡ ἀνησυχία εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση, γιὰ νὰ καταλάβει ὁ ἀναγνώστης καὶ τοῦτο τὸ βιβλίο.

Δὲν εἴμαστε καθόλου ἥσυχοι γιὰ τὴν πορεία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἴμαστε καθόλου ἥσυχοι γιὰ τὸ ποῦ ὁδηγεῖ ὁ δρόμος ποὺ ἔχει πάρει.

Δὲν ξέρομε «τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα». Θὰ μᾶς φέρει ἆρά γε τὴν πρόοδο καὶ τὸν χρυσὸν αἰῶνα ἢ τὸν ὄλεθρο; Καὶ δὲν μᾶς καθησυχάζει, ἀλλὰ ἴσα-ἴσα μᾶς μεγαλώνει τὴν ἀνησυχία ἡ μονομερὴς πρόοδος τῆς τεχνικῆς. Τὸ ξέρομε καὶ τὸ ἀναγνωρίζομε. Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς σήμερα ἔχει πιὰ φθάσει στὸ Ζενίθ.

Ὁ ἄνθρωπος ἐπέταξε πιὰ καὶ ἀπὸ τὸν πλανήτη του καὶ ἐπάτησε στὸ φεγγάρι. Τί μὲ τοῦτο, ὅμως; Ἡ τεχνικὴ πρόοδος φθάνει στὸ Ζενίθ, τὴν ὥρα ποὺ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς κατρακυλᾶ στὸ Ναδίρ, τὴν ὥρα ποὺ ὁ «μοντέρνος» ἄνθρωπος, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ λεγόμενη μοντέρνα, τὴν ἀρνητικὴ νοοτροπία, **[σελ. 8]** *θεωρεῖ καύχημά του ὅτι στὶς ἡμέρες μας δὲν ὑπάρχουν πιὰ αἰώνιες πνευματικὲς ἀξίες. Καὶ καμαρώνει γιὰ τὸν πνευματικὸ λιμό, ποὺ τὸν ἀπονεκρώνει ψυχικά.*

Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ πᾶν εἶναι ἡ τεχνική, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο μιὰ μηχανή, ἀποδείχθηκε πιὰ ἀπὸ τὰ πράγματα ὁλότελα ἀστήρικτη καὶ ἐξωφρενική. Καὶ γι' αὐτὸ ἡ μονομερὴς πρόοδος τῆς τεχνικῆς, ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι, τῆς μηχανῆς, δὲν κατασιγάζει, ἀλλὰ δυναμώνει τὴν ἀνησυχία. Γιατὶ ὅσο ἡ μηχανὴ τελειοποιεῖται, τόσο περισσότερο χρειάζεται ἡ ψυχὴ ποὺ θὰ κυβερνήσει τὴν μηχανή.

Καὶ ἡ ψυχὴ αὐτή... ὄχι βέβαια πὼς δὲν ὑπάρχει πιὰ σήμερα, ὄχι πὼς ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος εἶναι πιὰ ἄψυχος, ἀλλά, νά, θέλει νὰ πορεύεται, σὰν νὰ ἦταν ἄψυχος. Θέλει νὰ τὸν ὁδηγήσει ἡ ὕλη. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ὕλη μπορεῖ βέβαια νὰ γίνει θαυμάσιο ὄργανο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ὁδηγητής, γι' αὐτὸ ὁ «μοντέρνος» ἄνθρωπος πορεύεται χωρὶς ὁδηγό. Ἔχει, ἁπλούστατα, χάσει τὸν δρόμο του.

Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος εἶναι ἕνα ποντοπόρο πλοῖο πού, ὅπως λέμε, ἔχασε τὸν μπούσουλα. Ἔχει χάσει τὴν πυξίδα του ἤ, ἂν θέλετε, ἔχει τὴν πυξίδα

---

[1] Ὅπως τὸ προγραμματικὸ ἄρθρο τοῦ περιοδικοῦ *Συζήτησις* (Δεκέμβριος 1959), τὸ βιβλίο *Ἔμπρὸς εἰς τὴν κρίσιμον καμπὴν - Ἕνα Μήνυμα* (1967), *Οἱ νέοι καὶ ἡ ἐποχή μας* (1971) κ.ἄ.

του ἀπομαγνητισμένη. Ἔχει χάσει τὸν προσανατολισμό του. Ἔτσι, δὲν π ο ρ ε ύ ε τ α ι , ἀλλὰ φ έ ρ ε τ α ι ὅπου θέλουν τὰ κύματα. Καὶ ὅσο αὐτὸ συνεχίζεται, «οὐκ ἔσται τῶν κακῶν παῦλα».

Γιὰ νὰ ξαναβρεῖ, λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος τὸν προσανατολισμό του, γιὰ νὰ μὴν φέρεται ἀπὸ τὰ κύματα, ἀλλὰ νὰ πορεύεται μὲ ἐπίγνωση, γιὰ νὰ μετασχηματισθῆ ἡ ἀνησυχία σὲ δημιουργία καὶ ἡ ἀγωνία σὲ ἀγῶνα, ἔχουν γραφῆ τὰ ἄρθρα πού, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο **[σελ. 9]** *τοῦ 1973 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1974 ἐδημοσιεύθηκαν στὸ περιοδικὸ «Συζήτησις». Τώρα, σὰν ἕνα βιβλίο, τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἔχουν τὴν συνέχεια ποὺ χρειάζεται γιὰ μιὰ μελέτη χωρὶς διακοπές. Καὶ προσφέρεται στὸν ἀναγνώστη μαζὶ μὲ μιὰ παράκληση: Νὰ τὸ διαβάσει τὸ βιβλίο αὐτὸ χωρὶς προκατάληψη καὶ νὰ μὴ διστάσει νὰ δεχθῆ κάθε συνέπεια ἀπὸ τὰ συμπεράσματα ποὺ ὁ ἴδιος θὰ βγάλει ἀπὸ τὴν μελέτη αὐτή.*

[σελ. 10]

[σελ. 11]

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ

[σελ. 12]

[σελ. 13]

1. Ο ΦΡΑΚΤΗΣ

Α

Εἴδαμε παραπάνω, στὸν πρόλογο, τὴν ζωτικὴ ἀνάγκη ποὺ ἔχει ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, γιὰ νὰ βρεῖ τὸν προσανατολισμό του, καὶ μὲ αὐτόν, ἀντὶ νὰ φέρεται ἀκυβέρνητος ἀπὸ τὰ κύματα, νὰ ἀκολουθήσει μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση, ἀνάμεσα στὶς τόσες ἀναστατώσεις ποὺ φέρνουν οἱ κοσμογονικοὶ καιροί μας. Τὸν προσανατολισμὸ ὅμως αὐτὸν δὲν μπορεῖ νὰ τὸν δώσει μιὰ μονομερὴς ἐνατένιση τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ φαινομένου στὴν ἀτομικὴ ἢ τὴν κοινωνική μας ζωή. Χρειάζεται κάτι πολὺ περισσότερο, πολὺ βαθύτερο καὶ πρὸ παντὸς καθολικό. Τὸν προσανατολισμὸ ποὺ χρειάζεται ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος θὰ τοῦ τὸν δώσει μόνο μιὰ θεώρηση τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς, ποὺ ἐκτείνεται πιὸ πέρα ἢ μᾶλλον ἀνεβαίνει πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα τῆς ἡμέρας, μιὰ «ἐξ ἀπόπτου» θεώρηση, μιὰ θεωρία τοῦ Παντός. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ἡ πορεία ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, μπορεῖ νὰ κατανοηθῆ μόνο μὲ τὴν θεώρηση τοῦ Παντὸς παραπάνω ἀπὸ τὸ ἐφήμερο, μὲ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος.

[σελ. 14] Χωρὶς τέτοια θεώρηση τοῦ Παντὸς ὁ ἄνθρωπος φέρεται ἀπὸ τὰ ρεύματα, δὲν πορεύεται μὲ ἐπίγνωση. Ἀντίθετα, μὲ τὴν θεωρία τοῦ Παντὸς σὰν ὁδηγό, ὁ ἄνθρωπος αἰτιολογεῖ καὶ κατανοεῖ τὰ ἐπὶ μέρους συμβάντα, ἀντιδρᾶ ἑπομένως μὲ τρόπο σύμφωνο πρὸς τὸν προσανατολισμὸ ποὺ τοῦ δίνει ἡ θεώρηση αὐτὴ καί, τοὐλάχιστον, διατηρεῖ τὴν δική του προσωπικότητα, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ γεγονότα αὐτά, ἀκόμη καὶ ἂν φέρουν τὸν θάνατο. «Μπορεῖτε νὰ μᾶς σκοτώσετε, ἀλλὰ δὲν μπορεῖτε νὰ μᾶς βλάψετε», ἔλεγαν οἱ χριστιανοὶ τῶν διωγμῶν, ἐπαναλαμβάνοντας ὅ,τι εἶχε πεῖ ὁ Σωκράτης στὴν ἀπολογία του. Καὶ στὶς ἡμέρες μας καιρὸς εἶναι νὰ ἐμφανισθῆ ὁ ἄνθρωπος σὰν ἕνα ὂν ποὺ δὲν θεωρεῖ τὸν θάνατο σὰν τὸ χειρότερο κακό, μὰ ἕνα κυρίως προσέχει: Μὴ χάση τὸν δρόμο ποὺ δίνει ἡ θεώρηση τοῦ Παντός.

Β

Αὐτή, ὅμως, ἡ θεώρηση τοῦ Παντὸς θὰ δείξει τὸν σωστὸ προσανατολισμὸ μόνο μὲ ὡρισμένες προϋποθέσεις.

Πρέπει, πρῶτα, νὰ ἀντέχει στὸ φῶς ποὺ διαθέτει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, νὰ μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ ἀπὸ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο στὰ σοβαρά, μὲ τρόπο ἀνυπόκριτο, εἰλικρινῆ, τίμιο καὶ ἄρα μὲ κάθε συνέπεια.

Ἡ θεωρία αὐτὴ πρέπει, αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο, νὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἀβίαστα, **[σελ. 15]** χωρὶς ὁ ἄνθρωπος νὰ φοβᾶται οὔτε τυράννους οὔτε δικαστήρια, ἀλλὰ οὔτε καὶ κοινωνικὸ ἀποκλεισμὸ καὶ χλευασμὸ τῶν πολλῶν. Νὰ μὴν εἶναι ἀποτέλεσμα φόβου, οὔτε κἂν τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι, καὶ ἐκεῖνος ἀκόμη ποὺ πιστεύει στὸν Θεὸ δὲν θὰ πιστεύει στὸν Θεό, ἐπειδὴ τὸν φοβᾶται, ἀλλὰ θὰ φοβᾶται τὸν Θεό, ἐπειδὴ τὸν πιστεύει..., ἄν, φυσικά, ὄντως πιστεύει.

Ἔπειτα, τρίτη προϋπόθεση, ἡ θεωρία αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ καὶ δεοντολογικὸ ὁδηγό. Νὰ τὴν ἔχει ὄντως ὁ ἄνθρωπος ὁδηγὸ στὴ ζωή του, πυξίδα στὴν πορεία του, σὲ τρόπο ποὺ νὰ πορεύεται μὲ βάση τὴν καθοδήγηση αὐτὴ καὶ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πρὸς τὰ πάνω.

Τέταρτο. Ἡ θεωρία αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὄντως στήριγμα. Νὰ εἶναι δύναμη ποὺ θὰ στηρίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ ὄχι ποὺ θὰ περιμένει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ τὴν στηρίζει αὐτός. Καὶ τότε θὰ μπορεῖ νὰ δώσει τὸ αἴσθημα ἀσφαλείας, κι' ἀκόμα τὴν *«εὔροια»* τῶν στωϊκῶν, τὴν εἰρήνη τοῦ Εὐαγγελίου, τὴν δύναμη γιὰ μιὰ πορεία ποὺ γίνεται μὲ ἐπίγνωση. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση στὴν ἀνησυχία ποὺ νιώθει μέσα του ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος.

Γ

Ἡ κοσμοθεωρία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι πρωτότυπη, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία ἄλλων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς, γιὰ νὰ σχηματίσω **[σελ. 16]** τὴν δική μου θεώρηση τοῦ κόσμου, θὰ ὠφεληθῶ πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἄλλοι εἶπαν. Μπορεῖ, στὸ τέλος, ἡ κοσμοθεωρία μου νὰ εἶναι ἀποδοχὴ ἐκείνων ποὺ ἄλλοι ἐδίδαξαν. Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ γίνη, γιατὶ ἐγώ, ἐλεύθερα, ἀβίαστα, μὲ ἐπίγνωση, παραδέχθηκα τὴν θεωρία αὐτή, ἔγινε πιὰ δική μου κοσμοθεωρία.

Καὶ στὸ ἐρώτημα: Μὰ ἔχω ἐγὼ ἀνάστημα γιὰ τέτοια θεώρηση; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: Καὶ ποιός θνητὸς ἔχει τέτοιο ἀνάστημα; Ἂν πῆτε πὼς ὁ δεῖνα ἄνθρωπος ὁ σημερινός, ὁ σοφώτερος ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἱκανώτερος νὰ καταπιαστῆ μὲ τὴν θεωρία τοῦ Παντὸς ἀπὸ ὅσο εἶναι ἡ ἄξεστη γυναικούλα μιᾶς ἄγριας χώρας, εἶναι σὰν νὰ λέτε πώς, ἐπειδὴ ἕνας βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῶν Ἄλπεων, εἶναι πιὸ κοντὰ στὸν Σείριο

ἀπὸ ὅσο εἶναι τὸ ὀστρακόδερμο ποὺ βρίσκεται στὰ βάθη τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὠκεανοῦ.

Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει, βέβαια, πὼς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀπελπισθῆ καὶ νὰ παραδοθῆ στὸ *«ὅπου τὸ φέρον σὲ φέρει καὶ φέρου καὶ φέρε»,* νὰ ἀφήσει τὸν ἑαυτό του νὰ φέρεται ἀπὸ τὸ ρεῦμα σὰν κούτσουρο, ἀντὶ νὰ πορεύεται μὲ ἐπίγνωση. Καὶ ἐδῶ ἰσχύει τὸ *«καδδύναμιν ἔρδειν»,* ποὺ ἔλεγε ὁ Σωκράτης, ἐπαναλαμβάνοντας στίχο τοῦ Ἡσιόδου, νὰ κάνει κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει.

Καὶ ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει εἶναι ἡ προσπάθεια. Μὲ εἰλικρίνεια καὶ μὲ εὐσυνειδησία νὰ ζητάει νὰ χαράξει στὴ ζωή του ἕνα σωστὸ δρόμο, ὅσο πιὰ εἶναι αὐτὸ δυνατὸ στὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴ τὴν προσπάθεια μπορεῖ νὰ καταβάλει καὶ ἔχει ἱερὸ χρέος νὰ καταβάλει ὁ κάθε ἄνθρωπος.

[σελ. 17] Τὴν προσπάθεια, λοιπόν, αὐτὴ γιὰ μιὰ θεωρία τοῦ Παντὸς σύμφωνη μὲ τὴν συνείδησή του, μὲ τὸ φῶς ποὺ ἔχει καὶ μὲ τὴν εἰλικρινῆ ἀντιμετώπιση τῆς πραγματικότητος, τὴν προσπάθεια αὐτὴ κατέβαλε καὶ αὐτὸς ποὺ γράφει τὸ παρόν. Θὰ ἐκθέσει, λοιπόν, στὸ βιβλίο τοῦτο, μὲ κάθε ἁπλότητα, πῶς αὐτὸς βλέπει τὰ μεγάλα αὐτὰ προβλήματα. Ποῦ στηρίζεται, γιὰ νὰ βεβαιώσει πὼς αὐτὰ ποὺ θὰ πεῖ δὲν περιέχουν καὶ σφάλματα; Πουθενά. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ βεβαιώσει πὼς ὅσα γράφονται δὲν θὰ περιέχουν κακοπιστίες ἢ «κατὰ συνθήκην». Αὐτὴ τὴν ὑπόσχεση γιὰ εἰλικρίνεια, γιὰ καλὴ πίστη, τὴν δίνει ὁ γράφων στὸν ἀναγνώστη. Εἶναι ἄλλωστε ἡ μόνη ὑπόσχεση ποὺ τοῦ δίνει.

Νά, λοιπόν, ποῦ κατέληξε ὁ γράφων στὴν προσπάθειά του αὐτή.

Δ

Θὰ ξεκινήσωμε μὲ μιὰν ὑπόθεση ὁλότελα φανταστική. Θὰ ὑποθέσωμε ἕνα σύγχρονο «σιδηροῦν προσωπεῖον» (marque de fer), ἕνα ἄνθρωπο ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε μέσα σὲ ἕνα δωμάτιο, ἀπὸ ὅπου ὡς τώρα δὲν ἔχει βγῆ οὔτε μιὰ φορὰ στὴ ζωή του. Ζῆ σὲ μιὰ τέλεια ἀπομόνωση ἀσύγκριτα αὐστηρότερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐπιβληθῆ στὸν μυστηριώδη ἄνθρωπο τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος μὲ τὴν σιδερένια μάσκα ποὺ τοῦ ἐπέβαλε ὁ Λουδοβῖκος ΙΔ΄ τῆς Γαλλίας. Ἂς ὑποθέσωμε, λοιπόν, (φαντασία εἶναι, εἴπαμε) πὼς ὡς τώρα ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν εἶχε **[σελ. 18]** καμμιά, οὔτε τὴν παραμικρὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κόσμο ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο αὐτό, οὔτε μὲ ἕνα βλέμμα πρὸς τὰ ἔξω οὔτε μὲ ἕνα ἦχο ἀπ’ ἔξω, οὔτε κἂν μὲ μιὰν ἡλιακὴν ἀκτῖνα. Τὸ δωμάτιο φωτίζεται ἀπὸ ἕνα ἠλεκτρικὸν λαμπτῆρα.

Ἂς τὸ φανταστοῦμε αὐτὸ καὶ ἂς ρωτήσωμε: Γιὰ τὸν φανταστικὸν αὐτὸν ἄνθρωπο τί εἶναι ὁ κόσμος; Μά, φυσικά, τὸ δωμάτιο ποὺ μέσα σ’ αὐτὸ περνᾶ

τὴν ζωή του. Κάθε τι ποὺ βλέπει, ἀκούει, αἰσθάνεται εἶναι μέσα σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο. Αὐτὸ τὸ δωμάτιο εἶναι ὅλη ἡ πραγματικότης ποὺ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος αὐτός.

Τὸ δωμάτιο, λοιπόν, αὐτὸ εἶναι γιὰ τὸν φανταστικὸ ἄνθρωπό μας τὸ σύμπαν. Δὲν εἶναι ὅμως, βέβαια, ἀντικειμενικῶς τὸ πᾶν. Ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἁπλώνεται ἡ ἀπέραντη πραγματικότης, ποὺ δὲν παύει βέβαια νὰ εἶναι πραγματικότης, ἐπειδὴ δὲν ὑποπίπτει στὶς αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου μας, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος αὐτός (φανταστικὴ ὑπόθεση, πάντοτε) δὲν ὑποπτεύεται κἂν τὴν ὕπαρξή του.

Ὑπάρχουν, λοιπόν, δύο πραγματικότητες. Ἀπ' τὴν μιὰ μεριὰ ἡ πραγματικότης ποὺ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπός μας. Ἡ πραγματικότης αὐτὴ εἶναι γι' αὐτὸν τὸ πᾶν. Εἶναι τὸ σύμπαν του. Καὶ ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἄπειρη πραγματικότης, ποὺ ὑφίσταται, βέβαια, μ' ὅλο ποὺ ὁ ἄνθρωπός μας δὲν ὑποπτεύεται κἂν τὴν ὕπαρξή της. Ὁπόταν (ἂς ἐξακολουθήσωμε νὰ δίνωμε τὸν λόγο στὴν φαντασία μας) μιὰ μέρα, κάποιος μπαίνει στὸ δωμάτιο, παίρνει τὸν ἄνθρωπό μας ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τὸν πηγαίνει νὰ ἰδεῖ καὶ ἕνα ἄλλο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ. **[σελ. 19]** Τὴν ἄλλη μέρα τοῦ δείχνει ὁλόκληρο τὸ σπίτι καὶ μιὰν ἄλλη μέρα τὸν βγάζει καὶ στὸν δρόμο, ποὺ τὸν βλέπει γιὰ πρώτη πάντοτε φορὰ στὴ ζωή του. Μ' ὅλα αὐτά, φυσικά, εὐρύνονται τὰ ὅρια ἐκείνου ποὺ ἀποτελοῦν γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν τὸ σύμπαν. Τὸ σύμπαν τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ δὲν εἶναι πιὰ μόνο τὸ δωμάτιο ποὺ μέσα σ' αὐτὸ εἶχε περάσει ὡς τώρα τὴν ζωή του.

Τί ἄλλαξε μὲ τὴν διεύρυνση αὐτή; Στὴν οὐσία τίποτε. Ὑπάρχουν πάντοτε οἱ δυὸ πραγματικότητες: Ἡ πραγματικότης ποὺ τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μὲ τὶς αἰσθήσεις του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη πραγματικότης, ἡ ἀπέραντη πραγματικότης. Ὁ ἄνθρωπός μας δὲν τὴν βλέπει, δὲν τὴν αἰσθάνεται, δὲν τὴν συλλαμβάνει κἂν τὸ μυαλό του. Τὸ ὅτι γιὰ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸ τὸ Σύμπαν ἀπετελεῖτο πρῶτα ἀπὸ ἕνα δωμάτιο καὶ τώρα ἀπὸ ἕνα σπίτι καὶ τὸ κομμάτι τοῦ δρόμου ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, αὐτὸ γιὰ τὸ θέμα μας δὲν ἀλλάζει στὴν οὐσία τίποτε.

Καὶ ὅμως, μὲ τὴν διεύρυνση αὐτὴ ἐπέρχεται κι' ὅλας ἕνα ἀποτέλεσμα. Ἡ διεύρυνση ἔδειξε στὸν ἄνθρωπο πὼς ἔσφαλλε, ὅταν ἐνόμιζε (ἂν φαντασθοῦμε πὼς ἐνόμιζε) πὼς δὲν ὑπῆρχε τίποτε πέρα ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Νὰ ποὺ ὑπάρχει κι' ἄλλο δωμάτιο καὶ ἄλλα δωμάτια καὶ ὁ δρόμος... Σιγὰ-σιγὰ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς νιώθει πὼς ὑπάρχει καὶ ἄλλη πραγματικότης, ποὺ ἀκόμα δὲν τὴν βλέπει. Τί ἀκριβῶς ὑπάρχει, δὲν ξέρει ἀκόμα, μὰ πὼς ὑπάρχει κάτι πέρα κι' ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶδε ὡς τώρα, ὅπως τώρα βλέπει πράγματα ποὺ τὴν ὕπαρξή **[σελ. 20]** τους δὲν ὑπωπτευόταν, ὅταν ἦταν κλεισμένος στὸ δωμάτιό του, γι' αὐτὸ δὲν ἀμφιβάλλει πιά. Καὶ σιγὰ-σιγὰ καταλήγει στὸ συμπέρασμα: Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου του ἀποτελοῦσαν γι' αὐτὸν ἕνα φράκτη, ποὺ τὸν ἔκανε νὰ βλέπει ἕνα μέρος μόνο, ἀπειροστό, ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ποὺ ὑπάρχει.

Βέβαια, ὁ φράκτης αὐτὸς τώρα ἔχει μετακινηθῆ, ἔγινε εὐρύτερος, ἐμεγάλωσε, ὅμως δὲν ἔπαψε νὰ ὑπάρχει. Ὁ ἄνθρωπός μας βλέπει τώρα περισσότερα, ἀλλὰ γι' αὐτὸ τὸν λόγο αἰσθάνεται ἐντονώτερα ἀκόμη πὼς δὲν βλέπει τὸ πᾶν. Πὼς κάποιος φράκτης περιορίζει τὴν πραγματικότητα ποὺ αὐτὸς ἔχει ὡς τώρα ἀντιληφθῆ, καὶ πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη ὑπάρχει καὶ ἄλλη πραγματικότης, ποὺ αὐτὸς μὲν δὲν τὴν ἀντιλαμβάνεται, ὅμως ὑπάρχει. Αὐτὸ τὸ αἴσθημα τοῦ φράκτου γίνεται ἐντονώτερο, ὅσο ὁ φράκτης εὐρύνεται, κάθε φορὰ δηλαδὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος βλέπει πὼς ὑπάρχουν πράγματα ποὺ τὴν ὕπαρξή τους δὲν τὴν ὑπωπτευόταν κἂν ὡς τότε.

Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο. Ἡ ἄνθρωπός μας αὐτός, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αἴσθημα τοῦ φράκτου ποὺ τὸν περιορίζει ν' ἀντιληφθῆ ὅλη τὴν πραγματικότητα, ἔχει καὶ μιὰν ἐπιθυμία: Ἄχ, νὰ μποροῦσα νὰ ἔβλεπα ἀκόμα πάρα πέρα! Καὶ ὅσο ὁ φράκτης μετακινεῖται, διευρύνεται καὶ ἀφήνει τὸν ἄνθρωπό μας νὰ δεῖ νέα πράγματα, τόσο ἐντονώτερη γίνεται ἡ ἐπιθυμία νὰ δεῖ τί ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη.

Ἂς ὑποθέσωμε τώρα πὼς ὁ ἐλευθερωτὴς ποὺ ἔβγαλε τὸν ἄνθρωπό μας ἀπὸ τὸ δωμάτιό του τὸν παίρνει πάλι ἀπὸ τὸ χέρι, παίζοντας τὸν ρόλο τοῦ **[σελ. 21]** Βιργιλίου γιὰ τὸν Δάντη, καὶ τοῦ δείχνει ὁλόκληρη πόλη καὶ πολιτεῖες ἀκόμη, καὶ ἀκόμη ὁ ἄνθρωπός μας στρέφει γιὰ πρώτη φορὰ τὰ μάτια στὸν οὐρανὸ καὶ βλέπει καὶ τὰ ἄστρα. Τί ἔγινε τώρα; Κατὰ τί ἄλλαξε ἡ κατάσταση ὡς πρὸς τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ; Κατὰ τίποτε. Πάλι ἔχομε τὸν κόσμο ποὺ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος, πάλι τὸ αἴσθημα πὼς καὶ ὅμως ἡ πραγματικότης δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὸν κόσμο ποὺ ἀντιλαμβάνεται, καὶ πάλι ἡ ἐπιθυμία νὰ ξεπεράση ὁ ἄνθρωπός μας τὸν φράκτη, νὰ δεῖ παραπέρα ἀπ' αὐτόν.

Καὶ νὰ ποὺ ὁ Βιργίλιός μας –ἤ, ἂν προτιμᾶτε, ἡ Βεατρίκη πιά– παίρνει τὸν φανταστικὸν αὐτὸν ἄνθρωπο, τὸν πηγαίνει στὸ Ἀστεροσκοπεῖο τοῦ Παλομὰρ ἤ, ἂν θέλετε, ἑνὸς Ὑπερπαλομάρ, κι' ἐκεῖ πιὰ τὸν βάζει καὶ βλέπει τοὺς Γαλαξίες, τὸ Σύμπαν, τὸ Σύμπαν μὲ τὴν ἀστρονομικὴ ἔννοια. Αἴ, τώρα, λέει ἴσως ὁ ἄνθρωπός μας, τώρα μάλιστα, εἶδα τὸ πᾶν. Τώρα δὲν ὑπάρχει πιὰ φράκτης. Ὅ,τι βλέπω εἶναι ὅλη ἡ πραγματικότης ποὺ ὑπάρχει. Τὰ λέει αὐτὰ στὸν Βιργίλιό του, καὶ αὐτὸς μειδιᾶ καὶ τοῦ προσφέρει μιὰ σταγόνα νεροῦ, βάζοντας μπροστά του ἕνα μικροσκόπιο. Καί, νάτος πάλι ὁ φράκτης! Τώρα τὸν φράκτη τὸν δείχνει τὸ μικροσκόπιο.

Ε

Καὶ μὲ τὸ μικροσκόπιο τελειώνομε;

Ποῦ νὰ τελειώσωμε! Ἂς ἀφήσωμε τὸν κόσμο τῆς ἀντιΰλης καὶ τὰ ἄπειρα προβλήματα καὶ ἐρωτηματικὰ ποὺ μᾶς προβάλλει. Ἔχομε ἀκόμα τὸν **[σελ. 22]**

κόσμο τοῦ πνεύματος ἤ, ἂν θέλετε, ἔχομε τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλον τὸν κόσμο ποὺ ὑπάρχει, ὅλη τὴν κοσμογονία ποὺ συντελεῖται σὲ μιὰν ἀνθρώπινη ψυχή. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύμπαν τοῦ ἀστρονόμου, ὑπάρχει ὁ κόσμος τοῦ μίσους, τῆς ἀγάπης, τοῦ ἡρωϊσμοῦ. Ἄντε νὰ τὸν συλλάβεις καὶ νὰ τὸν ἐξερευνήσης τὸν κόσμον αὐτόν!

Καὶ μὲ αὐτὸ ἐτελειώσαμε; Ποῦ νὰ τελειώσωμε! Φθάνομε στὰ «διατί», στὸ πρόβλημα τῶν αἰτίων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ πρόβλημα τοῦ πρώτου αἰτίου, στὸ πρόβλημα τοῦ ἀπὸ ποῦ ἤλθαμε. Στὸ πρόβλημα ποὺ λέγεται ἔννοια καὶ οὐσία τῆς ζωῆς. Καὶ ὁ ἄνθρωπός μας, βλέποντας πὼς ὁ φράκτης ποὺ τοῦ περιορίζει τὴν πραγματικότητα ποὺ ἀντιλαμβάνεται, πὼς ὁ φράκτης αὐτὸς ὅλο καὶ εὐρύνεται, ἀλλὰ ποτὲ δὲν γκρεμίζεται, λέει: «Καλά, ἐγὼ ὅμως θέλω νὰ φύγη ὁ φράκτης. Νὰ βλέπω τὸ πᾶν, ἀλλὰ τὸ πᾶν. Πότε θὰ γίνη αὐτό; Πότε θὰ μπορέσω νὰ δῶ, νὰ ἀντιληφθῶ, νὰ συλλάβω τὸ πᾶν, ὅλην τὴν πραγματικότητα ποὺ ὑπάρχει;»

Ἐδῶ ὁ σύγχρονος Βιργίλιός μας θὰ χαμογελάσει πάλι καὶ θὰ πεῖ ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ἕνας νεώτερος Ἄγγλος φιλόσοφος, ὁ C. E. M. Joad: «Δὲν καταλαβαίνω γιατὶ τὸ πᾶν πρέπει νὰ εἶναι τέτοιο, ποὺ νὰ χωρεῖ στὸ μυαλουδάκι ἑνὸς ἀνθρώπου τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος». Καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἀϊνστάϊν εἶχε πεῖ: «Ἐκεῖνο ποὺ δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω εἶναι γιατί τὸ πᾶν πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ὥστε νὰ μπορῶ νὰ τὸ καταλάβω». Καὶ θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ πεῖ, συνοψίζοντας ὅσο μποροῦσε νὰ συνοψίσει ὅλα αὐτὰ μὲ κάτι ἁπλό, μὲ κάτι ποὺ θὰ τολμήσωμε νὰ τὸ **[σελ. 23]** παρουσιάσωμε μὲ τὴν μορφὴ μαθηματικοῦ τύπου. Ὁ μαθηματικὸς αὐτὸς τύπος θὰ εἶχε δύο ὅλα καὶ ὅλα σύμβολα. Τὸ ἕνα σύμβολο εἶναι τὸ α, καὶ δείχνει ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται εἴτε μὲ τὶς αἰσθήσεις του εἴτε μὲ τὸ μυαλό του. Αὐτό, αὐτὴ ἡ πραγματικότης ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν αἰσθανθοῦμε, νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε, νὰ τὴν ἐλέγξωμε, αὐτὸ τό, ἂς ποῦμε ἔτσι, «ἐλεγκτόν», τὸ παριστάνομε λοιπὸν μὲ τὸ α. Τὸ ἄλλο σύμβολό μας εἶναι τὸ σύμβολο ∞ (ἄπειρο), καὶ μὲ αὐτὸ παριστάνομε τὴν ὅλη πραγματικότητα, κάθε τι ποὺ ὑπάρχει, τὸ πᾶν. Ὁ μαθηματικός μας τύπος θὰ ἦταν $\alpha < \infty$, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ τιμὴ τοῦ α. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἔκταση τοῦ κόσμου ποὺ εἶναι ἀντιληπτὸς στὸν ἄνθρωπο μπορεῖ νὰ αὐξάνει συνεχῶς μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν, μὲ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ, ὅμως πάντα τὸ α θὰ μένει μικρότερο ἀπὸ τὸ ∞. Γιὰ τὸν γεωργὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡσιόδου ἡ τιμὴ τοῦ α ἔστω πὼς ἦταν 1. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἂς ποῦμε πὼς ἦταν 1.000, γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο τῶν διαπλανητικῶν ταξιδίων ἡ τιμὴ τοῦ α ἂς εἶναι – πόσο θέλετε νὰ ποῦμε, 1.000.000 ἢ ἔστω 100.000.000, γιὰ τὸν ἄνθρωπο μετὰ 500 χρόνια ἡ τιμὴ τοῦ α θὰ εἶναι 1.000.000.000. Πάντως, ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ τιμὴ τοῦ α, δὲν θὰ φθάνει στὸ ἄπειρο. Ὁ φράκτης μπορεῖ νὰ εὐρύνεται ὡς τοὺς Γαλαξίες. Μένει ὅμως φράκτης, ὅριο. Πάντοτε ὑπάρχει πραγματικότης πέρα ἀπὸ τὸ ὅριο, πραγματικότης ποὺ ὑπερβαίνει τὸ

σύμπαν ποὺ συλλαμβάνει, ἐλέγχει ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι ἡ πραγματικότης πέρα ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο **[σελ. 24]** ἔλεγχο, ἡ, ἂς τὴν ποῦμε ἔτσι, ὑπερελεγκτὴ πραγματικότης.

Ζ

Ἂν ἔλθωμε τώρα στὴν ὑπερελεγκτὴ αὐτὴ πραγματικότητα, θὰ δοῦμε πὼς μπορεῖ νὰ διακριθῆ σὲ δυὸ κατηγορίες.

Ὑπάρχει πρῶτα ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται μὲν πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, δὲν ἀποκλείεται ὅμως γιὰ τὸν αὐριανὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι μέσα ἀπὸ τὸν φράκτη, ἀφοῦ ὁ φράκτης εὐρύνεται συνεχῶς. Ὁ ἠλεκτρισμὸς ἦταν πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη γιὰ τοὺς προπάππους μας, ἡ ἀτομικὴ ἐνέργεια ἦταν μέχρι τὸν β΄ παγκόσμιο πόλεμο πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη. Ποιὸς ξέρει ποιὰ πραγματικότης θὰ ἀποκαλυφθῆ αὔριο στὸν ἄνθρωπο, πραγματικότης ποὺ τὴν ὕπαρξή της ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲν ὑποπτεύεται κἄν!

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη, διαφορετικὴ ὑπερελεγκτὴ πραγματικότης. Γι' αὐτὴν βρισκόμαστε αὐτὴν τὴ στιγμὴ στὸ σημεῖο ποὺ βρισκόταν καὶ ὁ γεωργὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡσιόδου, καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ δεχθοῦμε πὼς καὶ ὕστερα ἀπὸ χιλιάδες χρόνια ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο.

Εἶναι τὸ πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Μπορῶ νὰ φαντασθῶ πὼς κάποτε ἡ ἔρευνα τοῦ ἀνθρώπου θὰ τοῦ κάνει «ἐλεγκτοὺς» πέρα γιὰ πέρα καὶ τοὺς ἀπώτατους πλανῆτες καὶ τὰ ἀπλανῆ ἄστρα ἀκόμα. Ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ πῶς ποτὲ **[σελ. 25]** ὁ ἄνθρωπος, μὲ ὁποιανδήποτε παρατήρηση, μὲ ὁποιοδήποτε πείραμα καὶ μαθηματικὸ λογισμό, θὰ λάβη γ ν ώ σ η (θὰ «ἐλέγξη») μὲ ποιό τρόπο ἔλαβε ἀρχὴ ὁ κόσμος. Πῶς ἦλθε ἡ ζωὴ στὸν κόσμο (ἀκόμα καὶ πειράματα τεχνητῆς παραγωγῆς τῆς ζωῆς δὲν θὰ φέρουν καμμιὰν ἀπόδειξη γιὰ τὸ μὲ ποιόν τρόπο ὄντως ἐφανερώθηκε ἡ ζωὴ στὸν πλανήτη μας). Ἂν ὑπάρχει «μετὰ θάνατον» ζωὴ καὶ πῶς εἶναι ἡ ζωὴ αὐτὴ κ.λ.π. Γιὰ νὰ γίνουν ἐλεγκτὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τέτοια θέματα, θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρυνθοῦν ὄχι οἱ γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἱ προσληπτικὲς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, γιατὶ ἐδῶ τὸν φράκτη τὸν ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἡ ἀνεπάρκεια τῶν παραστάσεων ποὺ προσλαμβάνονται, ἀλλὰ ἡ περιωρισμένη προσληπτική μας ἱκανότης. Ὅσο δὲν ἐπέρχεται μεταβολὴ στὴν ἱκανότητα αὐτή (γιὰ νὰ ἐκφρασθοῦμε μὲ τρόπο ποὺ θὰ ἀρέσει στὸν ὑλισμό, ὅσο ὁ ἐγκέφαλος τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀλλάζει), μὲ τὴν ἐλεγκτικὴν ἱκανότητα ποὺ ἔχει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἤ, ἂν θέλετε, ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει τρόπος, γιὰ νὰ ἐλέγξει αὐτὰ τὰ θέματα οὔτε στὸ παρὸν οὔτε στὸ μέλλον. Γιὰ τὰ

ζητήματα αὐτὰ θυμᾶται πάντα κανεὶς ἐκεῖνο ποὺ εἶχε πεῖ ὁ Du Bois - Reymond, «ignoramus et ignorabimus», «ἀγνοοῦμε καὶ θὰ ἀγνοοῦμε».

Ἔτσι, λοιπόν, χωρίζομε τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη μας, τὴν ὑπερελεγκτὴ πραγματικότητα, σὲ δύο. Ἀπ' τὴν μιὰ μεριὰ ἔχομε τὴν πραγματικότητα ἐκείνη ποὺ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν πραγματικότητα ποὺ ἐλέγχομε ἤδη, μόνο πὼς βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸν **[σελ. 26]** φράκτη ποὺ ὁρίζει ὡς ποῦ ἔχει φθάσει ὡς τώρα ὁ ἀνθρώπινος ἔλεγχος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχομε τὴν πραγματικότητα ποὺ ἐκτείνεται ὄχι πιὰ ἁπλῶς πέρα, ἀλλὰ παραπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό.

Καὶ ἡ διαφορὰ ἐκδηλώνεται σὲ τοῦτο: Μιὰ πού, ὅπως εἴδαμε, ὁ φράκτης ὅλο καὶ εὐρύνεται, ὅλο καὶ καινούργια πραγματικότης ποὺ ὡς χθὲς ἦταν πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη τώρα μπαίνει μέσα σ' αὐτόν. Ἀντίθετα, ἡ πραγματικότης ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, αὐτὴ πάντοτε μένει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη γνώση, ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο ἔλεγχο, γιατί, ὅπως εἴπαμε, βρίσκεται πάρα πάνω ἀπὸ τὴν συλληπτικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Αὐτὴν τὴν πραγματικότητα θὰ τὴν ὀνομάσωμε «ὑπερφυσικόν». Ὑπερφυσικό, λοιπόν, θὰ ἐννοοῦμε ἐδῶ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται ὄχι ἁπλῶς πέρα ἀπὸ τὸν φράκτη, γιατὶ ξεπερνᾶ τὶς σημερινές μας γνώσεις, μὰ βρίσκεται παραπάνω ἀπὸ αὐτόν, γιατὶ ξεπερνᾶ τὶς νοητικὲς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ἂν τώρα ἕνας ἰσχυρισθῆ πὼς δὲν ὑπάρχει πραγματικότης ποὺ νὰ μὴ μπορεῖ νὰ τὴν συλλάβει, νὰ τὴν ἐλέγξει ὁ ἄνθρωπος... ὁμολογῶ πὼς μοῦ εἶναι ὁλότελα ἀδύνατο νὰ καταλάβω ποῦ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς στηρίζει ἕνα τέτοιον ἰσχυρισμό.

Καὶ ἀκόμη κάτι ἄλλο: Ἀφοῦ δὲν βλέπω (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, δὲν συλλαμβάνω, δὲν ἐλέγχω) πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει, ἄρα τὸ ὅτι κάτι δὲν τὸ βλέπω δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς αὐτὸ τὸ κάτι δὲν ὑπάρχει. Ἂν τώρα μοῦ πῆτε πὼς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα εἶναι κοινὸς τόπος, τόσο τὸ καλύτερο.

Δὲν εἶναι ὅμως καὶ τόσο κοινὸς τόπος. Ὁ **[σελ. 27]** σοφὸς ἐκεῖνος ποὺ εἶχε ἐρευνήσει τὸ σύμπαν μὲ ἕνα τηλεσκόπιο καὶ εἶπε ὅτι «διέτρεξα μὲ τὸ τηλεσκόπιο τὸν οὐρανό, δὲν εἶδα πουθενὰ τὸν Θεό, Θεὸς ἄρα δὲν ὑπάρχει», αὐτὸς ἔλεγε μιὰ καθαρὴ καὶ κατὰ γράμμα ἀνοησία. Γιατὶ ἔκανε ἕνα συλλογισμὸ ὅπου ἡ «μείζων πρότασις» εἶναι: Κάθε τι ποὺ ὑπάρχει τὸ βλέπω. Καὶ ὅμως, αὐτὸ ἀκριβῶς, αὐτὴ ἡ μείζων πρότασις εἶναι τὸ «πρῶτον ψεῦδος», κι' ἀπ' αὐτὸ ἐξεκίνησαν πολλὰ ἀνόητα καὶ καταστρεπτικά.

Ὁ φράκτης εὐρύνεται. Ποτὲ δὲν γκρεμίζεται. Ὑπάρχει πάντοτε καὶ μᾶς στενοχωρεῖ πάντοτε. Ἂν ὁ φανταστικὸς ἄνθρωπός μας ὑπῆρχε στὴν πραγματικότητα, θὰ αἰσθανόταν καὶ πάλι τὴν ἴδια στενοχώρια μπροστὰ στὸν φράκτη καὶ θὰ ἔκανε τὸ πᾶν, γιὰ νὰ δῆ παραπέρα ἀπ' αὐτόν. Καὶ τὴν ἴδια ἐπιθυμία θὰ αἰσθανόταν, κι' ἂν ἀκόμη ὁ φράκτης ἔφθανε στὰ ἀπώτατα σημεῖα τοῦ σύμπαντος ὅπου φθάνει τὸ τηλεσκόπιο τοῦ Παλομὰρ ἢ ὁποιουδήποτε Ὑπερπαλομάρ.

Ὑπάρχει, λοιπόν, μέσα στὸν ἄνθρωπο ἡ συνείδηση τοῦ φράκτου καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ τὸν ξεπεράση. Καὶ μάλιστα, ὅσο πιὸ εὐρύχωρος γίνεται ὁ φράκτης, τόσο μεγαλύτερη γίνεται ἡ ἐπιθυμία μας αὐτή.

Η

Ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα γιὰ τὸν φράκτη δὲν πρέπει νὰ ὁδηγήσουν στὴν ὑπόθεση πὼς ὁ φράκτης βρίσκεται μακρυά μας καὶ τὸ «πέραν τοῦ **[σελ. 28]** φράκτου» ἀρχίζει ἐκεῖ κάπου ὅπου σταματοῦν πιὰ οἱ Γαλαξίες ποὺ βλέπομε μὲ τὸ σημερινό μας ἰσχυρότατο τηλεσκόπιο. Τὸν φράκτη τὸν νιώθομε σὲ κάθε λειτουργία τῆς ζωῆς μας. Καὶ ὅταν βλέπωμε καὶ τὸ ἁπλούστατο στὴν φύση, ἀρκεῖ νὰ θέλωμε νὰ τὸ ἐρευνήσωμε «μετὰ λόγου», νὰ ἐξηγήσωμε κάθε τι ποὺ βλέπομε, τὰ αἴτια τῶν φαινομένων, ἀκόμη περισσότερο τὰ αἴτια τῶν αἰτίων. Πιὸ πέρα ἀκόμη, νὰ φθάσωμε στὸ «πρῶτον αἴτιον».

Τὸν φράκτη συναντοῦμε ἰδιαιτέρως, σκοντάβομε πάνω του, ὅταν ζητοῦμε νὰ κατανοήσωμε τὸ φαινόμενο ποὺ λέγεται ζωή. Ἡ ζωὴ εἶναι κάτι ποὺ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη τὸ περιγράφουν βέβαια, ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ κάνει ἀκόμη ἐμφανέστερο τὸν τύπο $\alpha < \infty$.

Ἀκόμη περισσότερο, ὅμως, αἰσθητὸς γίνεται ὁ φράκτης μέσα μας. Νομίζει κανεὶς πὼς ὁ φράκτης ποὺ χωρίζει ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ συλλάβωμε ἀπὸ τὸ ἀσύλληπτο, τὸ ἐλεγκτὸ ἀπὸ τὸ μὴ ἐλεγκτό, πὼς ὁ φράκτης αὐτὸς διασχίζει, ὄχι ἀνατομικά, βέβαια, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν χωρίζει σὲ δύο. Θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς πὼς μέσα στὸν ἄνθρωπο ἔχουν σημεῖο συναντήσεως τὸ ἐλεγκτὸ μὲ τὸ ὑπερελεγκτὸ καί, ἂς τὸ ποῦμε πιὰ ἔτσι, τὸ φυσικὸ μὲ τὸ ὑπερφυσικό. Μιὰ τέτοια συνάντηση ἐκδηλώνεται στὸν ἄνθρωπο, καὶ ἀκριβῶς ἡ συνάντηση τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ μέσα στὸν ἄνθρωπο δημιουργεῖ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η τ α .

Ἡ συνάντηση αὐτὴ τοῦ φυσικοῦ μὲ τὸ ὑπερφυσικὸ στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα ἔχει βέβαια **[σελ. 29]** πολλὲς ἐκδηλώσεις, θὰ ἀναφέρω ὅμως γιὰ παράδειγμα μιὰ τέτοιαν ἐκδήλωση. Εἶναι σχετικὴ μὲ τὸ «ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντηρήσεως». Ἡ ὕπαρξη τοῦ ἐνστίκτου αὐτοῦ ὑπάγεται στὸ φυσικό, στὸ ἐλεγκτό, σὲ ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται μέσα στὸν φράκτη. Ἡ ὑπερνίκηση τοῦ ἐνστίκτου ὅμως, ἡ ἑκούσια αὐτοθυσία γιὰ χάρη μιᾶς ἀξίας, ποὺ ὁ ἄνθρωπος τὴν θεωρεῖ –δίκαια ἢ ἄδικα, ἀδιάφορο– πὼς ἀποτελεῖ ἀξία ἀνώτερη ἀπὸ τὴ ζωή του, αὐτὴ ἡ αὐτοθυσία εἶναι μιὰ πραγματικότης ποὺ ἀποτελεῖ βέβαια φαινόμενο ἐξαιρετικό, ὄχι καὶ τόσο σπάνιο ὅμως στὴν ἱστορία καὶ στὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Καὶ ἂν ζητήσωμε ἐξήγηση τῆς πραγματικότητος αὐτῆς... μὰ ἡ ἐξήγηση αὐτὴ βρίσκεται στὸ ὑπεράνω τοῦ φράκτη, στὸ μὴ

ἐλεγκτό, στὸ ὑπερφυσικό. Ἐπαναλαμβάνομε: Ἀνθρώπινη προσωπικότης εἶναι ὁ τόπος ὅπου σμίγουν τὸ φυσικὸ καὶ τὸ ὑπερφυσικό.

[σελ. 30]

[σελ. 31]

2. ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΡΑΚΤΗ

Α

Ὅσα εἴπαμε ὡς τώρα γιὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ ἁπλώνεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ὅπου φθάνει ἡ ἀνθρώπινη γνώση καὶ ὁ ἀνθρώπινος ἔλεγχος (τὸν φράκτη) καὶ πρὸ πάντων γιὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ ἁπλώνεται πάνω ἀπὸ τὰ ὅρια (πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη), αὐτὰ μᾶς φέρνουν ἀντιμετώπους μὲ τὴν φιλοσοφικὴ ροπὴ ποὺ ἀπὸ τὸν Thomas Huxley ὀνομάζεται ἀγνωστικισμὸς ἢ ἀγνωσιαρχία (agnosticism).

Βέβαια, ὁ ἀγνωστικισμὸς μπορεῖ νὰ φθάση στὰ ἄκρα, ὁ ἄνθρωπος νὰ ἰσχυρισθῆ πὼς δὲν ξέρει τίποτε γιὰ τίποτε, ὅπως ἄλλωστε μερικοὶ τὸ ἰσχυρίσθησαν. Ἀλλὰ ἐμεῖς ἐδῶ ἀντιμετωπίζομε τὸν ἀγνωστικισμὸ σὰν ἀντίληψη ποὺ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν αἰτία τοῦ κόσμου, στὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων, καὶ λέει πὼς αὐτὴ ἡ αἰτία τοῦ κόσμου, ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἡ οὐσία τῶν ὄντων, εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα στὸν ἄνθρωπο, καὶ ἀκόμη πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει ἐπιστήμη τῆς μεταφυσικῆς.

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε φαίνεται πώς, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη ποὺ εἶναι ἡ βάση σὲ τούτην τὴν [σελ. 32] ἔρευνα, τὰ θέματα αὐτά, τὰ μεταφυσικὰ θέματα γενικά, βρίσκονται, κατὰ τὴν εἰκόνα ποὺ χρησιμοποιοῦμε, πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ὄχι μόνο σήμερα δὲν ἔχομε, μὰ οὔτε αὔριο οὔτε μεθαύριο θὰ ἔχωμε γ ν ώ σ η κατὰ κυριολεξίαν, ἐπιστήμη, καὶ ἑπομένως καὶ ἐπιστήμη τῆς μεταφυσικῆς.

Ἂν λοιπὸν αὐτὸ ἦταν ὁ ἀγνωστικισμός, ἂν δηλαδὴ ἦταν μία διαπίστωση πὼς δὲν ἔχομε κατὰ κυριολεξίαν «γνώση» γιὰ τὰ μεταφυσικὰ θέματα, ἂν γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ὁ ἀγνωστικισμὸς ἔμενε στὴν ὁμολογία τοῦ Du Bois - Reymond πὼς γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ἀγνοοῦμε καὶ θὰ ἀγνοοῦμε, ignoramus et ignorabimus, δὲν θὰ εἴχαμε κανένα δισταγμὸ νὰ συμφωνήσωμε μαζί του. Ἀλλὰ ὁ ἀγνωστικισμός, καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν Huxley ἀκόμη, πηγαίνει πάρα πέρα. Ὁ agnosticism τοῦ Huxley δὲν σημαίνει μόνο «δὲν ξέρω». Πηγαίνει μακρύτερα. Φεύγει ἀπὸ τὴν συνέπεια, πέφτει στὴν ἀντίφαση καί, ἐνῶ λέει πὼς ἡ μεταφυσικὴ σὰν ἐπιστήμη εἶναι κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, ὡστόσο κάνει δική του μεταφυσικὴ καὶ σ' αὐτὴν ἐπιμένει νὰ δίνει τὸ ὄνομα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐπιστήμης.

Τὸ βασικὸ ζήτημα ἐδῶ εἶναι ἀπὸ πότε κανεὶς μπαίνει στὸ πεδίο τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ ἀγνωστικιστὴς φαίνεται νὰ νομίζη πὼς στὴν μεταφυσικὴ μπαίνεις, τὴν ὥρα ποὺ δίνεις ὡρισμένη ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ πρῶτα αἴτια, ἐνῶ στὴν μεταφυσικὴ ἔχεις κι' ὅλας μπῆ, τὴν ὥρα ποὺ ἔθεσες ὡρισμένη ἐρώτηση στὰ θέματα αὐτά. Ὅταν ρωτήσης ποιά **[σελ. 33]** εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κόσμου, εἶσαι ἤδη μέσα στὴν μεταφυσική, εἴτε ἀπαντήσεις πὼς αἰτία τοῦ κόσμου εἶναι ὁ Θεός, εἴτε κατασκευάσεις ὁποιανδήποτε ἄλλη θεωρία, γιὰ νὰ ὑποστηρίξεις ἄλλην αἰτία τοῦ κόσμου, ἂς ποῦμε τὴν τύχη. Καὶ στὴν μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση εἶσαι πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη.

Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, μόλις πάει νὰ ἀναχθῆ πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη τῆς ἀνθρώπινης γνωστικῆς δυναμικότητος, μπαίνει στὴν μεταφυσική. Δὲν ἔχει πιὰ γνώση κατὰ κυριολεξίαν. Ἀντὶ γιὰ γνώση ἔχει τὴν πίστη. Ἀλλὰ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὁποιαδήποτε ἀντίληψη πάνω στὰ θέματα αὐτά. Μόλις ἕνας θέσει ἐρώτημα ποὺ ἀναφέρεται στὴν αἰτία τοῦ κόσμου, στὴν οὐσία τῶν ὄντων, δίνει γιὰ ἀπάντηση πρόταση πίστεως, καὶ ὄχι κάτι ποὺ προέρχεται ἀπὸ γνώση. Πιστεύει κι' ὅποιος λέει «πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν», ἐπίσης ὅμως ἐπίστευε καὶ ὁ Spinoza, ὅταν διετύπωνε τὴν φόρμουλα ἐκείνη «Deus sive natura», ὅπως πιστεύει –καὶ δὲν «γνωρίζει»– καὶ ὁ ὑλιστής, ὅπως πιστεύει καὶ δὲν «γνωρίζει» ὁ Monod. Ὅλοι αὐτοὶ κάνουν ἕνα «πιστεύω», ἔστω κι' ἂν δὲν τὸ ὑποπτεύωνται κἄν, ὅπως καὶ ὁ «Ἀρχοντοχωριάτης» ἐκεῖνος τοῦ Μολιέρου ἔκανε πρόζα ἐπὶ σαράντα χρόνια, χωρὶς νὰ τὸ ξέρη.

Ἡ σύγκρουση λοιπὸν εἶναι ἀνάμεσα στὰ διάφορα «πιστεύω», κι' ὄχι ἀνάμεσα στὴν πίστη καὶ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως πολλοὶ ἰσχυρίζονται. Ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμός (σὺ ἀπαντᾶς στὰ πρωταρχικὰ ἐρωτήματα μὲ τὴν πίστη, ἐγὼ ἀπαντῶ μὲ τὴν ἐπιστήμη) εἶναι ἀπλούστατα ψέμα. Καμμιὰ ἐπιστήμη δὲν διεμόρφωσε ἀληθινὰ ἐπιστημονικὴ πρόταση **[σελ. 34]** ποὺ νὰ μπαίνει στὴ θέση τῆς μεταφυσικῆς.

Ἐδῶ τώρα θὰ ἐπιτραποῦν λίγες γραμμὲς γιὰ χάρη ἐκείνου πού, σὰν πιστὸς καὶ μάλιστα πιστὸς χριστιανός, ἐνοχλεῖται, ἅμα τοῦ ποῦν πὼς «ἀγνοεῖ», πὼς δὲν ἔχει «γνώση» (ἐπιστήμη) γιὰ τὰ μεταφυσικὰ ζητήματα. «Δὲν ἔχω γνώση –θὰ σᾶς πεῖ– ἀλλὰ ἔχω πίστη. Καὶ γιὰ μένα ἡ πίστη εἶναι γνώση, καὶ μάλιστα παραπάνω ἀπὸ γνώση. Ἐγὼ μὲ τὴν πίστη μου βλέπω τὸν Θεό. Καὶ ἂν σὺ δὲν συμμερίζεσαι τὴν πίστη μου αὐτή, τοῦτο βέβαια μὲ λυπεῖ πολύ, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ λόγο, γιὰ νὰ μὴ βλέπω ἐγὼ μὲ τὴν πίστη μου». Αὐτὰ λέει ὁ πιστὸς αὐτός. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὅμως τοῦ ἀπαντᾶ πὼς ἡ πίστη εἶναι *«πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων».* Βέβαια, ἀξιολογικά, γιὰ τὸν πιστὸ ἡ πίστη εἶναι παραπάνω καὶ ἀπὸ τὴν γνώση. Γνώση ὅμως κατὰ κυριολεξίαν, ἐπιστήμη, δὲν εἶναι. Δὲν μᾶς ἔκανε πανσόφους καὶ παντογνῶστες ὁ Δημιουργός. Θνητοὺς μᾶς ἔκανε, μὲ περιωρισμένο μυαλουδάκι, μὲ περιωρισμένα ὅρια ὅπου φθάνει

ἡ γνώση μας. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀρχίζει ἡ πίστη. Ἡ πίστη ἡ δική μας, ὅπως καὶ ἡ πίστη ἐκείνου ποὺ ἀντιτίθεται στὴν δική μας πίστη.

Β

Λίγες λέξεις ἀκόμη γιὰ τὴν τοποθέτησή μας ἀπέναντι στὴν θετικοκρατία, στὸν π ο ζ ι τ ι β ι σ μ ό .

Καὶ ἐδῶ τὸ ὅλο θέμα εἶναι θέμα ὁρίων, ποὺ μέσα σ' αὐτὰ διεκδικεῖ ἁρμοδιότητα ὁ ποζιτιβισμός, **[σελ. 35]** εἶναι ἀκόμη ζήτημα συνεπείας καί, ἂς πῶ τὴ λέξη, καὶ εἰλικρινείας.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ ξεκαθαρίσωμε πῶς ἐννοοῦμε τὸν ποζιτιβισμό. Ἐὰν δηλαδὴ τὸν ἐννοοῦμε σὰν θεωρία γνώσεως ἢ σὰν θεωρία ποὺ ἀναφέρεται στὴν πραγματικότητα. Γιατὶ ἐὰν ὁ ποζιτιβισμὸς δέχεται, ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι, μόνο ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπαχθῆ στὸν ἔλεγχο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, τότε προβάλλει τὸ ἐρώτημα, τί γίνεται μὲ τὴν πραγματικότητα ἐκείνη ποὺ δὲν ὑπάγεται στὸν ἔλεγχον αὐτόν. Ὁ ποζιτιβιστὴς ἔχει βέβαια κάθε δικαίωμα –καὶ ἴσως ὑποχρέωση– νὰ πεῖ: Δ ὲ ν γ ν ω ρ ί ζ ω ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάγεται σ' αὐτὸν τὸν ἐπιστημονικὸν ἔλεγχο. Δὲν ἔχει ὅμως τὸ δικαίωμα, ἂν φυσικὰ εἶναι συνεπὴς ποζιτιβιστής, νὰ πεῖ πὼς ξ έ ρ ε ι (ποῦ τὸ ξέρει;) πὼς δὲν ὑπάρχει πραγματικότης πέρα ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ὑπόκειται σ' αὐτὸν τὸν ἔλεγχο, γιατὶ ἁπλούστατα ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ διαπίστωση (δὲν ὑπάρχει τίποτα πέρα ἀπ' ὅ,τι ἐγὼ μπορῶ νὰ ἐλέγξω) δὲν εἶναι συμπέρασμα κανενὸς ὄντως ἐπιστημονικοῦ ἐλέγχου, δὲν εἶναι «θετικὸ» δεδομένο. Εἶναι ἕνας ἰσχυρισμὸς ποὺ ξεφεύγει κάθε ἔλεγχο καὶ κάθε ἀπόδειξη. Στηρίζεται στὴν ἐντελῶς ἀναπόδεικτη φαντασίωση τῆς ἀνθρωπίνης παντογνωσίας, στὴν ἰδέα πὼς τάχα ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει μὲ θετικὸ τρόπο τὸ πᾶν, καὶ ὅ,τι δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν θετικὴ ἐξακρίβωσή του δὲν ὑφίσταται.

Μὲ ἄλλα λόγια: Ἐὰν ὁ ποζιτιβισμὸς ἔλεγε πὼς πέρα ἀπὸ τὸ θετικὸ σταματᾶ ἡ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η γ ν ώ σ η , θὰ ἦταν μιὰ θεωρία συνεπής. Ὅταν **[σελ. 36]** ὅμως λέει πὼς πέρα ἀπὸ ὅ,τι μᾶς εἶναι θετικὰ γνωστὸ σταματᾶ ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η ς , τότε πέφτει σὲ αὐθαιρεσία καὶ ἀσυνέπεια. Ταυτίζει τότε ὁ ποζιτιβισμὸς τὴν ἀνθρώπινη γνώση μὲ τὴν ἀπεραντοσύνη τῆς πραγματικότητος, καὶ αὐτὴ ἡ ταύτιση εἶναι ἀπαράδεκτη καὶ ἀντίκειται ἀκριβῶς στὴν ἐμπειρία, ποὺ τόσο ἐπικαλεῖται ὁ ποζιτιβισμός. Διότι ἡ ἐμπειρία αὐτὴ κάθε μέρα ἀποκαλύπτει νέα πραγματικότητα, ποὺ μέχρι χθὲς δὲν ἦταν «θετικὰ» γνωστή, ἦταν ἄρα, μ' αὐτὴν τὴν λογική, ἀνύπαρκτη.

Καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴν μεταφυσικὴ πρέπει νὰ παρατηρηθῆ τὸ ἑξῆς: Ὅταν ὁ ποζιτιβισμὸς λέει πὼς ἡ μεταφυσικὴ δὲν περιλαμβάνεται στὰ πλαίσια τῆς «θετικῆς» γνώσεως, λέει κάτι ποὺ σ' αὐτό, ἐμεῖς τοὐλάχιστον, δὲν ἔχομε

καμμιὰν ἀντίρρηση. Ὅταν ὅμως κάνει δική του μεταφυσική, ἔστω καὶ κρυπτομεταφυσική, ὅταν κατασκευάζει δικές του προτάσεις γιὰ τὰ μεταφυσικὰ ζητήματα, ἔστω καὶ ἀρνητικές, τότε ἁπλούστατα ἀντιφάσκει.

Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ ποζιτιβισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄθεος χωρὶς ἀντίφαση, γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει μεταφυσικὴ χωρὶς ἀντίφαση. Καί, ὅπως εἴδαμε, μεταφυσικὴ εἶναι ὄχι μόνο ἡ πίστη στὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ ὁποιαδήποτε ἀντίληψη γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν ὄντων.

Ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ λοιπὰ μεταφυσικὰ ζητήματα, εἴτε κανεὶς τὰ ἀντιμετωπίσει σύμφωνα μὲ τὴν πίστη, καὶ μάλιστα τὴν χριστιανική, εἴτε συνταχθῆ πρὸς ὁποιανδήποτε ἄλλην ἀντίληψη ἢ ἀντιτάξει ἁπλούστατα «γενικὴν ἄρνησιν».
[σελ. 37]

Γ

Ἀπὸ ὅσα εἴπαμε φαίνεται καὶ ἡ τοποθέτησή μας ἀπέναντι στὸ λεγόμενο ἀποδεικτικὸ πρόβλημα, καὶ εἰδικώτερα ἀπέναντι σ' ἕνα θέμα ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ τὸ ὀνομάσω, παίρνοντας τὸν ὅρο ἀπὸ τὰ νομικά, «βάρος τῆς ἀποδείξεως». Ὁ Α δέχεται τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ὁ Β δέχεται ἄλλην ἀρχὴ τῶν ὄντων, ἢ ἀνυπαρξία ἀρχῆς τῶν ὄντων. Ποιός πρέπει νὰ ἀποδείξει αὐτὰ ποὺ λέει, ὁ Α ἢ ὁ Β;

Μὰ ἁπλούστατα: Κάθε ἕνας ὀφείλει νὰ ἀποδείξει αὐτὸ ποὺ ἰσχυρίζεται. Ὁ Α πρέπει νὰ ἀποδείξει τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, καὶ ὁ Β νὰ ἀποδείξει τὴν κατὰ τὴν γνώμη του ἄλλη αἰτία, τὴν ἄλλη ἀρχὴ ἢ τὴν ἔλλειψη ἀρχῆς τῶν ὄντων.

Ἔτσι φαίνεται. Δὲν εἶναι ὅμως ἔτσι ἁπλᾶ τὰ πράγματα. Γιατὶ ὁ Α, ὁ πιστός, ἂν μιλήσει μὲ συνέπεια σὲ ὅσα εἴπαμε παραπάνω, θὰ πεῖ πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τίποτε. (Οἱ λεγόμενες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ σήμερα καὶ δὲν ἀποδεικνύουν τίποτε). Θὰ προσθέσει ὅμως πώς, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τίποτε, τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ φύση τοῦ θέματος φεύγει ἀπὸ τὴν συλληπτικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ὅπως ἔχομε ἐκθέσει στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τίποτε ἐπάνω στὰ θέματα αὐτά. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Α, ἀντὶ γιὰ ἀπόδειξη, προσφέρει τὴν πίστη. Ὁ Β τώρα ἔχει νὰ διαλέξει ἀνάμεσα σὲ δύο δρόμους. Ὁ ἕνας εἶναι: Νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι δὲν χωρεῖ ἀπόδειξη στὰ θέματα **[σελ. 38]** αὐτά, νὰ πεῖ δηλαδὴ πὼς χωρεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων, ὁπότε ὅμως, γιὰ νὰ εἶναι συνεπής, ὀφείλει νὰ ἀποδείξει, ἀλλὰ νὰ ἀποδείξει, τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων ποὺ αὐτὸς θὰ δεχθῆ. Γιατί, προσοχή, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Β τὸ ὅτι ὁ Α δὲν ἀπέδειξε τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄλλος δρόμος γιὰ τὸν Β εἶναι νὰ παραδεχθῆ καὶ αὐτὸς

πὼς γιὰ τέτοια θέματα δὲν χωρεῖ ἀπόδειξη καὶ νὰ προτείνει ὁτιδήποτε ἄλλο, ὄχι ὅμως σὰν ἐπιστημονικὸ δεδομένο, ἀλλὰ σὰν «πιστεύω».

Καὶ ἐδῶ χρειάζεται μία διασάφηση. Ὁ Β δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ στὸν Α «δὲν ἀπέδειξες αὐτὰ ποὺ λές, ἄρα ἀληθινὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ λέω ἐγώ». Πρέπει νὰ πεῖ ποιάν θεωρεῖ αὐτὸς σὰν ἀρχὴ τῶν ὄντων καὶ νὰ τὴν ἀποδείξει. Γιατὶ ἀλλιῶς, ἂν δὲν τὴν ἀποδείξει, θὰ μπορεῖ καὶ ὁ Α νὰ τοῦ πεῖ μὲ τὴν ἴδια λογική: «Δὲν ἀπέδειξες αὐτὰ ποὺ εἶπες, ἄρα αὐτὰ ποὺ λέω ἐγὼ εἶναι ἀλήθεια».

Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι, βέβαια, σχηματικά. Στὴν οὐσία τοῦ θέματος θὰ φθάσωμε, μόνο ἄν, σύμφωνα μ᾽ ὅσα εἴπαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ τὸν φράκτη καὶ τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, ὁμολογήσωμε καθαρά, ξάστερα, χωρὶς περιστροφὲς καὶ μὲ κάθε συνέπεια, πὼς σὲ τέτοια θέματα οὔτε ἀπόδειξη χωρεῖ οὔτε γιὰ «βάρος τῆς ἀποδείξεως» μπορεῖ νὰ γίνει λόγος.

Αὐτό, βέβαια, δὲν σημαίνει πὼς ἐκεῖνος ποὺ πιστεύει, πιστεύει ἔτσι στὰ τυφλά, αὐθαίρετα καὶ χωρὶς λόγο. Ἔχει, βέβαια, τὸν λόγο του ποὺ **[σελ. 39]** πιστεύει, τὸν λόγο ἤ, ἂν θέλετε, τοὺς λόγους ποὺ δικαιολογοῦν τὴν πίστη. Αὐτὴ ἡ δικαιολόγηση θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν συνέχεια.

Δυὸ λέξεις ἀκόμη, γιατὶ φθάνουν δυὸ λέξεις, γιὰ κεῖνον ποὺ λέει πὼς ἁπλούστατα ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ μεταφυσικὰ θέματα. Ἐκεῖνος ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ θέμα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ στὴν πραγματικότητα ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, καὶ ἰσχύουν γι᾽ αὐτὸν ὅσα εἴπαμε παραπάνω γιὰ τὸν Β. Ὅποιος ἀδιαφορεῖ φρονεῖ πὼς ὁ Θεὸς εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ κανεὶς γι᾽ αὐτὸ νὰ ἀδιαφορήσει. Δὲν βλέπω τί διαφέρει στὴν οὐσία μιὰ τέτοια ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ Θεοῦ.

Δ

Ἐμιλήσαμε ὡς τώρα γιὰ τὸν φράκτη ποὺ περιορίζει τὶς γνώσεις μας ἀπέναντι στὴν ὅλη πραγματικότητα. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅμως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ πετάξει πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, νὰ δεῖ τί τέλος πάντων ὑπάρχει πάνω ἀπὸ αὐτόν.

Καὶ ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ εἶναι πανανθρώπινη. Πάντοτε, παντοῦ, ὁ ἄνθρωπος θέλησε νὰ δεῖ (δὲν τὸ διετύπωσε ἔτσι, ἀλλὰ ἔτσι τὸ αἰσθανόταν) τί τέλος πάντων ὑπάρχει πάνω ἀπὸ αὐτὸ ποὺ βλέπει. Πῶς ὑπάρχουν αὐτὰ ποὺ βλέπει. Πῶς ἔγιναν, ἂν ὑπάρχει κάποιο «πρῶτον αἴτιον», κάποια δύναμη πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ καί, ἂν ναί, πῶς καθορίζονται οἱ σχέσεις μας μὲ τὴν δύναμη αὐτή, πῶς τῆς εἴμαστε εὐχάριστοι ἢ δυσάρεστοι, ἂν μποροῦμε νὰ **[σελ. 40]** ἐπικοινωνήσωμε μαζί της, ἂν ὑπάρχει καὶ γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους ὑπερπέραν, ζωὴ πέραν τοῦ τάφου. Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη,

μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ μεταφυσικὰ ζητήματα ἀπασχολήθηκε ὁ ἄνθρωπος, εἴτε εἶχε εἴτε δὲν εἶχε συνείδηση τούτου, οἱ ἄνθρωποι ὅλων ἢ σχεδὸν ὅλων τῶν φυλῶν καὶ ὅλων τῶν αἰώνων.

Καὶ πράγματι, ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ ἄνθρωπος εἶπε πολλὰ καὶ διάφορα γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Καὶ ἀνάλογα μὲ ἔθνη καὶ φυλὲς καὶ συνθῆκες γεωγραφικές, οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ παραδόσεις καὶ θρησκεύματα, πολλὰ εἶπε, ποὺ ὄχι μόνο διαφέρουν μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ συγκρούονται τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, καὶ στρατιὲς σοφῶν ἐργάστηκαν, γιὰ νὰ μελετηθοῦν ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιθέσεις, καὶ τεράστιες βιβλιοθῆκες σχηματίσθηκαν ἀπὸ τὶς μελέτες αὐτές. Ὑπάρχουν ὅμως μερικὰ σημεῖα κοινά, ὅπου, σὰν ἀπὸ βιολογικὴ ἀνάγκη, κατέληξαν, στὸ διάβα τῶν αἰώνων, ὅλων ἢ ἐπὶ τέλους σχεδὸν ὅλων τῶν φυλῶν καὶ ὅλων τῶν χιλιετιῶν οἱ ἄνθρωποι, μ' ὅλο ποὺ ὄχι ἐπιρροὴ μεταξύ τους δὲν ὑπῆρξε, βέβαια, μὰ οὔτε νὰ φαντασθοῦν κἂν μποροῦσαν οἱ μὲν τὴν ὕπαρξη τῶν δέ. Οἱ Λάπωνες καὶ οἱ Κογκολέζοι, οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ οἱ Ἴνκας τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ οἱ βάρβαρες φυλὲς ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, κατέληγαν σὲ ὡρισμένες πεποιθήσεις μὲ ἔκταση πανανθρώπινη, πεποιθήσεις ποὺ μὲ τὴν ἑνότητά τους ὑπερνικοῦν τὰ χωρίσματα τῶν ὠκεανῶν καὶ τῶν αἰώνων.

[σελ. 41]

Ε

Θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ αὐτὰ τὰ συμπεράσματα νὰ τὰ συνοψίσωμε σὲ τέσσερες προτάσεις:

Ἡ πρώτη πρόταση εἶναι, πὼς ὑπάρχει μιὰ δύναμη ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, δύναμη ποὺ ἐδημιούργησε τὸν κόσμο. Ἂς μὴν ἐνοχληθοῦμε μὲ τὸ ὅτι ἄλλοι φαντάζονται τὴν δύναμη αὐτὴ ἔτσι, ἄλλοι ἀλλιῶς. Ἄλλοι σὰν ἕνα Θεό, ἄλλοι σὰν πολλοὺς ἢ σὰν μυριάδες Θεῶν, ἄλλοι σὰν πνεῦμα, ἄλλοι σὰν ξόανο, ἐνῶ ἄλλοι μὲ τὶς ἀνιμιστικὲς δοξασίες βλέπουν πνεύματα σὲ κάθε ὂν καὶ σὲ κάθε φυσικὸ φαινόμενο, ἄλλοι σὰν ἀγαθοποιὸ στοργικὸ πατέρα, ἄλλοι σὰν κακοποιὸ δύναμη. Τὸ ἕνα βασικὸ γεγονὸς εἶναι πὼς ὅλοι βλέπουν μιὰ δημιουργὸ δύναμη καί, ὁσοδήποτε χονδρὸ καὶ ἂν εἶναι τὸ περίβλημα ποὺ περιβάλλει τὸν πυρῆνα, στὴν οὐσία ὅλοι δέχονται τὸ ὑπερανθρώπινο πρῶτο αἴτιο τοῦ παντός. Γι' αὐτὸ μποροῦμε σὰν πρώτη πρόταση νὰ θέσωμε πὼς ὑπάρχει μία ὑπερανθρώπινη ὑπερφυσικὴ δημιουργικὴ δύναμη.

Δεύτερη πρόταση. Οἱ ἄνθρωποι (καὶ ἐδῶ οἱ ἐξαιρέσεις ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα) δέχονται πὼς κατὰ κάποιο τρόπο αὐτὴ ἡ δημιουργικὴ δύναμη δὲν ἐδημιούργησε ἁπλῶς τὸν κόσμο καὶ ἔπειτα ἀπεχώρησε ἀπ' αὐτόν, ἀδιαφορώντας γι' αὐτόν, μὰ βρίσκεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν

κόσμο αὐτὸν σὰν προνοητὴς καὶ κυβερνήτης. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἀπειρία ποικιλιῶν γιὰ τὸ πῶς οἱ διάφοροι λαοί, οἱ διάφορες φυλές, φαίνονται νὰ δέχωνται τὴν **[σελ. 42]** διακυβέρνηση, τὴν πρόνοια αὐτή. Ἡ ἐπιστήμη κουράζεται νὰ παρακολουθεῖ τὶς σχετικὲς ποικιλίες. Εἴτε σὰν πατέρα φιλάγαθο εἴτε σὰν ἐκδικητικὴ καὶ ἀκόμα κακούργα δύναμη, ὁπωσδήποτε γεγονὸς εἶναι πώς, οἱ ἀνεπτυγμένοι λαοὶ μὲ τρόπο ἀνεπτυγμένο, οἱ πρωτόγονοι μὲ τρόπο ἴσως ὑπερβολικὰ πρωτόγονο, ὅλοι ἢ ἐπὶ τέλους σχεδὸν ὅλοι οἱ λαοὶ πάντως δέχονται τοῦτο: Πὼς ἡ δημιουργικὴ δύναμη διατηρεῖ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ δημιούργημα, ἐπαφὴ ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν ὀνομάσωμε Πρόνοια. Ἂς ὀνομάσωμε, λοιπόν, τὴν δεύτερη πρόταση, πρόταση γιὰ τὴν Θ ε ί α Π ρ ό ν ο ι α .

Τ ρ ί τ η π ρ ό τ α σ η . Ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων συνάγεται πὼς ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, τοὐλάχιστον πρὶν φέρει καρποὺς ἡ ἀθεϊστικὴ προπαγάνδα τῶν τελευταίων αἰώνων, δὲν μποροῦσε νὰ χωνέψει, νὰ πεισθῆ, πὼς ἐξαφανίζεται μὲ τὸν θάνατο. Τοῦ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ δεχθῆ αὐτό, πὼς μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ σώματος ἐξαφανίζεται ἡ προσωπική του ὑπόσταση. Καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο κατὰ κάποιο τρόπο δέχεται κάποιαν ἐπιβίωση καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, μιὰ ζωὴ καὶ «πέραν τοῦ τάφου». Εἴτε ἀπὸ θετικὴ διδασκαλία εἴτε ἀπὸ μιὰν ἀνέκφραστη ἀλλὰ κοινὴ πεποίθηση, εἴτε ἀπὸ τὴν πόρτα εἴτε ἀπὸ τὸ παράθυρο, μπαίνει ἡ ἰδέα πὼς ὁ ἄνθρωπος καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο κατὰ κάποιο τρόπο ζῆ ἢ ξαναζῆ. Εἶναι ἡ πίστη στὴν ἐπιβίωση καὶ ἀθανασία. Εἴτε ἀθανασία σὰν ἐπιβίωση σ' ἕνα πνευματικὸ κόσμο εἴτε ἀθανασία ὑλιστική, ἂς ποῦμε σ' ἕνα ὑλικὸ νέο κόσμο, εἴτε ἀθανασία ἀκόμα μὲ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος τρώγεται ἀπὸ τὰ παιδιά του **[σελ. 43]** καὶ ἐπιζῆ μέσα στὸν ὀργανισμὸ τῶν παιδιῶν του ποὺ τὸν ἔφαγαν, εἴτε σὰν μετεμψύχωση, ὁπωσδήποτε καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ πανανθρώπινη πρόταση, ἡ πίστη στὴν ζωὴ πέρα ἀπὸ τὸν τάφο.

Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο: Ἡ «πέραν τοῦ τάφου ζωὴ» συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἰδέα πὼς ὑπάρχει κατὰ κάποιο τρόπο κάποια ἀνταπόδοση τῆς καλῆς ἢ κακῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου σὲ τούτη τὴ ζωή, καὶ ἔτσι ἡ πέρα ἀπὸ τὸν τάφο ζωὴ εἶναι καὶ ζωὴ ἀμοιβῆς ἢ τιμωρίας γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ ἀναλόγως.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας αὐτῆς ἐμφανίζεται, σὲ λαοὺς κάπως προηγμένους, ἡ πίστη στὴν ὑπερυλικὴ ἀνθρώπινη ὑπόσταση μὲ τὴν ἀθάνατη ἀνθρώπινη ψ υ χ ή .

Ἐρχόμαστε, τέλος, στὴν τ έ τ α ρ τ η π ρ ό τ α σ η , ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Δημιουργό του. Ὁ ἄνθρωπος ἐπίστευε ἀνέκαθεν καὶ πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ ἐπικοινωνήσει μὲ τὸν Δημιουργό του.

Εἶναι ὁ β ω μ ό ς , ἡ προσευχή, ὁποιαδήποτε προσευχή. Ἡ εὐγενὴς προσευχὴ ἢ ἔστω ἡ βαττολογία, ἡ θυσία, ἡ ἀνθρωποθυσία ἀκόμα. Πάντως φαινόμενο πανανθρώπινο εἶναι ὁ βωμός. Ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε τίποτε

ἄλλο, ἀρκεῖ τοῦτο τοῦ Πλουτάρχου, πὼς μπορεῖς νὰ δῆς πόλη χωρὶς ἄλλα γνωρίσματα, πόλη ὅμως χωρὶς ἱερὰ δὲν θὰ δῆς.

Στὴν ἐποχή μας γίνεται βέβαια καὶ τὸ πείραμα τῶν πόλεων χωρὶς βωμούς. Ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι τεχνητά. Δὲν ἀναιροῦν τῶν αἰώνων τὴν παράδοση. Ἂν δὲ ἡ χωρὶς βωμὸ πόλη θὰ σταθῆ καὶ θὰ **[σελ. 44]** εὐδοκιμήσει καὶ πῶς θὰ σταθῆ ὁ χωρὶς βωμὸ ἄνθρωπος, αὐτὸ πιὰ θὰ τὸ δείξει τὸ μέλλον.([2])

Μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς βασικές, πανάρχαιες, πανανθρώπινες προτάσεις, στέκει καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος.

---

[2] Πλουτάρχου *Πρὸς Κωλώταν* 1125 (κεφ. 31): *Εὕροις δ' ἂν ἐπιὼν πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀοίκους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς μηδ' ὅρκοις μηδὲ μαντείαις μηδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν οὐδείς ἐστιν οὐδ' ἔσται γεγονὼς θεατής.*

3. ΤΟ ΣΤΗΡΙΓΜΑ

Α

Ὅμως οἱ ἀμφισβητήσεις δὲν ἐξαφάνισαν τὶς μεταφυσικὲς αὐτὲς προτάσεις, καὶ σήμερα ἀκόμη ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος στέκει μπροστὰ σ’ αὐτὲς καὶ καλεῖται νὰ τὶς ἀντιμετωπίσει. Πῶς θὰ τὶς ἀντιμετωπίσει, αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα.

Ἂν τὸ ἐρώτημα αὐτὸ τὸ ἐντάξωμε στὴν διάκρισι ποὺ ἐκάναμε στὸ 1 κεφάλαιο ὑπὸ Ζ, γιὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶναι μέσα ἀπὸ τὸν φράκτη καὶ τὴν πραγματικότητα ποὺ βρίσκεται ἔξω ἢ πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀνάγονται σ’ ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη. Στὰ θέματα ὅπου ὄχι μόνον ἔλεγχο δὲν ἔχομε, μὰ οὔτε τὴν προσδοκία πώς, ἔστω στὸ μέλλον, μὲ ὁσεσδήποτε παρατηρήσεις, μὲ τὴν βοήθεια ὁποιωνδήποτε τηλεσκοπίων ἢ ἄλλων ὀργάνων, μὲ τὴν ὁποιανδήποτε λογικὴ καὶ τὸ ὁποιοδήποτε φιλοσόφημα εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ ἀποκτήσωμε ἔλεγχο γι’ αὐτά. Ἐφ’ ὅσον τοὐλάχιστον τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ δὲν ὑφίσταται κάποιαν ἀλλοίωση ποὺ νὰ τοῦ προσδώσει ἄλλες δυνάμεις, **[σελ. 46]** ἄλλη συλληπτικὴ ἱκανότητα ποὺ δὲν τὴν ἔχει τὸ μυαλὸ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἐφ’ ὅσον κάτι τέτοιο δὲν γίνεται, δὲν βλέπομε ποῦ θὰ ἐστηριζόταν μιὰ τέτοια προσδοκία.

Δὲν ἀποδεικνύεται, λοιπόν, τὸ περιεχόμενο τῶν προτάσεων αὐτῶν. Εἶναι, ἁπλούστατα, προτάσεις πίστεως. Τὸ ὅτι ὅμως οἱ προτάσεις αὐτὲς δὲν ἀποδεικνύονται, αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει τίποτε. Ἡ ἔλλειψη ἀποδείξεων ἀποτελεῖ λόγο νὰ ἀπορριφθῆ μιὰ πρόταση, μόνο ὅταν πρόκειται γιὰ θέμα ὅπου χωρεῖ ἀπόδειξη, καὶ ὅμως ἀπόδειξη δὲν ὑπάρχει. Ὅταν ὅμως τὸ θέμα τῆς προτάσεως εἶναι τέτοιο ποὺ νὰ μὴν ὑπάρχει δυνατότης ἐλέγχου ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο μυαλό, τότε, βέβαια οὔτε τὸ περιεχόμενο τῆς προτάσεως αὐτῆς μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ, οὔτε ὅμως τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς ἡ πρόταση εἶναι ψεύτικη, καὶ πολὺ λιγώτερο πὼς ἡ ἀντίθετη πρόταση εἶναι ἀληθινή.

Ἀλλὰ πρὸ παντός: Οἱ προτάσεις αὐτὲς μεταφυσικῆς πίστεως δὲν ἀποδεικνύονται, ὅπως εἴπαμε, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς εἶναι αὐθαίρετες, χωρὶς στήριγμα. Δὲν ἔχουν ἀπόδειξη, ἔχουν ὅμως στήριγμα. Καὶ αὐτὸ τὸ στήριγμα θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ τὸ ὀνομάσωμε δικαιολογητικὴ βάση. Ἂς μᾶς

ἐπιτραπῆ νὰ χρησιμοποιήσωμε μὲ εἰδικὴ ἔννοια τὸν ὅρον αὐτόν, γιὰ νὰ δηλώσωμε τοῦτο: Ὅτι κάτι ποὺ τὸ ἰσχυρίζομαι δὲν μπορῶ μὲν νὰ τὸ ἀποδείξω, ἔχω ὅμως εὔλογη αἰτία ποὺ τὸ δέχομαι σὰν ἀληθινὸ καὶ ἐμπιστεύομαι σ' αὐτὸ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ζωῆς μου.
[σελ. 47]

Β

Ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ, καὶ πάλι, νὰ καταφύγωμε σὲ μιὰν εἰκόνα ἀπὸ τὸν καθημερινό μας βίο, ἁπλῶς γιὰ νὰ καταστήσωμε σαφὲς μὲ ποιάν ἔννοια χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο δικαιολογητικὴ βάση. Ἂς πάρωμε τὴν –τόσο συνειθισμένη ἄλλως τε– περίπτωση ὅπου ἕνας εἶναι ἄρρωστος καὶ ἐμπιστεύεται τὴ ζωή του σὲ κάποιον συνάνθρωπό του, ποὺ τοῦ δίνει νὰ πάρει τοῦ κόσμου τὰ στερεὰ καὶ τὰ ὑγρά, καὶ ὁ ἄρρωστος τὰ παίρνει, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι πράγματι καλὰ γιὰ τὴν θεραπεία του. Ἢ ἀφήνει τὸν συνάνθρωπό του αὐτὸν νὰ τὸν ξαπλώσει σ' ἕνα κρεββάτι καὶ νὰ πάρει ἕνα μαχαίρι καὶ «ὅ,τι κόψει κι' ὅ,τι ράψει». Φυσικὰ ὁ ἄρρωστός μας δὲν μπορεῖ νὰ ἐλέγξει ἂν εἶναι σωστὸ αὐτὸ ποὺ τοῦ κάνει ὁ συνάνθρωπός του. Τὸν ἐμπιστεύεται. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ὁ ἄρρωστος δὲν κάνει καλὰ ποὺ ἐμπιστεύεται. Ὑπάρχει ἡ εὔλογη αἰτία ποὺ τὸν στηρίζει, θὰ ἔλεγα ποὺ τὸν ἐξαναγκάζει στὴν ἐμπιστοσύνη του αὐτή. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ δίνει ὅλα αὐτὰ τὰ φάρμακα καὶ κάνει τὴν θεραπεία εἶναι, ἁπλούστατα, γιατρός. Ἑπομένως, ὁ ἄρρωστος καλὰ κάνει καὶ τὸν ἐμπιστεύεται, καὶ ἄσχημα θὰ ἔκανε, ἂν δὲν τὸν ἐμπιστευότανε. Δικαιολογητικὴ βάση γι' αὐτή του τὴν ἐμπιστοσύνη ἀποτελεῖ, ἂς τὴν ὑλοποιήσωμε ἔτσι, τὸ ἰατρικὸ δίπλωμα τοῦ γιατροῦ καὶ οἱ ἄλλοι τίτλοι του, ἡ φήμη του, ἡ πεῖρα του κλπ.

Βέβαια, ἡ περίπτωση τῆς ἐμπιστοσύνης στὸν **[σελ. 48]** γιατρὸ δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν περίπτωση τῶν προτάσεων μεταφυσικῆς πίστεως. Ὅσα κάνει ὁ γιατρὸς εἶναι ἀναπόδεικτα γιὰ τὸν ἄρρωστο, ἐνῶ, ὑποτίθεται τοὐλάχιστον, ὁ γιατρὸς διαθέτει τὴν ἀπόδειξη. Ἀλλὰ τέτοια ἀπόδειξη κανένας ἄνθρωπος δὲν διαθέτει γιὰ τὶς μεταφυσικὲς προτάσεις. Ἂν δὲν εἶναι ὅμως τὸ ἴδιο, εἶναι κάτι τὸ ἀνάλογο. Στὶς μεταφυσικὲς προτάσεις ἰσχύει γιὰ τὸν ἄνθρωπο καθ' ὅλου ἐκεῖνο ποὺ ἰσχύει εἰδικὰ γιὰ τὸν ἄρρωστό μας, ὡς πρὸς τὸ ὅτι δὲν ἔχει μὲν ἀπόδειξη, ἔχει ὅμως δικαιολογητικὴ βάση. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ καθ' ὅλου ἄνθρωπος, ἐμπιστεύεται τὸν μεταφυσικό του προσανατολισμὸ σὲ προτάσεις ποὺ δὲν ἀποδεικνύονται μέν, ἀλλὰ ἔχουν δικαιολογητικὴ βάση, ὥστε ὁ ἄνθρωπος καλὰ κάνει κι' ἐμπιστεύεται τὸν προσανατολισμό του σ' αὐτές, μ' ὅλο ποὺ δὲν ἔχει –γιατὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἔχει– ἀπόδειξη.

Γ

Ἡ δικαιολογητικὴ αὐτὴ βάση τῶν τεσσάρων μεταφυσικῶν προτάσεων ποὺ ἀναφέραμε ὑπάρχει μὲ τὶς ἑξῆς προϋποθέσεις:

1. Ὅτι πρόκειται γιὰ θέματα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξη. Γιὰ θέματα, ἂς τὸ ἐπαναλάβωμε, ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὴν δυναμικότητα τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, ἀπὸ τὴν δυνατότητα, ἑπομένως, ἐλέγχου καὶ ἀποδείξεως ἢ καὶ ἀποδείξεως τοῦ ἀντιθέτου.
[σελ. 49]

2. Ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν προτάσεων αὐτῶν δὲν ἀντιτίθεται πρὸς πράγματα ποὺ ὑπόκεινται στὸν ἔλεγχο τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἦταν σὲ θέση νὰ κάνει καὶ ἔκανε ἔλεγχο καὶ κατέληξε σὲ συμπεράσματα ποὺ ἔχουν πράγματι ἀποδειχθῆ.

α) Καὶ αὐτὸ πρῶτα ἰσχύει γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐλέγχει –ἀλλὰ προσοχή, ἐλέγχει, ὄχι ὑποθέτει– μὲ τὴν ἐπιστήμη κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο ποὺ ἁρμόζει στὸ θέμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρεθῆ μὲ προτάσεις πίστεως. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρεθῆ ἡ σφαιρικότης τῆς Γῆς μὲ χωρία τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ὅπως μερικοὶ ἐζήτησαν νὰ κάμουν σὲ περασμένους αἰῶνες.

β) Ὅ,τι εἴπαμε γιὰ τὴν ἐπιστήμη ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν λογική. Δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ σὰν πρόταση πίστεως κάτι ποὺ ἡ λογική μου ἀπορρίπτει. Προσοχὴ ὅμως! Δὲν λέω πὼς δὲν δέχομαι πράγματα ποὺ ἡ λογική μου δὲν τὰ συλλαμβάνει, γιατὶ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν συλληπτικὴ δυνατότητα τοῦ νοῦ. Ἕνας τέτοιος «ὀρθολογισμὸς» ἀντιτίθεται ἁπλούστατα στὸν ὀρθὸ λόγο, γιατί, ὅπως εἴδαμε, τίποτε δὲν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ πᾶν εἶναι ἔτσι, ὥστε νὰ χωρεῖ στὸ μυαλουδάκι μου. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ δεχθῶ πράγματα ποὺ καθ' ἑαυτὰ εἶναι συλληπτὰ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, ὑπόκεινται στὸν ἔλεγχό μου καὶ ποὺ ἡ λογική μου τὰ ἐλέγχει σὰν παράλογα καὶ τὰ ἀπορρίπτει. Ἂς τὸ διατυπώσωμε ἔτσι: Δέχομαι τὸ ὑπέρλογο, ἀλλὰ ὄχι τὸ παράλογο. Μπορῶ νὰ παραδεχθῶ ἐκεῖνο ποὺ ὁ νοῦς μου δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει, **[σελ. 50]** ἀλλὰ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ παραδεχθῶ ἐκεῖνο ποὺ ὁ νοῦς μου τὸ συλλαμβάνει καὶ τὸ ἀπορρίπτει σὰν παράλογο, λ.χ. σὰν ἀνακόλουθο, σὰν ἀντιφατικό. Καὶ στὴν ἔνσταση: «Καὶ ποῦ τὸ ξέρεις πὼς ἡ λογική σου λειτουργεῖ καλά;» ἡ ἀπάντηση εἶναι: «Ἐγὼ αὐτὴν τὴν λογικὴ ἔχω γιὰ τὴν ζωή μου ὁδηγό. Ἂν μὲ πείσετε νὰ ἀλλάξω τὴν λογική μου, μπορῶ νὰ σᾶς καταλάβω, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ κάνω μιὰ λογικὴ ad hoc, γιὰ νὰ δεχθῶ τὴν πρότασή σας, ἔστω καὶ ἂν ἡ πρόταση αὐτὴ μοῦ ἐμφανίζεται σὰν πρόταση πίστεως».

γ) Τέλος, οἱ προτάσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ἐλέγχωνται ἀντίθετες πρὸς τὴν ἠθικὴ ἐπιταγή, ὅπως ἡ συνείδησή μου τὴν ἀναγνωρίζει. Δὲν

μπορῶ, πράγματα ποὺ γιὰ τὸν ἑαυτό μου τὰ θεωρῶ ἀνήθικα καὶ ἀπόβλητα, δὲν μπορῶ νὰ τὰ δεχθῶ σὰν περιεχόμενο ὑπερφυσικῆς ἀλήθειας. Ὅσοι ἔχουν ὑπ' ὄψιν τους τὴν διδασκαλία γιὰ τὸν ἀπόλυτο προορισμὸ κι' ὅμως αἰώνια καταδίκη ἐκείνων ποὺ ἔγιναν «ὅ,τι τοὺς προώρισε ὁ Θεὸς νὰ γίνουν» θὰ ἐννοήσουν εὐκολώτερα αὐτὰ ποὺ λέγονται ἐδῶ.

Στὸ ἐρώτημα, πάλι, «καὶ ποῦ τὸ ξέρω πὼς ἡ συνείδησή μου δὲν πλανᾶται;» ἡ ἀπάντηση εἶναι: «Αὐτὴ τὴν συνείδηση ἔχω. Ἂν φρονῆτε πὼς ἡ συνείδησή μου λαθεύει, δείξετέ μου το. Ἀλλὰ μὴ μοῦ ζητᾶτε νὰ κατασκευάσω μιὰ συνείδηση ad hoc, γιὰ νὰ χωρέσει μέσα της τὶς δικές σας προτάσεις».

3. Τρίτη προϋπόθεση. Γιὰ νὰ ἔχουν δικαιολογητικὴ βάση αὐτὲς οἱ προτάσεις πίστεως, χρειάζεται **[σελ. 51]** ἡ συναγωγή τους ἀπὸ εὔλογη αἰτία ποὺ τὶς στηρίζει. Κάπου στηρίζομαι καὶ τὶς παραδέχομαι πὼς οἱ προτάσεις αὐτὲς ἔχουν κῦρος γιὰ μένα, ὅπως, γιὰ νὰ καταφύγωμε πάλι στὴν ἀναλογία καὶ νὰ ἐπανέλθωμε πάλι στὸ παράδειγμα τοῦ γιατροῦ, ὁ γιατρὸς ἔχει κῦρος γιὰ μένα, γιατὶ ἐγὼ ἔχω μπροστά μου τὸ δίπλωμά του.

Περιττὸ νὰ λεχθῆ, ἂς λεχθῆ ὅμως, πὼς τὸ στήριγμα αὐτὸ ποὺ μᾶς δίνει τὴ δικαιολογητικὴ βάση δὲν πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἀντικείμενο πίστεως. Πρέπει, αὐτὸ τοὐλάχιστον, νὰ μποροῦμε νὰ τὸ ψηλαφήσωμε, νὰ βρίσκεται μέσα ἀπὸ τὸν φράκτη, νὰ εἶναι ἐλεγκτὸ ἀπὸ ἐμένα, νὰ τὸ ἐλέγξω καὶ νὰ τὸ βρῶ σωστό. Τὸ στήριγμα γιὰ τὴν δικαιολογητικὴ βάση τῆς πίστεως δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται δεκτὸ «πίστει», ἀλλὰ «εἴδει», μὲ ἔλεγχο. Ἀπὸ κάτι ποὺ ἐλέγχω ξεκινῶ, γιὰ νὰ φθάσω σ' ἐκεῖνο ποὺ ξεφεύγει τὸν ἀνθρώπινο ἔλεγχο.

Θὰ μοῦ παρατηρηθῆ ἴσως πὼς σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη δὲν εἶπα τίποτε γιὰ διαίσθηση, τὴν intuition, ὅπως μᾶς τὴν ἐπρόβαλε κυρίως ὁ Bergson. Δὲν τὴν ἀρνοῦμαι, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἔρευνα τούτη δὲν τὴν χρειάζομαι.

Δ

Καὶ τώρα ἂς ἔλθωμε πάλι στὶς προτάσεις μεταφυσικῆς πίστεως ποὺ εἴδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ὑπὸ Ε κι' ἂς δοῦμε ἂν ὡς πρὸς τὶς προτάσεις αὐτὲς πληροῦνται οἱ προϋποθέσεις, γιὰ νὰ ὑπάρχει δικαιολογητικὴ βάση, ὅπως τὶς εἴδαμε **[σελ. 52]** ἀμέσως παραπάνω.

Ἡ πρώτη προϋπόθεση (νὰ πρόκειται γιὰ θέματα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξη) πληροῦται, γιατὶ χωρὶς ἀμφιβολία οἱ προτάσεις αὐτὲς ἀνάγονται σὲ θέματα ὅπου ἁπλούστατα δὲν χωρεῖ ἀπόδειξη, γιατὶ τὰ θέματα αὐτά, σύμφωνα μὲ ἐκεῖνα ποὺ εἴπαμε προηγουμένως, βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, ἀνήκουν στὰ ὑπερφυσικά, ποὺ γι' αὐτὰ δὲν μπορῶ νὰ ζητῶ ἀπόδειξη.

Ἀλλὰ καὶ ἡ δεύτερη προϋπόθεση (μὴ ἀντίθεση πρὸς ἀποδεδειγμένα πράγματα) πληροῦται, γιατὶ οἱ προτάσεις αὐτὲς δὲν ἀντίκεινται σὲ προτάσεις ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν καὶ ὄντως ἔχουν ἀπόδειξη. Κανεὶς ποτὲ δὲν ἔφερε ἕνα ὄντως ἐπιστημονικὸ δεδομένο ποὺ νὰ ἀντιτίθεται στὶς προτάσεις αὐτές, οὔτε ἡ λογική μου, πολὺ λιγώτερο ἡ ἠθικὴ συνείδησή μου, ἐνοχλοῦνται καθόλου ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῶν προτάσεων αὐτῶν. Βρίσκω, ἀντίθετα, γιὰ νὰ μείνω στὸν λογικὸ ἔλεγχο, πὼς ἡ πρόταση *«πᾶς γὰρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπό τινος, ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεὸς»* (*Ἐπιστολὴ πρὸς Ἑβραίους* γ΄ 4) εἶναι ὑπόδειγμα ἀψόγου συλλογισμοῦ.

Ἐρχόμαστε τώρα στὴν τρίτη προϋπόθεση, τὴν συναγωγὴ τῶν προτάσεων αὐτῶν ἀπὸ εὔλογη αἰτία. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πανανθρώπινο, αὐτὸ τὸ «πάντοτε, παντοῦ, ὑπὸ πάντων» (semper ubique ab omnibus), αὐτὴ ἡ συμφωνία ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων ἢ μᾶλλον τῶν χιλιετιῶν εἶναι στήριγμα, γιὰ νὰ δεχθοῦμε πὼς εἶναι εὔλογη ἡ συναγωγὴ τῶν προτάσεων αὐτῶν. Τὸ ὅτι δὲ πρόκειται γιὰ πανανθρώπινες προτάσεις αὐτὸ εἶναι γεγονὸς ποὺ μπορῶ νὰ τὸ ἐλέγξω καὶ τὸ ἐλέγχω καί, ἂν **[σελ. 53]** θέλετε μπορῶ νὰ ἐπαναλάβω τὸν ἔλεγχο καὶ μιὰ καὶ δυὸ καὶ πολλὲς φορές. Θέλετε, πέστε με ἁπλοϊκό. Δὲν εἶναι πάντοτε κακὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἁπλοϊκός. Ἀλλὰ ἐγώ, ἀναφερόμενος σ' ὅσα εἴπαμε γιὰ τὸ ἀποδεικτικὸ πρόβλημα στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ὑπὸ Γ, δὲν βλέπω γιατί σὲ τέτοια θέματα καὶ μὲ τέτοιες προϋποθέσεις νὰ μὴν ἐμπιστευθῶ στὶς προτάσεις αὐτὲς ποὺ τὶς εἶχε μέσα του τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλὲς καὶ κλίματα καὶ ὠκεανοὺς ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, κυριολεκτικὰ «ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων», καὶ νὰ διατυπώσω ἄλλες προτάσεις, ἀντίθετες, καὶ αὐτὲς χωρὶς ἀπόδειξη, καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν ἐντιμότητα νὰ ὁμολογήσω πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη.

Ε

Πρέπει, ὅμως, νὰ τονισθῆ πὼς οἱ τέσσερις αὐτὲς προτάσεις ποικίλλουν ἀπὸ ἄποψη ἐναργείας. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἐξ ἴσου ἐναργεῖς στὴν πανανθρώπινη ἀντίληψη. Εἰδικώτερα τοῦτο φαίνεται στὶς προτάσεις γιὰ τὴν Θεία Πρόνοια καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰδικώτερα, ἡ πίστη στὴν Πρόνοια τοῦ Θεοῦ φαίνεται νὰ ἐξασθενῆ ἀπὸ τὸ ἐρώτημα πῶς, ἀφοῦ ὑπάρχει Θεὸς προνοητὴς τοῦ παντός, βλέπομε τόσο κακὸ στὸν κόσμο, κακὸ ὑλικὸ ἀλλὰ καὶ ἠθικό. Ἀπὸ τὴν ἐπάρατο νόσο ποὺ λέγεται καρκίνος ὡς τὸ ἠθικὸ κακὸ ποὺ πλημμυρίζει καὶ μολύνει τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία καὶ μάλιστα καὶ στὸ ὄνομα τοῦ **[σελ. 54]** Θεοῦ. Προβάλλει δηλαδὴ ἐδῶ σὰν ἐμπόδιο τὸ θέμα τῆς θ ε ο δ ι κ ί α ς .

Ἂν ἀφήσω κατὰ μέρος τὴν τόση βιβλιογραφία πάνω στὸ θέμα τῆς θεοδικίας, κάνω τὶς ἀκόλουθες ἁπλὲς σκέψεις πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Πρέπει νὰ διακρίνωμε δύο ἔννοιες τῆς θεοδικίας.

Ἡ θεοδικία προβάλλει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ σὰν ἀπορία: Πῶς ἆρά γε συναντᾶται στὸν κόσμο τόσο κακό, ἀφοῦ ὑπάρχει ὁ θεῖος προνοητὴς τοῦ κόσμου.

Ἀπορία εὔλογη καὶ δικαιολογημένη. Στὸ τέλος-τέλος, γιὰ κάθε κυβέρνηση ρωτᾶμε πῶς γίνονται σ' ἕνα τόπο τόσα κακά, ἀφοῦ ὑπάρχει κυβέρνηση. Εἶναι, λοιπόν, φυσικὸ ἡ ἴδια ἀπορία νὰ τεθῆ καὶ γιὰ τὴν θεία κυβέρνηση τοῦ κόσμου. Οὔτε εἶναι ἀνευλάβεια ἀπέναντι στὸν θεῖο Δημιουργὸ ἡ ἀπορία αὐτή, ἂν βέβαια δεχώμαστε πὼς ὁ Δημιουργὸς μᾶς θέλει, ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους, νὰ σκεπτώμαστε στ' ἀλήθεια σὰν ἐλεύθερα ὄντα, ἂν δηλαδὴ τὸ *«οὐκέτι εἶ δοῦλος, ἀλλ' υἱὸς»* τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (*πρὸς Γαλάτας* δ΄ 7), πρέπει νὰ τὸ πάρωμε στὰ σοβαρά. Ὁ υἱὸς προβάλλει ἁπλούστατα, τὶς ἀπορίες του.

Στὴν ἀπορία λοιπὸν αὐτή, τὴν τόσο εὔλογη, ποιά εἶναι ἡ ἀπάντηση ποὺ δίδει ὁ γράφων στὸν ἑαυτό του; Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι: Δὲν ξέρω. Δὲν ἱκανοποιοῦμαι ἀπὸ καμμιὰν ἀπάντηση ποὺ ἐδόθη σὰν ἱκανοποίηση παρομοίων ἀποριῶν καὶ θὰ ἀπογοητεύσω τὸν ἀναγνώστη. Οὔτε ἐγὼ ἔχω ἀπάντηση νὰ δώσω. Δὲν ξέρω πῶς ὑπάρχει κακὸ στὸν κόσμο, ἀφοῦ ὑπάρχει Θεία Πρόνοια.

[σελ. 55] Αὐτὸ ὅμως, ἡ ἄγνοιά μου, ἡ ἄγνοιά μας, τί ἀποδεικνύει; Καὶ ἐδῶ ἐρχόμαστε στὴν δεύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου θεοδικία. Μὲ τὴν δεύτερη ἔννοια, θεοδικία εἶναι ὁ συλλογισμὸς ὅτι, ἀφοῦ δὲν ξέρομε τὴν δικαιολογητικὴ αἰτία γι' αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ γεγονὸς ποὺ ἐμεῖς βρίσκομε πὼς εἶναι κακό, ἄρα δὲν ὑπάρχει τέτοια δικαιολογητικὴ αἰτία καὶ ἄρα δὲν ὑπάρχει Θεία Πρόνοια.

Μὲ τὴν δεύτερη αὐτὴ ἔννοια ἡ θεοδικία ἀποτελεῖ σόφισμα. Ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη βασικὴ «μείζονα πρότασιν»: Ἂν ὑπῆρχε δικαιολογητικὴ αἰτία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ἐγὼ θὰ τὴν ἤξερα. Δὲν τὴν ξέρω. Συμπέρασμα: Δικαιολογητικὴ αἰτία δὲν ὑπάρχει. Καὶ συνέπεια. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν γεγονότα ἀδικαιολόγητα, δὲν ὑπάρχει Θεία Πρόνοια. Σειρὰ σοφισμάτων, ποὺ γι' αὐτὰ μποροῦμε νὰ ὑπενθυμίσωμε ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω. Τὸ «δὲν τὸ βλέπω» δὲν εἶναι ἀπόδειξη.

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, τὸ θέμα μας ἔχει καὶ μιὰν ἄλλη πλευρά, ὁλότελα ἀντίστροφη, ποὺ προβάλλει μὲ ἀναπόδραστη λογικὴ ἀνάγκη, ὅταν δεχθοῦμε ἐξ αἰτίας τῆς θεοδικίας ὅτι ἀνωτέρα θεία πρόνοια καὶ προνοητὴς δὲν ὑπάρχει. Γιατὶ τότε προβάλλει τὸ ἐρώτημα: Ἀφοῦ, λοιπόν, δὲν ὑπάρχει πρόνοια, δὲν ὑπάρχει προνοητὴς καὶ δημιουργός, τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ τόση σκοπιμότης (finalité) ποὺ βλέπομε στὸν κόσμο; Ὑπάρχει, βλέπετε, μὲ τὴν ἴδια λογικὴ καὶ ἡ, ἂς τὴν ποῦμε ἔτσι, ἀθεοδικία. Πῶς ἐξηγεῖται ἡ τάξη ποὺ ὑπάρχει καὶ τὸ καλὸ

ποὺ συναντοῦμε στὸν κόσμον αὐτὸν, ἀφοῦ Θεὸς δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ ὁ κόσμος ἔγινε στὴν τύχη;

[σελ. 56] Τὸ εὔλογο, λοιπόν, εἶναι νὰ δεχθοῦμε τοῦτο: Ἡ ἐπαφή μας μὲ τὸν κόσμο εἶναι καὶ ἐπαφὴ μὲ μιὰν ὑπερανθρώπινη Πρόνοια. Ἀλήθεια εἶναι πὼς σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν βλέπομε νὰ ἐκδηλώνεται ἡ Πρόνοια αὐτή. Αὐτὸ ὅμως, δὲν ἀποδεικνύει τίποτε.

Ἂς τὸ ἐπαναλάβωμε: Τὸ «δὲν βλέπω» δὲν εἶναι ἀπόδειξη. Καὶ πάντως δὲν σημαίνει πὼς θὰ ξεχάσωμε τὶς τόσες ἐκδηλώσεις Προνοίας πού, αὐτὲς πιά, τὶς βλέπομε.

Καὶ γιὰ νὰ τὸ ποῦμε καὶ διαφορετικά, μὲ ἁπλούστερα καὶ ἴσως γι' αὐτὸ μὲ σωστότερα λόγια: Μοῦ εἶναι δύσκολο καὶ καμμιὰ φορὰ πολὺ δύσκολο νὰ καταλάβω πῶς ἡ Πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἀφήνει στὸν κόσμο τόσο κακό, καὶ μάλιστα τὸ ἠθικὸ κακὸ ποὺ ἐγίνηκε στὸ ὄνομα τοῦ Παντοδυνάμου. Μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαντήσω σὲ μερικὲς (ὄχι σὲ ὅλες) ἀπὸ τὶς ἐνστάσεις ποὺ εἶχε προβάλει κατὰ τῆς Προνοίας ὁ Λουκιανὸς στὸν Διάλογό του «Ζεὺς Τραγωδός». Ἀλλὰ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ δώσω ἀρνητικὴν ἀπάντηση στὸν Σωκράτη, ποὺ ζητᾶ ἀπὸ τὸν Ἀριστόδημο ἐξήγηση τοῦ καλοῦ ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο (Ξενοφ. *Ἀπομνημονεύματα* Ι, 4, 1 ἐπ.). Καὶ μάλιστα μὲ τὸ φῶς τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Πόσα καὶ πόσα «ἄσκοπα» τοῦ παρελθόντος δὲν τὰ ἀποδεικνύει ἐκ τῶν ὑστέρων σκοπιμώτατα καὶ εὐεργετικώτατα ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας!

Τὸ φυσικώτερο, λοιπόν, εἶναι νὰ μὴν ἀποκλείσω τὴν δυνατότητα πολὺ μέρος ἀπὸ τὶς ἀπορίες τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου νὰ φωτισθῆ ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ θὰ ἀνατείλει αὔριο, ὅπως τὸ σήμερα φωτίζει **[σελ. 57]** τόσα ἀπὸ τὸ χθές, ὅπως, ἂς ἀναφέρωμε ἕνα παράδειγμα, ἡ πρόοδος τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν ἀπέδειξε τὴν σκοπιμότητα μερικῶν «ἀσκόπων» χθὲς ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Ζ

Προχωροῦμε στὸ θέμα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, μὲ τὴν «πέραν τοῦ τάφου» ζωή, τὴν ἀθανασία. Ἐκεῖ, βέβαια, ἡ ἔλλειψη ἐναργείας γίνεται αἰσθητή, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ διδασκαλία περὶ ἀθανασίας δὲν ἔχει διατυπωθῆ σ' ὅλες τὶς θρησκεῖες. Ἀλλὰ καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀπηρτισμένη διδασκαλία, ὑπάρχει πάντα «ἐν πυρῆνι» ἡ ἰδέα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πάντως δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς διδάσκεται ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν θάνατο. Καί, ὅπως ὁ Ἰησοῦς ὁ ἴδιος εἶχε παρατηρήσει, ὅταν ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἐπικαλεῖται τὸν Ἀβραὰμ καὶ τὸν Ἰσαὰκ καὶ τὸν Ἰακώβ, δὲν ἐπικαλεῖται ὄντα ποὺ

ἐξαφανίσθηκαν, ἀλλὰ προσωπικότητες ποὺ ζοῦν (*Ματθαίου* κβ΄ 32). Καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει ρητὴ διδασκαλία περὶ ἐπιβιώσεως ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο, θὰ τὴν βρῆτε τὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ἂν δὲν σταματήσετε στὴν ἐπιφάνεια, ἀλλὰ σκάψετε στὸ βάθος. Καὶ οἱ λαοὶ ποὺ δὲν ξέρουν τὴν ἀθανασία δὲν εἶναι ὁλότελα ξένοι πρὸς τὴν ἰδέα αὐτή. Ἁπλῶς εἶναι, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, γιὰ τὸ θέμα «ἀθανασία» ὑποανάπτυκτοι λαοί.

Κατὰ τὰ λοιπά, μπορεῖ ν' ἀντιταχθῆ σὰν ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ἰδέας τῆς ἀθανασίας τὸ ἐπιχείρημα **[σελ. 58]** ὅτι, ὁμολογουμένως, δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ πῶς θὰ ζῶ, πῶς θὰ εἶμαι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ σώματός μου. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ ὅσα εἴπαμε παραπάνω καταφαίνεται πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι ἐπιχείρημα, ὅπως, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἀναλογία, τὸ ὅτι δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ πῶς θὰ εἶναι τὰ ἔμβια ὄντα σ' ἕνα ἄστρο, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόδειξη πὼς ἔμβια ὄντα δὲν ὑπάρχουν ἐκεῖ.

Καὶ ἀκόμη: Γιὰ τὸν ὀπαδὸ τοῦ ὑλισμοῦ, βέβαια, ἡ ἀθανασία ἀποκλείεται. Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ σώματος φέρνει ἀπόσβεση τῆς προσωπικότητος, ἀφοῦ γιὰ τὸν ὑλιστὴ προσωπικότης καὶ ὑλικὸ σῶμα ταυτίζονται, ἡ προσωπικότης προϋποθέτει τὸ ὑλικὸ σῶμα. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν εἶμαι ὑλιστής, ἐφ' ὅσον δὲν δέχομαι πὼς εἶμαι μόνο ἡ ὑλικὴ ὑπόσταση, τὸ ὑλικὸ σῶμα μου, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπαναλαμβάνω τὴν φράση τοῦ Feuerbach «ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸ ποὺ τρώει» (Der Mensch ist was er isst) (ποῦ τὸ θυμήθηκα ἀλήθεια αὐτὸ τὸ ξεχασμένο πιὰ καλαμποῦρι τοῦ περασμένου αἰῶνος;), τότε δὲν ἔχω κανένα στήριγμα γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τὴν ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀθανασία. Τότε δὲν βλέπω γιατί ἡ ἀποσύνθεση τοῦ σώματος ἐπιφέρει ἀναγκαστικὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς προσωπικότητός μου καὶ γιατί θὰ ἀπορρίψω τὴν πρόταση γιὰ τὴν ἀθανασία, ἁπλῶς γιατὶ ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ πῶς θὰ ζῶ ὕστερα ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ σώματός μου.

Η

Καὶ ὅμως! Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίστη καὶ τὴν ἀπιστία **[σελ. 59]** προβάλλει σὰν πραγματικότης καὶ ἡ ἀ μ φ ι β ο λ ί α .

Στὴν ζωὴ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἀνήκουν στὴν εὐγενέστερη μερίδα τῆς σημερινῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ἀμφιβολία παίζει ἕνα μεγάλο ρόλο. Γιατὶ πάρα πολλοὶ εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ζοῦν στὴν ἐποχή μας καὶ δὲν ἔχουν οὔτε πίστη ποὺ δὲν ταράσσεται ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, οὔτε ὅμως καὶ ἀπιστία ἀτράνταχτη καὶ φανατική. Δὲν ξέρω σήμερα (δὲν *«ἐτάζω καρδίας καὶ νεφρούς»*) πόσοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν τόσο πιστοί, ποὺ νὰ τοὺς εἶναι ὁλότελα ἄγνωστη ἡ ἀμφιβολία. Ἀλλὰ δὲν εἶναι λίγοι καὶ οἱ ἄθεοι

ποὺ δὲν εἶναι καὶ τόσο σίγουροι γιὰ τὸν ἀθεϊσμό τους καὶ σκέπτονται πώς, ἐπὶ τέλους, κάτι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὸ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ λέει ἡ πίστη.

Ἡ ἀμφιβολία, λοιπόν, εἶναι μιά, ἂς τὴν πῶ ἔτσι, ψυχολογικὴ πραγματικότης, γιὰ τὸν ἄνθρωπο μάλιστα τῆς ἐποχῆς μας. Καὶ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ δὲν μποροῦμε οὔτε νὰ τὴν ἀγνοήσωμε οὔτε καὶ νὰ τὴν καταδικάσωμε. Ἡ ἀμφιβολία εἶναι κάτι ποὺ κουράζει, κουράζει πολύ. Ἀπὸ ἠθικὴ ὅμως ἄποψη, ἐπίμεμπτη δὲν εἶναι. Ἠθικὰ ἐπίμεμπτη εἶναι ὄχι ἡ ἀμφιβολία στὴν πίστη, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη συνεπείας σ' ὅσα λέμε πὼς πιστεύομε.

Θὰ προσπαθήσωμε, λοιπόν, νὰ τὴν κατανοήσωμε τὴν ἀμφιβολία. Αὐτὴ ἡ κατανόηση ἀποτελεῖ χρέος. Χρέος ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια, ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους μας, ἀπέναντι στὸν ἑαυτό μας.

Καί, ἂς τὸ ἐπαναλάβωμε. Κανεὶς δὲν δικαιοῦται **[σελ. 60]** νὰ κατηγορήση κάποιον ποὺ ἀμφιβάλλει. Καὶ μάλιστα, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορήσει τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Λιγώτερο ἀπὸ ὅλους μπορεῖ νὰ τὸν κατηγορήση ὁ πιστὸς χριστιανός, ποὺ ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσει πώς, ἐπὶ εἴκοσι αἰῶνες τώρα, ἀπὸ χριστιανικὴ πλευρὰ πολλὰ ἔγιναν καὶ πάρα πολλὰ γίνονται σήμερα, γιὰ νὰ ἐνισχυθῆ ἡ ἀμφιβολία. Ἔπειτα, πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆ πὼς ἡ ἐποχή μας δημιουργεῖ ἰδιαίτερες δυσχέρειες γιὰ τὴν πίστη. Ἂν ἀφήσω κατὰ μέρος ὅσα ἐξαγγέλλονται κάθε μέρα σὰν ἐπιστημονικὲς θεωρίες ποὺ φαίνονται νὰ ἐνισχύουν τὴν ἀπιστία, αὐτὸ τὸ γεγονὸς πὼς ὁ ἀθεϊσμὸς ἔχει ἐξαπλωθῆ σὰν καθεστὼς στὸν πλανήτη μας, ὅτι ἀκόμη (εἶναι φρικτὸ καὶ νὰ τὸ σκεφθῆ κανεὶς) τὸ σύνθημα «ἀπέθανε ὁ Θεὸς» ἐκπέμπεται ἀπὸ θεολόγους καὶ μάλιστα Ἐπισκόπους, αὐτά, πῶς τὸ θέλετε, εἶναι ἐνίσχυση τῆς ἀμφιβολίας. Καὶ δὲν ξέρω ἂν ὑπάρχουν καὶ πόσοι ὑπάρχουν σήμερα ἐπὶ τῆς γῆς πιστοὶ ποὺ νομιμοποιοῦνται νὰ λιθοβολήσουν τὸν ἄπιστο, γιὰ τὸν λόγο πὼς τάχα σ' ἐκεῖνον ποὺ λιθοβολεῖ ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἄγνωστη.

Πρέπει ὅμως νὰ τονίσωμε κάτι: Ὅσα εἴπαμε γιὰ τὴν ἀμφιβολία ἀναφέρονται στὴν εἰλικρινῆ, στὴν ἔντιμη καὶ συνεπῆ ἀμφιβολία. Ὄχι στὴν «ἀμφιβολία» ποὺ εἶναι συγκάλυψη τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ἀπιστίας. Μιλᾶμε γιὰ κεῖνον ποὺ ὄντως ἀμφιβάλλει. Ποὺ ὑπολογίζει καὶ μὲ τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι ἀληθινὴ ἡ πίστη. Καὶ ποὺ εἶναι συνεπὴς στὴν ἀμφιβολία του, δηλαδὴ ρυθμίζει τὴν πορεία τῆς ζωῆς του, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν του πὼς **[σελ. 61]** μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ ἡ πίστη, καὶ μάλιστα καὶ στὴν ὀντολογικὴ καὶ στὴν δεοντολογικὴ πλευρά, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως στὴ συνέχεια. Ὅπου ὁ πιστὸς συναντήσει μιὰ τέτοια, τίμια, εἰλικρινῆ καὶ συνεπῆ ἀμφιβολία, ἂς μὴ τὴν πετάξει. Ἔχει καὶ αὐτὴ τὴν ἀξία της. Ἐξ ἄλλου, τίποτε δὲν ἀποκλείει ἡ ἀμφιβολία αὐτὴ νὰ εἶναι ὁ πρόλογος τῆς πίστεως. Στὸ τέλος-τέλος, ὁ Ἰησοῦς δὲν ἀπεδίωξε ἀλλὰ ἐβοήθησε ἐκεῖνον ποὺ τοῦ εἶπε: *«πιστεύω Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ»* (*Μάρκου* θ΄ 24).

[σελ. 62]

[σελ. 63]

4. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΕΟΝΤΟΣ

Α

Μπαίνομε τώρα σ' ἕνα κόσμο ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μᾶς ἀπησχόλησε. Ἀπὸ τὸν κόσμο τοῦ ὄντος μπαίνομε στὸν κόσμο τοῦ δέοντος, ἤ, γιὰ νὰ ἐκφρασθοῦμε ἔτσι, στὸν κόσμο τοῦ ἠθικοῦ κανόνος.

Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση ἀποτελεῖ τὸ κέντρο καὶ τὴν δύναμη τῆς δεοντολογικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου. Ἡ συνείδηση (μὲ τὴν ἠθικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) ἀποτελεῖ τὸ ἀντίβαρο τοῦ ἐνστίκτου. Τὸ ἔνστικτο μᾶς ὑπαγορεύει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους, γιὰ τὸ «ἐγώ» μας, σκόπιμο. Ἀντίθετα, ἡ συνείδηση μᾶς ὑπαγορεύει τὸ ἠθικὸ δέον, δέον ποὺ ἴσως γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους νὰ μὴν εἶναι σκόπιμο ἢ καί, ἀντίθετα πρὸς τὸ σκόπιμο, νὰ ἀποτελεῖ θυσία τοῦ «ἐγὼ» γιὰ χάρη μιᾶς ἀξίας ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὸ «ἐγώ».

Πρὶν ὅμως προχωρήσωμε στὸν κόσμο τοῦ δέοντος, ἂς κάνωμε μιὰν ἀποσαφήνιση:

Δυσκολία μᾶς ἐμφανίζει τὸ γεγονὸς πὼς καὶ σὲ ἀνθρώπους ὁλότελα εὐσυνείδητους, ποὺ μέσα τους ἀκούεται δυνατὰ ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, τὸ **[σελ. 64]** περιεχόμενο τοῦ δέοντος ποικίλλει ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο. Φθάνει δὲ αὐτὸ ὁμολογουμένως σὲ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὸ δέον ὅπως τὸ ἀκούει σὰν ὑπαγόρευση τῆς συνειδήσεώς του ὁ Α καὶ τὸ δέον ὅπως τὸ ὑπαγορεύει στὸν Β ἡ δική του συνείδηση.

Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μᾶλλον δευτερογενές. Ἂς ἐπιτραπῆ στὸν γράφοντα νὰ φρονεῖ ὅτι, ἂν ἔμεναν ἀνεπηρέαστοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σ' ὅλα τὰ γεωγραφικὰ μήκη καὶ πλάτη, θὰ ἔνιωθαν μέσα τους περίπου τὰ ἴδια πράγματα σὰν δέον. Ἀλλὰ καὶ ἂν τυχὸν ἡ γνώμη μας αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθή, πάλι στὶς μεγάλες γραμμὲς τὸ δέον εἶναι γιὰ ὅλους σαφές. Σὲ κάθε ἄνθρωπο ἀκούεται μέσα του ἡ φωνὴ *«ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως».* Σ' ὅλο τὸν κόσμο ἀκούονται τὰ παραγγέλματα τοῦ Δικαίου, τὰ juris praecepta τοῦ Οὐλπιανοῦ, «νὰ ζῆς τίμια, νὰ μὴ βλάπτεις κανένα, σὲ κάθε ἕνα νὰ ἀποδίδεις τὸ δικό του». Σ' ὅλο τὸν κόσμο, καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀγάπη, ἡ ἀγάπη εἶναι κάτι ζηλευτό. Στὰ οὐσιώδη, ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἡ συνείδηση τὰ ἴδια λέει. Καὶ ἂν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὸ ποιό εἶναι τὸ δίκαιο, ἡ συνείδηση μοῦ λέει πὼς στὴ ζωή μου πρέπει νὰ κάνω *«ὃ ἂν εἰδῶ δίκαιον ὂν καὶ ἴσον»,* καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτὸ τὸ «δίκαιον καὶ ἴσον» ἀντιστρατεύεται πρὸς τὰ

δικά μου συμφέροντα, πρὸς ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σκόπιμο γιὰ μένα. Αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐπιταγῆς τῆς συνειδήσεώς μου, ποὺ θεμελιώνει μέσα μου τὸν κόσμο τοῦ δέοντος.

Καὶ τώρα ἂς δοῦμε τὴν θεμελιώδη ἀρχὴ ποὺ διέπει τὸ «δέον». Ὅταν ἐθεωρούσαμε τὸν κόσμο τοῦ **[σελ. 65]** ὄντος, ἐθέσαμε μιὰ πρωταρχικὴ βασικὴ πρόταση. Ἡ ὅλη πραγματικότης εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντοτε μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ποὺ ἐλέγχομε ἐμεῖς. Τὸ σύμπαν ποὺ ἐλέγχομε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τὸ πᾶν, εἴπαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο.

Καὶ ὡς πρὸς τὸν κόσμο τοῦ δέοντος τώρα θὰ μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ διατυπώσωμε ἀντίστοιχη βασικὴ πρόταση. Τὴν ἀκόλουθη: Ἐγὼ δὲν εἶμαι τὸ πᾶν. Καὶ τὸ ἐννοοῦμε αὐτὸ ἀπὸ δεοντολογικὴ ἄποψη. Δὲν μπορεῖ τὸ δέον, ὅπως τὸ νιώθω μέσα μου, νὰ περιορίζεται στὸ «ἐγώ» μου. Θὰ χωρήσει σ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ μένα, στὸ «ὑπὲρ ἐμέ».

Β

Δὲν εἶναι ἄλλωστε φυσιολογικὸ ὃν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἀποτελεῖ ἀνωμαλία ἕνας τέτοιος ἐγωκεντρισμός. Τὸ ὃν ποὺ ταυτίζει τὸ δέον μὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του σκόπιμο δὲν εἶναι ἄρτιος ἄνθρωπος. Γιὰ νᾶναι ὁ ἄνθρωπος ὄντως ἄνθρωπος, πρέπει νὰ νιώθει μέσα του τὸ δέον ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὸ ἐγώ του.

Κι' ἀπ' αὐτὸ συμπεραίνομε τὰ ἀκόλουθα: Εἶναι γνωστὸ πὼς καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ Φιλοσοφία καὶ ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος στοχασμὸς διακρίνουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ διάφορες κατηγορίες, σὲ φυλές, ἔθνη, κοινωνικὲς ἢ ἐπαγγελματικὲς τάξεις, πολιτικὰ συγκροτήματα σὲ τοῦτο ἢ σὲ κεῖνο, τὰ κριτήρια **[σελ. 66]** μποροῦν νὰ εἶναι ἄπειρα. Ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ποῦμε πώς, πάνω ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς διακρίσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἡ βασικὴ διάκριση, ποὺ δὲν τὴν προσέξαμε, ἀλλὰ τιμωρούμαστε ποὺ δὲν τὴν προσέξαμε, εἶναι ἡ διάκριση τῶν ἀνθρώπων σὲ δύο τύπους. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ γι' αὐτὸν τὸ «ἐγὼ» εἶναι τὸ πᾶν ἢ τὸ κέντρο τοῦ παντός, μὲ ἕνα ἀπόλυτο ἐγωκεντρισμό. Καὶ στὸν Οὐρανὸ ἀκόμα ὅταν ἀτενίζει ὁ ἄνθρωπος αὐτός, τὸν βλέπει σὰν ὑπηρέτη τοῦ «ἐγώ» του. Φροντίζει πῶς νὰ δωροδοκήσει, μὲ διάφορες τυπικὲς προσφορές, τὸν Οὐρανό, γιὰ νὰ τὸν ἔχει ὑπηρέτη τῶν συμφερόντων του, εἴτε πρόκειται γιὰ νόμιμα συμφέροντα εἴτε πρόκειται γιὰ σχέδια ἐγκληματικὰ καὶ ἱκανοποίηση τῆς ἐμπαθείας του. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ γι' αὐτὸν προέχει, ὅπως λέει ὁ Πλάτων στὸν *Εὐθύφρονα,* ἡ

«ἐμπορικὴ» θρησκεία.([3]) Καὶ αὐτὴ ἡ σχέση μὲ τὸν Θεὸ εἶναι σχέση κερδοσκοπική.

Ὁ ἄλλος τύπος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ μέσα του μιλᾶ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν πορεία τοῦ συνόλου, ἀγανακτεῖ γιὰ τὸ κακὸ ποὺ γίνεται στοὺς ἄλλους, μ' ὅλο ποὺ αὐτὸν τὸν ἴδιο δὲν τὸν θίγει. Ταὐτίζει τὸ συμφέρον του, τοὺς πόθους του, τὴν λύπη του, τὴν χαρά του, μὲ τὴν πορεία τοῦ συνόλου. Καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀτομική του προκοπὴ τὴν ἀντιλαμβάνεται σὰν μέσο, γιὰ νὰ γίνει ὁ ἴδιος **[σελ. 67]** χρησιμώτερος καὶ ἐξυπηρετικώτερος γιὰ τὸ σύνολο. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπιδιώκει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σκόπιμο γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς τὸ κάνει μὲ τήν, ὀρθὴ ἢ ἐσφαλμένη, πεποίθηση πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐξυπηρετεῖ τὸ σύνολο.

Καὶ κάτι ἄλλο νὰ ἀποσαφηνίσωμε. Ὁ ἐγωκεντρισμὸς ποὺ εἴδαμε παραπάνω δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἕνα ἄλλο «ἐγώ», μ' ὅλο ποὺ στὶς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις πολὺ τοῦ μοιάζει. Πρὸς τὸ ἀνιδιοτελὲς «ἐγὼ» ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος ποὺ νομίζει, ἴσως ἀπὸ πλάνη, ἀπὸ λόξα, ἀπὸ τρέλλα ἐπὶ τέλους, πὼς αὐτὸς μόνο ξέρει, αὐτὸς μόνο εἶναι ἱκανὸς γιὰ ἕνα ἔργο, γιὰ κάποιον σκοπό, καὶ οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ τὸν ἀκοῦνε τυφλά, γιατὶ ἀλλιῶς «πᾶνε χαμένοι». Τέτοιος εἶναι ὁ pater familias τοῦ πατριαρχικοῦ τύπου, ποὺ θέλει ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του νὰ συμμορφώνωνται χωρὶς δισταγμὸ πρὸς τὰ προστάγματά του, γιατὶ νομίζει (ἀδιάφορο ἂν ἔχει δίκηο ἢ ὄχι) πὼς αὐτὸ γίνεται γιὰ τὸ καλό τους, ἐνῶ ὁ ἴδιος τὸ δικό του ἀτομικὸ καλὸ δὲν τὸ σκέπτεται, παρὰ μόνο γιὰ νὰ τὸ θυσιάσει. «Αὐταρχικότητα» θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσωμε τὸν «ἐγωϊσμὸ» αὐτόν. Δὲν τοῦ ἀξίζει βέβαια ἔπαινος, κάθε ἄλλο! Δὲν εἶναι ὅμως ἡ λατρεία τοῦ «ἐγώ», ὁ ἐγωκεντρισμός, ὅπως τὸν εἴδαμε παραπάνω.

Καὶ ἕνα τελευταῖο: Εἴδαμε πὼς ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος, ὁ ὄντως ἄνθρωπος, μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν σκοπιμότητα γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὴν ἐντάσσει ὅμως στὸ σύνολο. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγνωρισθῆ πὼς ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ φθάνουν στὴν πλήρη λησμοσύνη τοῦ ἑαυτοῦ τους, ὅπου τὸ **[σελ. 68]** «ἐγώ», ἂν δὲν σβήνεται ὁλότελα, ὅμως ζῆ μόνο γιὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὸ «ἐγώ». Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι ὁ ἥρως. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θυσιάζει τὸν ἑαυτό του γιὰ σκοποὺς ποὺ στέκουν παραπάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἡ θυσία αὐτὴ μπορεῖ, βέβαια, νὰ εἶναι κατὰ γράμμα θυσία τῆς ζωῆς. Μπορεῖ ὅμως νὰ ἔχει τὴν μορφὴ μιᾶς ζωῆς-θυσίας, ὅπου ὁ ἥρως αὐτὸς ξεχνᾶ τὸ «ἐγὼ» γιὰ κεῖνο ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ «ἐγώ». Καὶ αὐτὴ ἡ θυσία μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν κατὰ γράμμα θυσία τῆς ζωῆς κατὰ τοῦτο: Πὼς ἔχει διάρκεια ποὺ κουράζει καὶ βασανίζει, ἐνῶ δὲν ἔχει αἴγλη καὶ φωτοστέφανο.

---

[3] Πλάτωνος *Εὐθύφρων* 18 Σωκράτης. *Ἐμπορικὴ ἄρα τις ἂν εἴη ὦ Εὐθύφρον τέχνη ἡ ὁσιότης θεοῖς καὶ ἀνθρώποις παρ' ἀλλήλων.* Εὐθύφρων. *Ἐμπορικὴ εἰ οὕτως ἥδιόν σοι ὀνομάζειν.*

Καὶ τώρα ποὺ τὰ ξεκαθαρίσαμε αὐτά, ἂς συνοψίσωμε. Δύο, μόνο, τύποι ἀνθρώπων ὑπάρχουν. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ «ἐγὼ» καὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀποβλέπει σ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ «ἐγώ». Ὅσοι ἐργάτες τοῦ καλοῦ, σεβασθῆτε τὸν δεύτερο, μὲ τὶς πλάνες του ἔστω, μὲ τὶς ἀδυναμίες του, μὲ τὶς ἀνισορροπίες του ἀκόμα. Μακριὰ ὅμως ἀπὸ τὸν πρῶτο, ὅσο μένει κλεισμένος στὸ «ἐγώ» του. Δὲν τὸν διδάσκει, δὲν τὸν ὠφελεῖ, δὲν τὸν «παιδεύει» τίποτε, τίποτε, τίποτε. Μὴν καταπιασθῆτε μὲ καμμιὰ εὐγενῆ προσπάθεια, ἂν δὲν ἔχετε ξεκαθαρίσει τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅσες ἱκανότητες καὶ ἂν ἔχει, ὅσες καὶ ὁσοδήποτε λαμπρὲς ἀρετὲς καὶ ἂν δείχνει, ὅποιαν ὁμολογία καὶ ἂν προφέρουν τὰ χείλη του, ὅποια σημαία καὶ ἂν κρατοῦν τὰ χέρια του. Μὴ βάλετε *«οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς παλαιούς»*. *«Μὴ δότε τὰ ἅγια...»* **[σελ. 69]** Καὶ ἂν ἐπιτρέπετε νὰ θυμηθῶ μιὰ στιγμὴ τὸν Νίτσε, μὲ κάποια παραλλαγή, «ὁ ἄνθρωπος τοῦ "ἐγὼ" εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ ὑπερνικηθῆ».

Ἀλλιῶς... ἀφήσετε κάθε ἐλπίδα!

Γ

Εἴδαμε παραπάνω τὸ «δέον» σὰν ἀντίθετο στὴν σκοπιμότητα. Αὐτὸ ὅμως ἀναφέρεται στὴν σκοπιμότητα γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ σ' αὐτὸ ἀπευθύνεται ὁ κανὼν τοῦ δέοντος. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει πὼς ὁ κανὼν τοῦ δέοντος δὲν ἐξυπηρετεῖ καμμιὰν σκοπιμότητα. Κι' ἂν δὲν εἶναι σκόπιμος γιὰ κεῖνον ποὺ «δέον» νὰ κάνει τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, εἶναι πάντως σκόπιμος ἀπὸ γενικώτερη ἄποψη, σκόπιμος γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σύνολο. Δὲν ὑπάρχει ἄσκοπο δέον. Ἐξυπηρετεῖ σκοπιμότητα, μ' ὅλο ποὺ ἀντιτίθεται στὴν σκοπιμότητα γιὰ κεῖνον ποὺ θὰ ἐκτελέσει τὴν δεοντολογικὴ προσταγή. Ἐξυπηρετεῖ σκοπιμότητα γιὰ τοὺς ἄλλους, γιὰ τοὺς συνανθρώπους ἐκείνου ποὺ ἀκούει τὸ δέον μέσα του. Ὅταν ἡ συνείδηση λέει στὸν ἐρευνητὴ τῆς ἰατρικῆς ὅτι «δέον» νὰ ἐκτεθῆ σ' ἕνα πειραματισμὸ ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι ἐπικίνδυνος, αὐτὸ δὲν γίνεται μὲν γιὰ χάρη τοῦ ἐρευνητοῦ, ποὺ ἴσως θὰ θυσιασθῆ, γίνεται ὅμως γιὰ χάρη τῶν συνανθρώπων τοῦ ἐρευνητοῦ, ποὺ θὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὴν αὐτοθυσία του.

Καί ἐδῶ πρέπει νὰ διατυπωθῆ μία πρόταση ποὺ ἔχει γιὰ τούτη τὴ μελέτη σπουδαιότητα θεμελιώδη. Ὁ κόσμος τοῦ ἠθικοῦ «δέοντος» κέντρο ἔχει τὸν ἄνθρωπο. Δεοντολογικὸς **[σελ. 70]** κανὼν χωρισμένος ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ποὺ δὲν ὑφίσταται γιὰ χάρη τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι νοητός. Δὲν εἶναι νοητὸς κανὼν δέοντος χωρὶς σκοπὸ ἢ μὲ σκοπὸν ἄλλον ἀπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ὄχι ἐκείνου ποὺ σ' αὐτὸν ἀποτείνεται τὸ δέον, ἀλλὰ ἄλλου ἀνθρώπου ἢ

ἀνθρώπων ἢ τῆς ἀνθρωπότητος γενικά. Βέβαια, ἡ ἐξυπηρέτηση αὐτὴ νοεῖται μὲ μιὰν ἀνώτερη ἔννοια. Ἀλλὰ ἄσκοπο δέον δὲν ὑπάρχει.

Τότε ὅμως θὰ δεχθοῦμε καὶ ἀντίστροφα ὅτι «δέον» ἄσκοπο, ποὺ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι ἀληθινὸ δέον. Μὲ ἄλλη διατύπωση, μπορεῖ νὰ κληθῆ ὁ ἄνθρωπος νὰ θυσιάσει τὸν ἑαυτό του γιὰ χάρη τῶν συνανθρώπων του, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ κληθῆ νὰ θυσιάσει τὸν ἑαυτό του –νὰ ὑποστῆ ὁποιανδήποτε θυσία, μεγάλη ἢ μικρή–, χωρὶς αὐτὸ νὰ πρόκειται νὰ ἐξυπηρετεῖ, ἔστω καὶ «δυνάμει» μόνο, τοὺς συνανθρώπους του.([4])

Καὶ κάτι ἀκόμη. Στὴν ἀκρίβεια δὲν ὑπάρχει δέον γιὰ χάρη τοῦ Θεοῦ, «πρὸς θεραπείαν τοῦ Θείου». Καὶ δὲν εἶναι νοητὸ ὅτι θὰ ὑπάρχει δέον ποὺ θὰ εἶναι ἐχθρικὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τάχα γιατὶ ὑπάρχει γιὰ χάρη τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἔχει ἀνάγκη ὁ Θεὸς ἀπὸ τέτοιο «δέον». Γεμάτη εἶναι ἡ Γραφὴ ἀπὸ διακηρύξεις ποὺ τὶς συνώψισε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὸν Ἄρειο Πάγο, ὅτι ὁ Θεὸς *«οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται προσδεόμενός τινος, αὐτὸς* **[σελ. 71]** *διδοὺς πᾶσι ζωὴν καὶ πνοὴν καὶ τὰ πάντα».* (*Πράξ.* ιζ΄ 25). Κι' ὅταν ἀκόμη μιλοῦμε γιὰ καθήκοντα πρὸς τὸν Θεόν, αὐτὸ εἶναι σχῆμα λόγου. Πρόκειται γιὰ ὑποχρεώσεις ποὺ ὑφίστανται γιὰ χάρη τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἴδιου ἢ τῆς ἀνθρωπότητος γενικά. Μοιάζουν λίγο μὲ τὸ καθῆκον ποὺ ἔχει τὸ παιδὶ «ἀπέναντι στοὺς γονεῖς του» νὰ τρώει, νὰ εἶναι φρόνιμο, νὰ σπουδάζει, νὰ πηγαίνει μπροστά, ὅπως ὑπάρχει καὶ καθῆκον τοῦ ἀρρώστου ἀπέναντι στὸν γιατρό του ν' ἀκούει τὶς συμβουλές του. Καὶ αὐτὸ τὸ *«ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου»* δὲν ἔχει τεθῆ γιὰ χάρη τοῦ Θεοῦ. Γιὰ χάρη τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τεθῆ. Τὸ δέον ἀπέναντι στὸν Θεὸ δὲν τίθεται γιὰ χάρη τοῦ... συμφέροντος τοῦ Θεοῦ (τί βλάσφημο καὶ νὰ τὸ σκεφθῆ κανείς!). Τὸ δέον αὐτό, στὸ τέλος τῆς ἀναλύσεως, ἐξυπηρετεῖ σκοπιμότητα, ἀνώτερη σκοπιμότητα, τὴν ὕψιστη σκοπιμότητα, ἀλλὰ γιὰ χάρη τοῦ ἀνθρώπου.

Δ

Τὸ «δέον», λοιπόν, εἶναι ἀνθρωποκεντρικό. Γιὰ τὸν ἕνα ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σύνολο. Καὶ αὐτὸ ὁδηγεῖ καὶ στὸ ἑξῆς συμπέρασμα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀπομονώνεται, νὰ κλείνεται στὸν ἑαυτό του. Στὸ τέλος τῆς ἀναλύσεως, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀπομονώνεται εἶναι τύπος μὴ φυσιολογικός.

---

[4] Βέβαια, ὑπάρχει καὶ δέον ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὸν ἄνθρωπο. «Δέον» νὰ εἴμαστε καλοὶ στὰ ζῶα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι κάτι τὸ παράγωγο. Παράγεται ἀπὸ τὸν κανόνα ποὺ ἔχομε δεχθῆ γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ «δέον» εἶναι καὶ δέον κοινωνικότητος. Ὁ ἄνθρωπος ζῆ μέσα στὸ σύνολο. Καὶ πρέπει νὰ **[σελ. 72]** ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ σύνολο. Ἡ ζωή του δηλαδὴ νὰ εἶναι ὑπηρεσία στὸ σύνολο. Κάτι περισσότερο. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι ἕτοιμος, ἂν χρειασθῆ, καὶ νὰ θυσιάζει τὴ ζωή του γιὰ χάρη τοῦ συνόλου. Ὅταν μιλᾶμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν «ζῶον κοινωνικόν», δὲν μιλᾶμε μόνον ὀντολογικά, μιλᾶμε καὶ δεοντολογικά. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι «ζῶον κοινωνικόν».

Ἂν ἀφήσωμε ὅμως κατὰ μέρος τὴν θυσία γιὰ χάρη τοῦ συνόλου, πρέπει πάντως ὁ ἄνθρωπος νὰ ρυθμίζει τὴν ζωή του σὲ τρόπο ποὺ νὰ εἶναι ἐξυπηρετικὴ γιὰ τὸ σύνολο. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο συμπέρασμα.

Δεύτερο συμπέρασμα: Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ καταρτίζει τὸν ἑαυτό του σὲ τέτοιον τρόπο, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ τό σύνολο. Ἡ κοινωνικὴ ἀρτίωση εἶναι ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀρτίωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βέβαια θέμα ἐρεύνης γιὰ τὸ πῶς θὰ πραγματοποιηθῆ. Καὶ θέμα παιδείας.

Ε

Ὑπάρχουν ὅμως ὡρισμένες προτάσεις ποὺ πρέπει νὰ τὶς ἔχωμε ὑπ' ὄψιν.

Οἱ προτάσεις αὐτὲς τίθενται μὲ τρόπο ἀξιωματικό. Καὶ ἂς συγχωρηθῆ μιὰ ὁρολογικὴ ἰδιορρυθμία. Ἂς ἐπιτραπῆ νὰ χρησιμοποιηθῆ ἐδῶ ἕνας ὅρος, ὁ ὅρος «ἀξίωμα», μὲ μιὰν εἰδικὴ ἔννοια. Μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς προτάσεως ὅπου ἁπλούστατα δὲν χωρεῖ γι' αὐτὴν συζήτηση. Ἂν διαφωνοῦμε γι' **[σελ. 73]** αὐτὰ τὰ ἀξιώματα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀνήκομε σὲ κόσμους ψυχικοὺς τόσο διαφορετικούς, τόσο ἀντίθετους, ὥστε ἁπλούστατα δέν μποροῦμε νὰ συζητήσωμε μεταξύ μας.

Τέσσερα τέτοια ἀξιώματα θὰ ἀναφέρωμε ἐδῶ.

1. Ὁ ἀναγνώστης θὰ συμφωνήσει, ἐλπίζομε, πὼς δὲν εἶναι νοητὴ συζήτηση ὡς πρὸς τὸ κατὰ πόσο ἡ ε ἰ λ ι κ ρ ί ν ε ι α πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἑνωτικὴ δύναμη καὶ τὴν κατευθυντήρια γραμμὴ στὴν συμβίωση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ καθενός. (Ὑπάρχει καὶ ἀπέναντι στὸν ἑαυτό μας εἰλικρίνεια καὶ ἀνειλικρίνεια).

Βέβαια, δὲν λείπουν καί ἐκεῖνοι ποὺ ἀπὸ καλὲς προθέσεις ἀντιτάσσουν στὴν εἰλικρίνεια τὴν σκοπιμότητα –καὶ ἐννοοῦμε ἐδῶ τὴν ἀνιδιοτελῆ σκοπιμότητα γιὰ χάρη τοῦ συνόλου–, σὲ τρόπο ποὺ «ἀπὸ σκοπιμότητα» λένε πράγματα ποὺ σ' αὐτὰ δὲν πιστεύουν. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἡ ἀποφυγὴ τῆς εἰλικρινείας γιὰ χάρη τῆς σκοπιμότητος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ «κατὰ συνθήκην ψεῦδος». Ποῦ ὁδηγοῦν ὅμως αὐτὰ τὰ «κατὰ συνθήκην»; Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἐκεῖνο ποὺ θέλομε νὰ τονίσωμε ἐδῶ εἶναι τοῦτο: Ἡ

εἰλικρίνεια δὲν εἶναι θέμα γιὰ συζήτηση, ἀλλὰ θεμέλιο, ποὺ σ' αὐτὸ ἐπάνω θὰ βασισθῆ ὁποιαδήποτε συζήτηση.

Οὔτε μποροῦμε ἄλλωστε νὰ πιστέψωμε στὴ ζημία ἀπὸ τὴν εἰλικρίνεια. Βέβαια, καὶ ἡ προσφορὰ τῆς ἀλήθειας πρέπει νὰ γίνεται μὲ σύνεση, μὲ καλὸ τρόπο, διδακτικό, ἀποδεικτικό. Ἄλλο ὅμως νὰ λὲς τὴν ἀλήθεια μὲ σύνεση, καὶ ἄλλο νὰ λὲς τὸ ψέμα, ἢ **[σελ. 74]** καὶ μόνο νὰ ἀποσιωπᾶς τὴν ἀλήθεια, τάχα γιὰ λόγους συνέσεως.

2. Οὔτε γιὰ τὸ δεύτερο ἀξίωμα, ποὺ λέγεται ἐ λ ε υ θ ε ρ ί α , χρειάζεται ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη. Ὅταν λέμε ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀξίωμα, ἐννοοῦμε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος μόνο σὰν ὂν ποὺ μέσα του γίνεται αἰσθητὸς καὶ κυριαρχεῖ ὁ παλμὸς τῆς ἐλευθερίας. Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς ἄνθρωπος, καὶ ἀνώτερος ἄνθρωπος, μ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀλυσοδεμένος. Ἄνθρωπος, ὅ,τι καὶ νἄλεγαν οἱ Ρωμαῖοι, ἦταν καὶ ὁ δοῦλος. Ὁ ἐθελόδουλος ὅμως ποτέ. Ὅπως δὲν εἶναι ἄνθρωπος καὶ ἐκεῖνος ποὺ παζαρεύει τὴν ἐλευθερία του γιὰ ὁποιαδήποτε ἀνταλλάγματα. Μόλις ὁ ἄνθρωπος ἀρχίσει νὰ σκέπτεται μήπως θὰ ἦταν καλύτερο νὰ ἀνταλλάξει τὴν ἐλευθερία του μὲ ὁποιεσδήποτε παροχές, ζυγίζοντας παροχὲς ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, ἐλευθερία ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἔγινε, ἀπ' αὐτὸν καὶ μόνο τὸν λόγο, ἐθελόδουλος, ἔπαυσε δηλαδὴ νὰ εἶναι ἄνθρωπος. Οὔτε καὶ πάνω σ' αὐτὸ χωρεῖ συζήτηση!

3. Σὰν τρίτη ἀξιωματικὴ πρόταση θὰ θέσωμε τὸ ἀξίωμα τῆς ἀ ν ό δ ο υ . Ὁ ἄνθρωπος εἶναι καμωμένος γιὰ νὰ ἀνέρχεται. Τὸ χριστιανικὸ παράγγελμα: *«Τὰ ἄνω ζητεῖτε»,* ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ βιολογικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου. Κι' ὅποιος αὐτὴ τὴν ἀνάγκη δὲν τὴν αἰσθάνεται ἀκόμη μέσα του ἁπλούστατα δὲν εἶναι πλήρης ἄνθρωπος, κάτι οὐσιῶδες τοῦ λείπει ἀκόμη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὂν ποὺ ἀνέρχεται, τοὐλάχιστο **[σελ. 75]** ποὺ ἔχει τὸν πόθο γιὰ τὴν ἄνοδο, ἀνέρχεται τοὐλάχιστο κατὰ τὴν προσπάθεια.([5]) Μπορεῖ στὴν προσπάθεια αὐτὴ νὰ ἔχει ἀποτυχίες, ἔχει ὅμως μέσα του τὸ αἴσθημα τῆς ἀποτυχίας, ἀσκεῖ αὐτοκριτική, ἄρα εἶναι ἄνθρωπος. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὂν ποὺ ἀσκεῖ αὐτοκριτική.

Νὰ ἀνεβεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἕως ποῦ; Μὰ δὲν ὑπάρχει τέρμα τῆς ἀνόδου ἤ, ἂν θέλετε, τέρμα τῆς ἀνοδικῆς αὐτῆς πορείας εἶναι τὸ ὑπὲρ πᾶν, τὸ αἰώνιο, *«εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ ὁμοιοῦσθαι Θεῷ»,* ὅπως διέγραφε τὴν πορεία αὐτὴ μὲ τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνος ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς στοχασμός. Πάντως, αὐτὸ τὸ ἀνοδικὸ ἀξίωμα ἀναφέρεται στὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ «ἐγὼ» σὲ κεῖνο ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὸ «ἐγώ».

---

[5] Ἡ ἀνοδικὴ αὐτὴ πορεία εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ βελτιώσει, ὅπως συνήθως λέγεται, τὴν τύχη του, τὴν θέση του στὴν κοινωνία, νὰ βελτιώσει τοὺς ὅρους διαβιώσεώς του. Δικαιότατη καὶ ἡ προσπάθεια αὐτή, δὲν ἀνάγεται ὅμως στὸν ἀγῶνα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

4. Καὶ καταλήγομε τώρα στὸ τέταρτο ἀξίωμα. Εἶναι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀ γ ῶ ν ο ς . Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὄντως ἄνθρωπος, εἶναι ἀγωνιστικός, ἀγὼν εἶναι ἄλλωστε τῆς ζωῆς τὸ νόημα. Δὲν χρειάζεται νὰ καταφύγωμε στὸν Hobbes, στὸν «πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων» στὸ «bellum omnium contra omnes». Δὲν ὑπάρχει μόνο ὁ ἀγὼν σὰν πόλεμος, σὰν μῖσος, ὑπάρχει καὶ ὁ ἀγὼν ποὺ εἶναι ἀγάπη, ὁ ἀγὼν ὄχι σὰν ὄλεθρος, ἀλλὰ σὰν δημιουργία, δεῖγμα ζωῆς. Ἀγὼν λέγεται ἡ δύναμη ποὺ ὁμορφαίνει τὰ **[σελ. 76]** πάντα. Καὶ ἂν ἐπιτρέπεται νὰ δώσωμε ἕνα ὁρισμὸ τοῦ θανάτου, τοῦ ψυχικοῦ θανάτου, θὰ ἐλέγαμε ὅτι θάνατος εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀγῶνος. Καὶ ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἂν μπορούσαμε στὸ Καρτεσιανὸ «σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω» νὰ δώσωμε ἕνα πνευματικὸ ἀντίστοιχο, θὰ λέγαμε, «ἀγωνίζομαι, ἄρα ὑπάρχω».

Εἶναι φανερό, ἐξ ἄλλου, πόσο ὁ ἀγὼν αὐτὸς καὶ ἡ ἄνοδος ποὺ ἀπαρτίζει τὸ τρίτο ἀξίωμα συνδέονται μεταξύ τους. Ὁ ἀγὼν τότε εἶναι ἀγών, καλὸς ἀγών, ὅταν ἐπιδίωξη καὶ δύναμη καὶ νεῦρο ἔχει τὴν ἄνοδο, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὁπότε, πάλι μὲ τὴν προϋπόθεση αὐτή, ὁ ἀγὼν εἶναι ἄνοδος.

Ὅπως, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἄνοδος ποὺ ζητοῦμε δὲν εἶναι δυνατή, ἢ μᾶλλον δὲν εἶναι κἂν νοητή, χωρὶς ἀγῶνα. Γιατὶ τὸ ἀνέβασμα αὐτὸ δὲν θὰ γίνει μὲ ἀσανσέρ, οὔτε ὑπάρχουν ἀσανσὲρ γιὰ τέτοιες ἀνόδους. Μὲ τὰ πόδια θὰ ἀνεβεῖς, σκαλὶ-σκαλί, καὶ καμμιὰ φορά, ἢ μᾶλλον πολλὲς φορές, χωρὶς νὰ ἔχεις κἂν μπροστά σου σκάλες, ἀλλὰ βουνὰ ἀπόκρημνα, καὶ ἀλπινιστικὴ ἀναρρίχηση θὰ εἶναι τὸ ἀνέβασμά σου, καὶ ὄχι μόνο τὸ δικό σου, φυσικά, ἀλλὰ καὶ μυριάδων συνανθρώπων σου. Πόσοι συνάνθρωποί σου, ποὺ ἴσως οὔτε καταδέχεσαι νὰ τοὺς κοιτάξεις, κάνουν ἀλπινισμὸ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς! Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὑπάρχει ἀκόμα κάποιο κατάλοιπο ζωῆς, ἀληθινῆς ζωῆς, στὸν κόσμον αὐτό!

Καὶ μόνο γιὰ τὸ ἀνέβασμα χρειάζεται ἀγών; Καὶ ἡ ἐλευθερία καρπὸς ἀγῶνος εἶναι, καὶ ἡ εἰλικρίνεια **[σελ. 77]** (αὐτὸ δὰ εἶναι τὸ ἐλάττωμά της) ἀγῶνα θέλει. Καὶ τί τὸ καλὸ δὲν χρειάζεται ἀγῶνα! Ὅλων τῶν καλῶν σύνθεση εἶναι ὁ καλὸς ἀγών. Καὶ ἂς ἐπαναλάβωμε: «Ἀγωνίζομαι, ἄρα ὑπάρχω».

Εἴπαμε ὅτι ὁ ἀγὼν αὐτὸς δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν πόλεμο, δὲν προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ μάχη, ρήξη μὲ ἄλλους ἀνθρώπους. Καμμιὰ φορὰ ὅμως τὴν προϋποθέτει, ὁπότε δὲν μπορεῖς νὰ ξεφύγεις ἀπὸ τὴν μάχη, τάχα γιὰ νὰ κλειστῆς στὸν ἑαυτό σου, τὸν λιποτάκτη ἑαυτό σου. Θὰ μάχεσαι, μόνον ὅταν πρέπει. Θὰ μάχεσαι μὲ τοὺς συνανθρώπους σου, μόνον ὅταν αὐτὸ εἶναι ἠθικὰ ἀναπόφευκτο, τότε ὅμως θὰ μάχεσαι.

Βέβαια, ἡ μάχη θὰ διεξάγεται ὄχι μόνο χωρὶς ἴχνος ἀπὸ μῖσος, ἀλλὰ καὶ μὲ σύνεση. Ἂς ἐπαναλάβωμε ὅμως ὅ,τι εἴπαμε καὶ γιὰ τὴν εἰλικρίνεια: Ἄλλο νὰ μάχεσαι μὲ σύνεση, καὶ ἄλλο νὰ μὴ μάχεσαι, τάχα γιὰ λόγους συνέσεως. Ἂν

θὲς νὰ εἶσαι ὄντως ἄνθρωπος, πρέπει νὰ εἶσαι ἕτοιμος καὶ νὰ δυσαρεστεῖς. *«Οὐαὶ ὑμῖν, ὅταν καλῶς ὑμᾶς εἴπωσι πάντες οἱ ἄνθρωποι»* (*Λουκᾶ* στ΄ 26). Τί μεγάλη ἀλήθεια! Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ποὺ θέλει μὲ κάθε θυσία νὰ τὰ ἔχει καλὰ μὲ ὅλους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄνθρωπος. Καταντᾶ νὰ γίνει ἑρπετό.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

[σελ. 80]

5. ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ

Α

Ἡ ἔρευνά μας, μᾶς φέρνει τώρα στὸν Χριστιανισμὸ καὶ τὸν χριστιανὸ τῆς ἐποχῆς μας. Ὅμως, μόλις κανεὶς ἐγγίξει αὐτὸ τὸ θέμα, ἀκούει τὸ ἐρώτημα ποὺ τὸ θέτουν πολλοὶ σημερινοὶ ἄνθρωποι, καὶ μάλιστα καὶ χριστιανοὶ ὅλων τῶν ὁμολογιῶν: Μὰ μπορεῖ κανεὶς σήμερα νὰ εἶναι χριστιανός;

Ὁμολογῶ ὅτι τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν τὸ καταλαβαίνω. Γιατί εἰδικῶς σήμερα νὰ μὴ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι χριστιανός, ἐνῶ μποροῦσε νὰ εἶναι χθές; Τί ἔγινε σήμερα, ὥστε, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ χθές, νὰ εἶναι πρόβλημα ἂν μπορεῖ πιὰ ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι χριστιανός; Θὰ ἐκαταλάβαινα τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὕστερα φέρ' εἰπεῖν ἀπὸ μιὰν ἐπανάσταση στὴν ἔρευνα τῆς φύσεως, ἐπανάσταση ποὺ θὰ προκαλοῦσε σὸκ στὴ χριστιανικὴ πεποίθηση τοῦ ἀνθρώπου. Τέτοιο σόκ, ἂς ποῦμε, θὰ τὸ καταλάβαινα νὰ προκληθῆ ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου ἢ ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις τοῦ Γαλιλαίου. Τέτοιο σὸκ ἀκόμη θὰ τὸ καταλάβαινα, ὅταν τὸ 1859 ὁ Δαρβῖνος ἐδημοσίευσε τὸ βιβλίο του *Περὶ γενέσεως* **[σελ. 82]** *τῶν εἰδῶν*. Ἀλλὰ ὁ Χριστιανισμὸς τὰ σὸκ αὐτὰ ὄχι μόνο τὰ ξεπέρασε, μὰ καὶ παρουσίασε, ὕστερα ἀπ' αὐτά, μιὰν ἄνθηση ἐξαιρετική, λὲς κι' αὐτὰ τὰ σὸκ ὑπῆρξαν γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ δημιουργικὰ ἐρεθίσματα. Καί, γιὰ νὰ μείνω στὴν περίπτωση Δαρβίνου, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 1859 μέχρι τὸν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο ὁ Χριστιανισμὸς παρουσίασε λαμπρὰ φαινόμενα ἀναζωογονήσεως, ἀλλὰ καὶ ὑπέστη μιὰ κάθαρση ἄγνωστη στὸ παρελθόν.

Ἀκόμα, καταλαβαίνω τὸ σὸκ ἔπειτα ἀπὸ ἐγκλήματα ποὺ διεπράχθησαν στὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση, ἀπὸ τὴν νύκτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου, ἀπὸ τὴν ἐξόντωση τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀμερικῆς μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς Ἐκκλησίας, θὰ καταλάβαινα ἕνα σὸκ τότε. Σήμερα ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει νὰ σκεφθῆ, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, τὸν Χίτλερ μὲ τὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεώς του καὶ τὰ ἑκατομμύρια Ἑβραίους ποὺ ἐξωντώθηκαν καὶ τὶς ἀπίστευτες βαρβαρότητες καὶ καταστροφὲς καὶ τὸν τρόμο ποὺ ζῆ ἡ σημερινὴ ἀνθρωπότης, ὄχι βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, σήμερα εἰδικῶς βρῆκε εὐκαιρία ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπορία του ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι χριστιανός;

Ἡ μόνη τίμια ἀπάντηση εἶναι: Ρωτᾶμε ἂν σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι πιστὸς χριστιανός, ἁπλούστατα γιατὶ ὅλος ὁ κόσμος σήμερα φαίνεται νὰ φεύγει ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Ἀφοῦ, λοιπόν, ὅλος ὁ κόσμος ἀρνεῖται πιὰ τὸν Χριστιανισμὸ κι' αὐτὴ ἡ ἄρνηση εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὸ «μοντέρνο» πνεῦμα, πῶς μπορεῖ σήμερα ἕνας **[σελ. 83]** ἄνθρωπος νὰ πάρει θετικὴ στάση ἀπέναντι στὸν Χριστιανισμό; Μποροῦμε νὰ πᾶμε ἀντίθετα στὸ ρεῦμα;

Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἐρωτήματος, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ νόημα δὲν εἶναι νόημα. Τὸ ἐρώτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ τώρα εἶναι ἐρώτημα χωρὶς νόημα, εἶναι κατὰ γράμμα ἀνόητο ἤ, ἂν θέλετε, εἶναι μωρὸ ἐρώτημα. Θέματα ὅπως ἐκεῖνα ποὺ συγκροτοῦν τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία δὲν εἶναι θέματα φιγουρινιοῦ, μοντέρνου ἢ ντεμοντέ, ὅπως οὔτε θέματα πλειονοψηφίας. Σ' αὐτὰ τὰ θέματα ἡ πλειονοψηφία δὲν εἶναι ἐπιχείρημα. Ὅπως ὁ σημερινὸς ἀρνητὴς λέει πώς, κι' ἂν ἀκόμη οἱ Εὐρωπαῖοι περασμένων ἐποχῶν ἦσαν ὅλοι χριστιανοί, ἡ παμψηφία ἐκείνη βρισκόταν, ἁπλούστατα, στὴν πλάνη, ἔτσι τί ἐμποδίζει καὶ σήμερα νὰ ποῦμε ὅτι, καὶ ἂν οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι, στὴν παμψηφία τους ἔστω (ποὺ δὲν εἶναι δὰ καὶ παμψηφία), ἀρνήθηκαν τὸν Χριστιανισμό, ἡ παμψηφία αὐτὴ πλανᾶται; Καὶ ποῦ τὸ ξέρομε τί θὰ πεῖ τὸ αὔριο γιὰ τὸ σήμερα;

Ὁ Χριστιανισμός, λοιπόν, ἢ εἶναι πλάνη καὶ εἶναι πλάνη γιὰ κάθε ἐποχῆς ἄνθρωπο, ἢ εἶναι ἀλήθεια καὶ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο ὅπως καὶ γιὰ τὸν χθεσινὸ καὶ τὸν προχθεσινό.

Τὸ μωρὸ ἐρώτημα ποὺ ἀναφέραμε δὲν τὸ θέτουν οἱ ἐρευνηταὶ τῆς ἀλήθειας. Τὸ θέτουν οἱ δειλοί. Φοβοῦνται τὴν μᾶζα καὶ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογήσουν τὴν δειλία τους.

Ὑπάρχει ὅμως κάτι ἄλλο ποὺ δημιουργεῖ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο δυσκολία. Καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ προσέξει τὰ κατάλοιπο τῶν ἁγνῶν καὶ **[σελ. 84]** πιστῶν χριστιανῶν ποὺ ἔχει μείνει στὴν ἐποχή μας. Εἶναι ἡ ἀ π ο γ ο ή τ ε υ σ η τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, ἐννοῶ τῆς ἐποχῆς μετὰ τὸ Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὄντως κάτι.

Πόσες φορὲς τὸ ἔχομε ἐπαναλάβει! Στὸ διάβα τῆς ἱστορίας του ὁ Χριστιανισμὸς ἐκτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς Καίσαρες καὶ ἐνίκησε τοὺς Καίσαρες. Ἐκτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς σοφοὺς καὶ ἐνίκησε τοὺς σοφούς. Ὅταν ὅμως ἀντίπαλο ἔχει τὴν ἀπογοήτευση ἐκείνων ποὺ ἄνοιξαν τὶς ψυχές τους στὸν Χριστιανισμὸ καὶ ὅμως δὲν βρῆκαν αὐτὸ ποὺ περίμεναν, τότε νικητὴς δὲν εἶναι ὁ Χριστιανισμός, ἀλλὰ ἡ ἀπογοήτευση.

Θὰ ξαναγυρίσωμε στὸ θέμα αὐτό, στὴν ἀπογοήτευση. Πάντως, ἀπὸ τώρα ἂς παρατηρηθῆ τοῦτο: Αὐτὴ ἡ ἀπογοήτευση εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ ἐξηγεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν μπορεῖ κανεὶς σήμερα νὰ εἶναι χριστιανός.

Μένει ὅμως, πρὶν ἀπ' αὐτό, νὰ ἐξετασθῆ ἡ δικαιολογητικὴ βάση τῆς χριστιανικῆς πίστεως σὲ συνέχεια μὲ ὅσα εἴπαμε στὸ κεφάλαιο 3 γιὰ τὴν δικαιολογητικὴ βάση τῆς πίστεως στὸ ὑπερφυσικὸ γενικά.

Β

Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ ἔξοδο τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν φράκτη ποὺ εἴδαμε στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Τέτοια ἔξοδος ὑπάρχει καὶ στὶς πανανθρώπινες προτάσεις ποὺ ἀναφέραμε στὸ κεφάλαιο 2 ὑπὸ Ε. Ἀλλὰ ἐκεῖνες οἱ προτάσεις, θὰ ἔλεγε κανείς, εἶναι **[σελ. 85]** ματιὲς πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι πλήρης ἔξοδος ἀπὸ αὐτόν.

Ἔχομε ἐκθέσει (κεφαλ. 2 ὑπὸ Δ) πὼς ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται μιὰν ἀκατανίκητη, μποροῦμε νὰ ποῦμε θεία τάση νὰ ξεπεράσει τὸν φράκτη. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχουν δύο ἐπιθυμίες τοῦ ἀνθρώπου, καὶ οἱ δύο νόμιμες, ἀλλὰ καὶ ὅμως ἐχθρικὲς μεταξύ τους. Ἡ μία εἶναι ἡ ἐκζήτηση τῆς ἀ π ο δ ε ί ξ ε ω ς . Ὁ ἄνθρωπος (τί λογικώτερο ἀπὸ αὐτὸ) ἐπιθυμεῖ νὰ ἔχει τὴν ἀπόδειξη ἐκείνων ποὺ παραδέχεται. Στὴν ἀνθρώπινη φύση ὑπάρχει τὸ νὰ ζητεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὸ πᾶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ μία ἐπιθυμία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ πετάξει στὴν περιοχὴ ὅπου, ἁπλούστατα, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόδειξη, νὰ δεῖ καὶ ἔξω ἢ μᾶλλον πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, νὰ εἰσδύσει σὲ πεδία ὅπου περὶ ἀποδείξεως δὲν μπορεῖ νὰ γίνει σοβαρὸς λόγος.

Δύο ὁλότελα νόμιμες καὶ λογικὲς ἐπιθυμίες, καὶ ὅμως ὁλότελα μεταξύ τους ἐχθρικές. Αὐτὸ εἶναι τὸ δρᾶμα.

Καὶ γιὰ νὰ ξεφύγει τὸ δρᾶμα, ὁ ἄνθρωπος καταφεύγει στὴν αὐταπάτη. Ἢ νομίζει ὅτι ἔχει ἀπόδειξη ἐκεῖ ποὺ δὲν ἔχει. Νομίζει ὅτι τὰ ὑπερφυσικὰ τὰ ἔχει ἀποδειγμένα (ἔχει γίνει λόγος καὶ περὶ μαθηματικῆς ἀποδείξεως τοῦ Θεοῦ!) ἤ, ἀντίθετα (καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν αὐταπάτη γιὰ τὸν ἀρνητὴ ἐπιστήμονα τῶν τελευταίων αἰώνων), νομίζει ἢ μᾶλλον θέλει νὰ πείσει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συνανθρώπους του ὅτι δὲν προσπαθεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν φράκτη, ὅτι δὲν μπαίνει στὴν μεταφυσική, ἐνῶ, ὅπως **[σελ. 86]** εἴπαμε στὸ κεφ. 2 ὑπὸ Α, κάνει μεταφυσική, χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνει, τὴν ὥρα ποὺ ἀντιμετωπίζει τέτοια προβλήματα. Λέει πὼς κάνει ἐπιστήμη, ὅταν, ἁπλούστατα, κάνει μεταφυσική, χωρὶς νὰ τὸ ξέρει.

Στὸ δρᾶμα, λοιπόν, αὐτὸ ἡ θρησκεία ἡ χριστιανικὴ ὑπόσχεται νὰ προσφέρει λύση, νὰ ὑποδείξει τὸν τρόπο, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ξεφύγει καὶ ἀπὸ τὸν φράκτη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀποδείξεως. Ἁπλούστατα, στὴ θέση τῆς ἀποδείξεως ἡ χριστιανικὴ θρησκεία προσφέρει τὴν δύναμη τῆς πίστεως. Τῆς πίστεως, βέβαια, στὶς τέσσερις πανανθρώπινες προτάσεις ποὺ εἴδαμε στὸ κεφ. 2 ὑπὸ Ε. Ἀλλὰ ἀκόμα τῆς πίστεως καὶ σὲ ἄλλες προτάσεις ποὺ

περιέχει τὸ χριστιανικὸ «πιστεύω» καὶ γι’ αὐτὸ προσδιορίζει τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεῖο καὶ προβάλλει τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεανθρώπου, δίνοντας ἔτσι στὸν ἄνθρωπο ἕνα ἀπαρτισμένο «πιστεύω».

Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνο διδασκαλία. Εἶναι ἀκόμη, ἢ μᾶλλον εἶναι πάνω ἀπ’ ὅλα, μία Προσωπικότης. Εἶναι ὁ Θεάνθρωπος. Κατὰ τὸ ἀνθρώπινο ἐνεφανίσθη στὴν γῆ αὐτὴ σὲ ὡρισμένο τόπο καὶ χρόνο. Ἡ ἐμφάνισή του ἀποτελεῖ γεγονὸς ἱστορικό. Ἀλλὰ μὲ τὸ ἑξῆς ἰδιάζον χαρακτηριστικό: Ὅτι ἦταν ἐμφάνιση ποὺ φέρνει μέσα στὴν ἱστορία τὸ ὑπερφυσικό. Μπορεῖς ν’ ἀρνηθῆς τὸν Χριστιανισμό, δὲν μπορεῖς ὅμως νὰ τὸν περικόψεις ἤ, ὅπως ὡραῖα ἐλέχθη στὴν Γαλλικὴ Ἀκαδημία ἀπὸ τὸν Pierre-Henri Simon, νὰ τὸν κάνεις καφὲ ντεκαφεϊνέ, Χριστιανισμὸ χωρὶς τὸ ὑπερφυσικό.

Ἔτσι, ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ πάρει θέση ἀπέναντι **[σελ. 87]** στὸν Χριστιανισμό, ἀπέναντι στὸ χριστιανικὸ «πιστεύω» θὰ πάρει πρῶτα-πρῶτα θέση ἀπέναντι στὸ θέμα ποὺ λέγεται τὸ ὑπερφυσικὸ στὴν Ἱστορία.

Γ

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία ἱστορική. Ἐνεφανίσθη σὲ μιὰ στιγμὴ τῆς ἱστορίας καὶ προβάλλει ἐκδηλώσεις τοῦ ὑπερφυσικοῦ σὰν γεγονότα ἱστορικά.

Αὐτὴ ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὑπερφυσικοῦ στὴν ἱστορία, κατὰ τὸ χριστιανικὸ αἴσθημα καὶ τὴν χριστιανικὴ πίστη, γεμίζει τὴν ἱστορία. Τὸ ξεκίνημα ὅμως τὸ δείχνει ἡ Ἁγία Γραφή, καὶ μάλιστα ἡ Καινὴ Διαθήκη. Γι’ αὐτὸ καὶ κατὰ λογικὴν ἀνάγκη, ἡ ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Γιατὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει πῶς εἶναι νοητὴ ἡ ἄρνηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἂν δὲν ἀμφισβητηθῆ ἡ ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ἔτσι, τὸ πρῶτο ἐρώτημα εἶναι: Ἡ Καινὴ Διαθήκη, σὰν ἱστορικὸ βιβλίο, εἶναι ἀξιόπιστη;

Δύο ἀκραῖες ἀντιλήψεις ὑποστηρίχθηκαν καὶ ὑποστηρίζονται. Ἡ μία εἶναι ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη εἶναι βιβλίο θεόπνευστο καί, κατὰ τὴν ἀκρότατη ἐκδοχή, κατὰ λέξη θεόπνευστο. Φυσικά, μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ζήτημα ἱστορικότητος ἢ ἀξιοπιστίας τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν νοεῖται κἄν.

Ἡ ἀντίθετη ἀκραία ἀντίληψη εἶναι ὅτι ἡ ὅλη Ἁγία Γραφή, καὶ αὐτὴ ἡ Καινὴ Διαθήκη, εἶναι ἕνα **[σελ. 88]** μύθευμα, ποὺ δὲν ἔχει καμμιὰ ἢ σχεδὸν καμμιὰ ἱστορικὴ ἀξία. Ἐκεῖ ὅπου τὰ Εὐαγγέλια εἶναι γεμᾶτα μὲ ἱστορικὲς λεπτομέρειες τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, στὴν ἀκρότατη ἐκδοχή της, ὑποστηρίζει πὼς ὁ Ἰησοῦς δὲν ὑπῆρξε κἂν σὰν ἱστορικὸ πρόσωπο.

Ἐδῶ, στὴν ἀνάπτυξη ποὺ ἀκολουθεῖ, θὰ ζητήσωμε ν’ ἀναγνωρισθῆ τοὐλάχιστον (αὐτό, νομίζω, δὲν εἶναι ζήτημα πίστεως, ἀλλά, ἁπλούστατα,

καλῆς πίστεως) ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη ἐγράφηκε ἀπὸ ἀνθρώπους τιμίους, καὶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ τοὺς ἀρνηθῆς τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ δίδεις σ' ὁποιονδήποτε καλόπιστο καὶ τίμιον ἄνθρωπο. Θὰ δεχθῶ, λοιπόν, χωρὶς δισταγμὸ πὼς τὰ Εὐαγγέλια, ἢ ἔστω τὰ κείμενα ποὺ ἦσαν πηγὲς τῶν Εὐαγγελίων, ἐγράφησαν ἀπὸ ἀνθρώπους εἰλικρινεῖς. Μπορῶ νὰ καταλάβω τὴν συζήτηση γιὰ ὅ,τι θέλετε, ἀλλὰ δὲν ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν εὐαγγελιστῶν, εἰλικρίνεια ποὺ τὴν ἀπέδειξεν ἡ θυσία τους. Ὅ,τι ἄλλο κι' ἂν ἀγνοῶ γι' αὐτούς, ξέρω ὅμως ὅτι δὲν πέθαναν οὔτε πάνω σὲ θρόνους οὔτε μὲ τσὲκ-μποὺκ στὴν τσέπη, ὅτι ἡ συγγραφὴ τῶν βιβλίων αὐτῶν μόνο διωγμοὺς καὶ περιπέτειες καὶ ἴσως μαρτυρικὸ θάνατο τοὺς ἔφερε.

Ἀλλὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν εὐαγγελικῶν ἀφηγήσεων τὴν βλέπω καὶ σ' αὐτὰ τὰ κείμενα. Στὶς μικρολεπτομέρειες. Θεολόγοι ἀρνητικῆς νοοτροπίας τὸ ἔκαναν ἔργο τους νὰ ἀναζητοῦν διαφορὲς στὶς ἀφηγήσεις τῶν εὐαγγελιστῶν μεταξύ τους. Ἐγὼ σ' αὐτὲς τὶς διαφορὲς ἀκριβῶς βρίσκω τὴν εἰλικρίνειά τους. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οὔτε προσυνεννοημένοι **[σελ. 89]** ἦσαν οὔτε δασκαλεμένοι ἀπὸ κανένα. Καὶ ἂν ἀκολουθήσωμε τὶς εἰκασίες μερικῶν θεολόγων ὅτι ὑπῆρχε ἕνα πρωτοκείμενο (Urmarkus κ.λ.π.), πάντως ἔγραψαν ὁ καθένας αὐτοτελῶς. Καὶ εἰδικώτερα γιὰ ὅσα γράφουν σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ, σὲ μένα τοὐλάχιστο, κάνουν ἐντύπωση τὰ ἀκόλουθα:

Πρῶτα-πρῶτα, τὰ Εὐαγγέλια μ�ς παρουσιάζουν πολλὲς δυσκολίες ποὺ δὲν τὶς συναντᾷ ὅποιος διαβάζει τὶς ἀφηγήσεις θανάτου μεγάλων ἀνδρῶν.

Πάρτε, λ.χ., τὴν ἀφήγηση γιὰ τὶς τελευταῖες ὧρες τοῦ Σωκράτους, ὅπως μᾶς τὶς περιγράφει ὁ Πλάτων στὸν *Φαίδωνα*. Τί ὡραία ἀφήγηση! Ὅλα ὅσα εἶναι γραμμένα ἐκεῖ εἶναι σκόπιμα καὶ ἀνεβάζουν τὸν Σωκράτη. Δὲν θέλω καθόλου μὲ αὐτὸ νὰ ἀμφισβητήσω τὴν ἀλήθεια τῆς ἀφηγήσεως, κάθε ἄλλο! Ἀλλὰ λέω ὅτι ὅλα ὅσα γράφονται ἐξυπηρετοῦν τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Σωκράτους, ἀπαντοῦν στὶς κατηγορίες ποὺ εἶχαν ἐκτοξευθῆ ἐναντίον του καὶ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη νὰ αἰσθανθῆ θαυμασμὸ γιὰ τὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ποὺ ἔδειξαν οἱ αἰῶνες.

Ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται νὰ περνᾶ ψύχραιμα, μὲ ἀπάθεια ὑπεράνθρωπη στ' ἀλήθεια, τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του, μὲ τὸ νὰ διαλέγεται περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ὅταν δὲ ὁ, ἂς τὸν ποῦμε ἔτσι, δήμιος τοῦ παρατηρεῖ ὅτι, ἔτσι ποὺ μιλᾶ συνεχῶς, ἐμποδίζει τὸ κώνειο νὰ ἐνεργήσει καὶ θὰ χρειασθῆ ἴσως νὰ ὑποστῆ κι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν φρικτὴ δοκιμασία τοῦ νὰ πιεῖ τὸ φάρμακο, γιὰ νὰ ἔλθει ὁ θάνατος, τοῦ ἀπαντᾶ πὼς **[σελ. 90]** πρέπει νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ δώσει τὸ φάρμακο καὶ γιὰ δεύτερη καὶ γιὰ τρίτη φορά. Κατόπιν, ἀφοῦ ἐτελείωσε τὸν διάλογο περὶ ἀθανασίας, πηγαίνει καὶ λούζεται (καὶ ποῦ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔλεγαν ὅτι ὁ Σωκράτης παραμελοῦσε τὴν σωματική του καθαριότητα;). Καί, τὸ τελευταῖο, γιὰ νὰ ἀποδειχθῆ πόσο ψεύτικη ἦταν ἡ

κατηγορία πὼς ὁ Σωκράτης δὲν ἐσεβόταν *«οὕς ἡ πόλις νομίζει θεούς»,* κλείνει τὴν ζωή του μὲ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ λόγια ποὺ ἦσαν καὶ τὰ τελευταῖα του (*«ὃ δὴ καὶ τελευταῖον εἶπε»,* παρατηρεῖ ὁ Πλάτων), λέγοντας πρὸς τὸν Κρίτωνα ὅτι εἰς τὸν Ἀσκληπιὸ ἔχει κάνει ἕνα τάξιμο ἀλεκτρυόνος, καὶ νὰ φροντίσει νὰ ἐκπληρωθῆ τὸ τάξιμο, νά, λοιπόν, ποιόν βρῆκαν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ καταδικάσουν σὲ θάνατο σὰν ἀσεβῆ τάχα πρὸς τοὺς θεούς!

Ἐπαναλαμβάνω: Δὲν ἀμφιβάλλω οὔτε γιὰ τὴν ἐλάχιστη λεπτομέρεια τῆς Πλατωνικῆς ἀφηγήσεως, μολονότι ρητὴ εἶναι ἡ ὁμολογία ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἦταν παρών, ἐμποδισμένος ἀπὸ ἀσθένεια. Μὴ μοῦ πῆτε ὅμως ὅτι ἡ ἀφήγηση αὐτὴ εἶναι ἀφελὴς καὶ δὲν βοηθεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ θαυμάσει τὸν Σωκράτη. Συγκρίνετε, τώρα, τὴν ἀφήγηση αὐτὴ μὲ τὶς ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν γιὰ τὸν σταυρικὸ θάνατο τοῦ Ἰησοῦ. Ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης ὄχι μόνο δὲν βοηθεῖται μὲ καλλιλογικὰ σχήματα, ἀλλὰ καὶ σκοντάβει κάθε τόσο. Στὸν θάνατο δὲν βαδίζει ἕνας λεβέντης, ἕνα παλληκάρι (33 χρονῶν) ἀπαθὲς καὶ ἀσυγκίνητο. Ἴσα-ἴσα εἶναι γεμᾶτος ἀγωνία, καὶ ὁ ἱδρώτας του κατεβαίνει *«ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος»*. Καὶ πόσες δυσκολίες δημιουργεῖ ἐκεῖνο τὸ *«Ἠλί,* **[σελ. 91]** *Ἠλί, λιμὰ σαβαχθανί, τούτέστιν ὁ Θεός μου, ὁ Θεός μου, ἵνα τί μὲ ἐγκατέλιπες!»* Ποιὰν σκοπιμότητα ἐξυπηρετοῦσε τὸ νὰ ἐπαναληφθοῦν στὰ Εὐαγγέλια οἱ φοβερὲς αὐτὲς λέξεις; Ἁπλούστατα, οἱ Εὐαγγελισταὶ (ἢ ἐπὶ τέλους ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς ἀφηγήθηκαν τὰ γεγονότα) αὐτὰ τὰ λόγια ἄκουσαν, αὐτὰ τὰ λόγια ἐπανέλαβαν, χωρὶς νὰ τοὺς περάσει ἀπὸ τὸν νοῦ ἡ ἐρώτηση μήπως θὰ ἦταν σκοπιμώτερο νὰ μὴ κοινολογηθοῦν (καὶ νὰ διαιωνισθοῦν) οἱ λόγοι αὐτοί, ὅπως δὰ δὲν ἀποκλείεται κάτι νὰ εἶπε καὶ ὁ Σωκράτης πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, κάτι ποὺ ἐθεωρήθη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα σκοπιμώτερο νὰ ἀποσιωπηθῆ. Καὶ μόνο αὐτό; Μικρότητες τῶν μαθητῶν, φιλονεικίες, παρανοήσεις καὶ φοβερὲς ἐπιτιμήσεις ἀπὸ μέρους τοῦ Κυρίου (ἐκεῖνο τὸ *«ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ»* ποὺ εἶπε ὁ Ἰησοῦς πρὸς τὸν Ἀπόστολο Πέτρο), ὅλα παρελαύνουν μὲ κάθε εἰλικρίνεια καὶ ἀφελότητα καὶ χωρὶς καμμιὰ λογοκρισία ἀπὸ σκέψεις σκοπιμότητος, ἀπὸ τὴν τόσο φυσικὴ πρόνοια νὰ μὴ σκανδαλισθῆ ὁ ἀναγνώστης.

Ὄχι! Δὲν κατασκευάζονται ἔτσι τὰ παραμύθια! Νὰ δεχθῶ πὼς οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ ἔγραψαν αὐτὰ λένε ψέματα (γιὰ νὰ κερδίσουν... τὸν διωγμό;) ἢ ὅτι εἶναι ὀνειροπαρμένοι καὶ ὅμως τόσο νηφάλιοι, ὥστε νὰ μᾶς μπερδεύουν πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὴν πολλὴν ἀντικειμενικότητα, καὶ ὅτι πᾶνε νὰ μὲ παρασύρουν, τὴν ὥρα ποὺ μὲ σκανδαλίζουν; Ὄχι! Αὐτό, ἐγώ, δὲν μπορῶ νὰ τὸ πιστέψω. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί; οἱ Εὐαγγελισταί, ἢ ἐκεῖνοι ἐπὶ τέλους ποὺ παρέδωκαν τὰ γεγονότα αὐτὰ στοὺς Εὐαγγελιστάς, ἀφηγήθηκαν αὐτὰ ποὺ εἶδαν, αὐτὰ ποὺ ἔζησαν, **[σελ. 92]** χωρὶς καμμιὰ προσπάθεια νὰ τὰ καλλύνουν ἢ ὁπωσδήποτε νὰ διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη, γιὰ νὰ τὰ πιστέψει.

Λίγες λέξεις ἀκόμα γιὰ τὸ περίφημο ἐπιχείρημα «ἐκ τῆς σιωπῆς», ποὺ τὸ ἐπικαλοῦνται ὅσοι ἀρνοῦνται τὴν ἱστορικὴ ὕπαρξη τοῦ Ἰησοῦ. Συγγραφεῖς,

λένε, σύγχρονοι ἢ κάπως μεταγενέστεροι ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, μὴ χριστιανοὶ ὅμως, δὲν ἀναφέρουν τὴν ὕπαρξη τοῦ Ἰησοῦ. Γιατί, τώρα, δὲν τὴν ἀναφέρουν, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρω. Πάντως, ἡ σιωπή τους δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς ὁ Ἰησοῦς δὲν ὑπῆρξε, γιατὶ στὸ τέλος-τέλος πασίδηλο εἶναι πὼς ἱδρύθη κάποτε ὁ Χριστιανισμός. Γιατί, λοιπόν, οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ δὲν μιλοῦν γιὰ τὸν Ἰησοῦ... μὰ γιατί νὰ μὴ δεχθοῦμε τὴν φυσικώτερη ἐξήγηση, ἀντὶ νὰ ἐπιδοθοῦμε σὲ συλλογιστικὲς ἀκροβασίες; Ἁπλούστατα, οἱ συγγραφεῖς αὐτοί, σύγχρονοι ἢ περίπου πρὸς τὰ γεγονότα, ἐθεώρησαν τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ θνησιγενῆ (ποῦ νὰ φαντασθοῦν τί θὰ ἐπακολουθοῦσε!) καὶ ἀνάξια νὰ γίνει λόγος γι' αὐτήν. Τὴν ἐπεριφρόνησαν. Τὴν περιφρόνηση αὐτὴ τὴν βλέπετε καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ἀναφέρουν τὸν Χριστιανισμό, θὰ τὴν δῆτε λ.χ., ἂν διαβάσετε τοῦ Λουκιανοῦ τὸ *Περὶ τῆς Περεγρίνου τελευτῆς*.

Ρωτοῦν γιατί τοῦτος ἢ ἐκεῖνος ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναφέρει τὸν Ἰησοῦ. Ἀλλὰ γιατί νὰ τὸν ἀναφέρει; Ἐμεῖς, βέβαια, ποὺ βλέπομε ἐκ τῶν ὑστέρων τί πρωτοφάνερο ξεκίνημα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ἦταν τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ, ἐμεῖς ποὺ βλέπομε τὴν Οἰκουμένη σκεπασμένη ἀπὸ τὰ φύλλα **[σελ. 93]** τοῦ φυτοῦ ποὺ ἐξεπετάχθηκε ἀπὸ τὸν κόκκο αὐτὸν τοῦ σιναπιοῦ, ἐμεῖς, φυσικά, ἐχθροὶ καὶ φίλοι, ἀρνητὲς καὶ πιστοί, ἐνδιαφερόμαστε γιὰ κάθε τι ποὺ ἀφορᾶ στὴν προσωπικότητα αὐτή. Γιὰ τὸν «ἐθνικὸ» ὅμως ἢ καὶ τὸν Ἰουδαῖο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Ἰησοῦς ἢ ἦταν τελείως ἄγνωστος ἢ ἦταν μιὰ τόσο ἀσήμαντη προσωπικότης, καὶ ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του, ἔστω καὶ διεσπαρμένος στὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, φαινόταν ἕνα σύμφυρμα ἀνθρώπων τόσο ἀσημάντων, θρησκολήπτων, παλαβῶν, ἀνθρώπων τῆς κατωτάτης ὑποστάθμης, ποὺ δὲν ἄξιζε, δὲν ἔστεκε στὴν σοβαρότητα τοῦ ἱστορικοῦ νὰ ἀσχοληθῆ μ' αὐτούς. Ἂν, βέβαια, ἐπρόβλεπαν οἱ σύγχρονοι τῶν γεγονότων αὐτῶν ποιανοῦ ποταμοῦ τὴν πηγὴ εἶχαν μπροστά τους! Ἀλλὰ ποῦ νὰ προβλέψουν οἱ ἄνθρωποι!

Δ

Ἀλλοῦ εἶναι ἡ δυσκολία γιὰ νὰ πιστέψωμε στὰ Εὐαγγέλια. Οἱ ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων εἶναι γεμᾶτες θαύματα, καί...

Καὶ ἐδῶ εἶναι τὸ ζήτημα! Θὰ δεχθοῦμε τὰ θαύματα σὰν δυνατὰ ἢ δὲν θὰ τὰ δεχθοῦμε; Καὶ ἐδῶ ἐπέσαμε καὶ πάλι σ' ὅσα εἴπαμε (κεφ. 2) γιὰ τὸ ὑπερφυσικό, γιὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν γνώση. Καταλαβαίνω ἀπολύτως ἕνα ποὺ δὲν πιστεύει στὰ θαύματα. Ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνω ἐκεῖνον ποὺ λέει ὄχι μόνο ὅτι δὲν πιστεύει, ἀλλὰ ὅτι **[σελ. 94]** «γνωρίζει» ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπῆρξαν θαύματα. Καὶ ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴν «γνώση» ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπῆρξαν θαύματα; Γιατί, θὰ σᾶς

πῆ (αὐτὸ λέγεται συνήθως) τὰ θαύματα ἀντίκεινται στοὺς φυσικοὺς νόμους. Καὶ τί εἶναι οἱ φυσικοὶ νόμοι; Ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ, λίγο τὸν Hume. Εἶναι προτάσεις, συμπεράσματα τῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν παρατήρηση ἐκείνου ποὺ συμβαίνει συνήθως. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν εἶπε ὅτι τὸ θαῦμα συμβαίνει συνήθως. Εἶναι ἀκριβῶς θαῦμα. Γεγονὸς μεμονωμένο, ἀκριβῶς γιατὶ ἀντιτίθεται σ' ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει συνήθως. Καὶ γιὰ τὰ μεμονωμένα, γιὰ τὸ μοναδικό, δὲν ὑπάρχουν φυσικοὶ νόμοι.

Τὸ θαῦμα γιὰ μᾶς τοὺς μεταγενεστέρους δὲν εἶναι ἀντικείμενο γνώσεως, ἀλλὰ εἶναι ἀντικείμενο πίστεως. Ἐπαναλαμβάνω: Καταλαβαίνω ἀπολύτως ἐκεῖνον ποὺ δὲν θὰ πιστέψει στὸ θαῦμα. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ συμμερισθῶ τὴν ἀρνητικὴ πεποίθησή του, καὶ μάλιστα ὅταν ἐμφανίζεται σὰν ἀρνητικὴ «γνώση». Γιατί, ὅπως γι' αὐτὸν εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῆ τὸ θαῦμα, ἔτσι καὶ γιὰ μένα εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῶ τὸ ψέμα, ὅτι δηλ. οἱ ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων εἶναι ψεύτικες. Εἶναι μιὰ κουβέντα νὰ πεῖς πὼς οἱ Εὐαγγελισταὶ λένε ψέματα. Ἂν καθίσεις ὅμως καὶ θελήσεις νὰ ἀναπαραστήσεις πῶς ἐσκαρώθηκαν αὐτὰ τὰ ψέματα, θὰ δεῖς πὼς σκοντάβεις σὲ δυσκολίες πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ κεῖνες ποὺ συναντᾶς, ὅταν δέχεσαι τὰ θαύματα. Καὶ γιὰ νὰ μὴ καταπιαστοῦμε τώρα μὲ εἰδικὴ ἔρευνα τῶν διαφόρων θαυμάτων, θὰ ἀποσαφηνίσωμε ὅσα λέμε, μὲ τὸ νὰ ἐξετάσωμε ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ θαύματα, τὸ **[σελ. 95]** κατ' ἐξοχὴν βέβαια θαῦμα, τὴν Ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ.

Καὶ τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια, εὐθὺς μετὰ τὴν Σταύρωση καὶ τὸν θάνατο, ἀναφέρουν καὶ περιγράφουν τὴν Ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὶς ἐμφανίσεις του στοὺς Ἀποστόλους ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση. Καὶ ἐπὶ πλέον ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μιλεῖ γιὰ τὴν Ἀνάσταση καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη, ἰδιαίτερα ὅμως στὴν γνωστὴ περικοπὴ Α΄ ἐπιστ. *πρὸς Κορινθίους* ιε΄ 12-34, ὅπου φαίνεται καὶ πόσο κεντρικὴ σπουδαιότητα ἔχει γιὰ τὸ ὅλο χριστιανικὸ μήνυμα τὸ γεγονὸς καὶ τὸ κήρυγμα τῆς Ἀναστάσεως. Ἄλλωστε, μὲ αὐτὴ τὴν ἐξαγγελία τῆς Ἀναστάσεως ὁ Παῦλος κατέκλεισε τὴν τόσο θεμελιακὴ σὲ σπουδαιότητα δημηγορία του στὸν Ἄρειο Πάγο.

Ἐδῶ ὅμως προβάλλει ἕνα ζήτημα, τὸ πρῶτο ζήτημα. Ἀμφισβητεῖται ἂν τὰ Εὐαγγέλια στὴν ἀρχική τους μορφὴ περιέχουν τὴν διήγηση γιὰ τὴν Ἀνάσταση. Ὁμολογῶ ὅμως ὅτι δὲν καλοκατάλαβα πῶς ἀλλιῶς μποροῦσαν νὰ κλείνουν τὰ Εὐαγγέλια στὴν ἀρχική τους μορφή, ἂν δὲν περιεῖχαν τὴν διήγηση γιὰ τὴν Ἀνάσταση. Τὰ Εὐαγγέλια ἔλεγαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶπε τοῦτο καὶ ἐκεῖνο καὶ κατόπιν ἐσταυρώθηκε, τὸν ἔθαψαν καὶ ἐτελείωσε ἡ ἱστορία; Ἂς μὲ συγχωρήσει ὁ ἀναγνώστης, ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θεωρῶ σοβαρὲς τέτοιες σκέψεις. Τὰ Εὐαγγέλια ἐγράφησαν, γιὰ νὰ φέρουν τὸ χαρούμενο μήνυμα τῆς Ἀναστάσεως. Στὸν νοῦ τῶν Εὐαγγελιστῶν –αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο φυσικὸ– πρῶτα ὑπῆρχε τὸ ὅτι θὰ γράψουν γιὰ τὴν Ἀνάσταση καὶ ἔπειτα ὅλα τὰ **[σελ. 96]** ἄλλα, ἔστω καὶ ἄν, γιὰ λόγους χρονικοῦ εἱρμοῦ, πρῶτα ἐγράφηκαν τὰ ἄλλα καὶ ἔπειτα ἡ Ἀνάσταση.

Ὅτι δὲ ἡ Ἀνάσταση ἦταν γιὰ τοὺς Εὐαγγελιστὰς τὸ πρωτεῦον, τὸ κύριο, αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι γιὰ τὴν Ἀνάσταση μιλοῦν καὶ οἱ τέσσερις Εὐαγγελισταί, ἐνῶ δὲν συμβαίνει αὐτὸ γιὰ ἄλλα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου. Γι' αὐτὴν τὴν γέννηση τοῦ Ἰησοῦ οὔτε ὁ Μᾶρκος μιλᾶ οὔτε ὁ Ἰωάννης. Μιλοῦν ὅμως ὅλοι γιὰ τὴν Ἀνάσταση. Γιατὶ ἂν δὲν ἐπρόκειτο νὰ μιλήσουν γιὰ τὴν Ἀνάσταση, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀνοίξουν τὸ στόμα τους ἢ νὰ πιάσουν τὴν πέννα, τὸν «κάλαμον» στὸ χέρι.

Δὲν μπορεῖ, λοιπόν, νὰ γίνει σοβαρὴ ἀμφισβήτηση πὼς οἱ ἀφηγήσεις γιὰ τὴν Ἀνάσταση εἶναι γνήσιο μέρος τοῦ περιεχομένου τῶν Εὐαγγελίων εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχή. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν οἱ ἀφηγήσεις αὐτὲς εἶναι ἀληθινές.

Νομίζω ὅτι, ἂν περιεχόμενο τῶν ἀφηγήσεων δὲν ἦταν ἕνα θαῦμα, δὲν θὰ ὑπῆρχε κανεὶς ποὺ νὰ εἶχε λόγο νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἀλήθεια τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν. Γιατί νὰ τὴν ἀμφισβητήσει; Σὲ τί οἱ ἀφηγήσεις αὐτὲς εἶναι λιγώτερο ἀξιόπιστες ἀπὸ ὁποιανδήποτε ἄλλη ἱστορικὴ ἀφήγηση, τοὐλάχιστο μέχρι τῆς ἐποχῆς ὅπου ἡ τεχνικὴ πρόοδος παρέχει δυνατότητες ἐλέγχου (π.χ. ἀνατρέχομε στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς κ.λ.π.); Γιατί, δηλαδή, πιστεύομε σὲ τόσους καὶ τόσους ἱστορικοὺς συγγραφεῖς, καὶ δὲν θὰ πιστέψωμε στοὺς Εὐαγγελιστάς;

Τὸ ζήτημα ὅμως δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἀφηγήσεις αὐτὲς περιεχόμενό τους ἔχουν ἕνα θαῦμα, καὶ μάλιστα θαῦμα ἀναστάσεως ἐκ τῶν **[σελ. 97]** νεκρῶν, ὁπότε καταλαβαίνομε ἐκεῖνον ποὺ λέει, ἢ ἂν θέλετε τὰ ἑκατομμύρια ἐκείνων ποὺ λένε, ὅτι «ἐγώ, ἁπλούστατα, δὲν πιστεύω στὰ θαύματα, καὶ ἑπομένως δὲν πιστεύω οὔτε στὶς ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων γιὰ τὴν Ἀνάσταση».

Ναί, ἀλλὰ ἐδῶ προβάλλει πάλι ἐκεῖνο ποὺ λέμε πολλὲς φορὲς σὲ τούτη τὴν ἐργασία. Ὅτι δηλαδὴ δὲν ἀρκεῖ νὰ λὲς τί δὲν πιστεύεις, ἀλλὰ καὶ τί δέχεσαι στὴ θέση ἐκείνων ποὺ ἀπορρίπτεις. Καὶ ἢ νὰ φέρεις ἀπόδειξη (ἀλλὰ ἀ π ό δ ε ι ξ η) ἐκείνων ποὺ δέχεσαι, ἢ νὰ ὁμολογεῖς πὼς αὐτὸ ποὺ λὲς εἶναι ἀναπόδεικτο, κι' ὅτι καὶ σὺ πιστεύεις, ἁπλούστατα, αὐτὰ ποὺ λές, δ ὲ ν τ ὰ ξ έ ρ ε ι ς . Καὶ μπροστὰ στὰ κείμενα ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν Ἀνάσταση σὺ ποὺ ἀρνεῖσαι νὰ τὰ πιστέψεις πρέπει νὰ κάνεις πιὸ συγκεκριμένο καὶ ὡρισμένο τί πιστεύεις γιὰ τὰ κείμενα αὐτά.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀρνητοῦ θὰ εἶναι περίπου πὼς οἱ Εὐαγγελισταὶ ἐπλανήθηκαν. Ἐνόμισαν πὼς εἶδαν τὸν Χριστὸ ἀναστημένο, καὶ αὐτὸ ἦταν ἁπλούστατα ἡ φαντασία τους. Αὐτὸ ἄλλωστε ἔχει λεχθῆ ὡς τώρα ἀναρίθμητες φορές.

Μπορεῖτε νὰ τὸ λέτε αὐτό, μὲ μιὰν ὅμως προϋπόθεση: Ὅτι δὲν ἔχετε διαβάσει ποτὲ τὶς διηγήσεις γιὰ τὴν Ἀνάσταση μέσα στὰ Εὐαγγέλια. Διαβάστε τις καὶ πέστε στὴν συνείδησή σας ἂν εἶναι δυνατὸν οἱ διηγήσεις αὐτὲς νὰ εἶναι φαντασία. Αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις δὲν μιλοῦν γιὰ μιὰ στιγμιαία ἐμφάνιση ποὺ νὰ

μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει πὼς πρόκειται γιὰ φαντασία. Ἴσα-ἴσα εἶναι τέτοιες, ποὺ ἀποκλείουν κάθε παρόμοια ὑπόθεση. Ὅσοι θέλουν νὰ **[σελ. 98]** ἀρνηθοῦν τὴν ἀλήθεια αὐτῶν ποὺ γράφουν τὰ Εὐαγγέλια γιὰ τὴν Ἀνάσταση, ἕνα μένει νὰ ποῦν: Ὅτι οἱ Εὐαγγελισταί, ἁπλούστατα, ψεύδονται. Γιατί δὲν τὸ λένε αὐτό;

Γιατί... γιατί, μὰ τὰ εἴπαμε. Μιὰ κουβέντα εἶναι αὐτή, νὰ ποῦμε πὼς οἱ Εὐαγγελισταὶ «ἀπὸ κοινοῦ συμφέροντος ὁρμώμενοι» ἐσκάρωσαν μιὰ τέτοια ψευδολογία καὶ μὲ τόσες λεπτομέρειες. Καὶ μὲ σκοπὸ ποιό; Νὰ γίνουν ἀποσυνάγωγοι, νὰ διωχθοῦν, νὰ ὑποστοῦν μαρτυρικὸ θάνατο γιὰ ἕνα ψέμα ποὺ αὐτοὶ ἐσκάρωσαν. Ἐγὼ πάντως δὲν μπορῶ νὰ τὸ πιστέψω αὐτό. Τὰ εἴπαμε καὶ παραπάνω. Ἄλλος δυσκολεύεται νὰ δεχθῆ τὸ θαῦμα, ἐγὼ δυσκολεύομαι, ἢ μᾶλλον μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ δεχθῶ τὸ ψέμα, ὅτι δηλαδὴ ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα ψέμα. Ἂν κάτι εἶναι βέβαιο στὴ ζωή μου, εἶναι πὼς οἱ Εὐαγγελισταὶ ἦσαν εἰλικρινεῖς ἄνθρωποι. Λένε, βέβαια, πράγματα ποὺ εἶναι ξένα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μας, δηλαδὴ ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι δὲν βλέπομε τέτοια πράγματα, δὲν ἔχομε ἐμπειρία. Ἀλλὰ ἂν παραδεχθῶ πὼς οἱ Εὐαγγελισταὶ ψεύδονται, θὰ πῶ πράγματα ποὺ εἶναι ἀ ν τ ί θ ε τ α στὴν ἐμπειρία μου. Γιατί, πῶς τὸ θέλετε, εἶναι ἀντίθετο στὴν ἐμπειρία μου σὰν κοινωνικοῦ ἀνθρώπου νὰ δεχθῶ ὅτι βρέθηκαν ἄνθρωποι νὰ σκαρώσουν ἕνα τέτοιο ψέμα, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἔχουν τὴν εὐχαρίστηση νὰ ὑποστοῦν διωγμὸ ἢ ἐνδεχομένως μαρτυρικὸ θάνατο.

Τελειώνω, γιατὶ δὲν βλέπω τί νόημα θὰ εἶχε νὰ συνεχίσω τὴν συζήτηση. Μὲ τὴν Ἀνάσταση ἐρχόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ διχάλα. Ἢ θὰ δεχθοῦμε τὴν **[σελ. 99]** Ἀνάσταση ἢ δὲν θὰ τὴν δεχθοῦμε. Ἐγὼ τὴν δέχομαι. Χωρὶς δυσκολία; Ὄχι! Μὲ πολλὴ δυσκολία, γιατὶ μοῦ λείπει ἡ διευκόλυνση ἀπὸ σύγχρονη παρόμοια ἐμπειρία. Ἀλλά, ἂν μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ δεχθῶ τὴν Ἀνάσταση, μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ πιστέψω ὅσα λέγονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὴν ἀρνοῦνται.

Ε

Καιρὸς εἶναι τώρα νὰ μποῦμε σὲ ἕνα ἄλλο θέμα ποὺ ἀναφέρεται, αὐτὴ τὴ φορά, στὸν πιστό, εἰδικώτερα σ' ἐκεῖνον ποὺ πιστεύει στὴν Ἁγία Γραφὴ σὰν Ἀποκάλυψη τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Σ' αὐτόν, λοιπόν, θὰ ὑπενθυμίσωμε τώρα ὅσα ἐγράφαμε γιὰ τὴ σχέση πίστεως καὶ γνώσεως καὶ γιὰ ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται «πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη». Ἡ πίστη δὲν εἶναι γνώση μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, δὲν καταργεῖ τὸν φράκτη. Καὶ μὲ τὴν Ἀποκάλυψη τῆς Ἁγίας Γραφῆς, λοιπόν, δὲν γινόμαστε πάνσοφοι καὶ παντογνῶστες. Ἡ Ἀποκάλυψη δὲν καταργεῖ τὸ περιωρισμένο τῶν ἀνθρωπίνων ἀντιληπτικῶν δυνάμεων. Ἔχει ὡρισμένο σκοπό. *«Πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ,* ἵ ν α

ἄ ρ τ ι ο ς ᾖ ὁ τ ο ῦ Θ ε ο ῦ ἄ ν θ ρ ω π ο ς π ρ ὸ ς π ᾶ ν ἔ ρ γ ο ν ἀ γ α θ ὸ ν ἐ ξ η ρ τ ι σ μ έ ν ο ς » (*Β΄ Τιμ.* γ΄ 16-17).

Καὶ ἐδῶ, χαρακτηριστικὸ καὶ πολὺ διδακτικὸ εἶναι τὸ ἀνέκδοτο ποὺ διηγοῦνται γιὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιο. Περιπατώντας, λένε, ὁ Μ. Ἀθανάσιος στὴν **[σελ. 100]** ἀκρογιαλιά, στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶδε ἕνα παιδάκι ποὺ εἶχε ἀνοίξει στὴν ἄμμο ἕνα λάκκο καὶ μὲ ἕνα κουβαδάκι ἐκουβαλοῦσε νερὸ τῆς θάλασσας στὸν λάκκο. «Τί κάνεις αὐτοῦ, παιδάκι μου;» ρωτᾶ. Καὶ τὸ παιδάκι τοῦ ἀπαντᾶ πὼς θέλει νὰ βάλει τὴ θάλασσα μέσα στὸν λάκκο αὐτόν. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐγέλασε μὲ τὴν ἀφέλεια τοῦ παιδιοῦ, ποὺ νόμιζε πὼς μπορεῖ ὁ λάκκος ποὺ ἔσκαψε στὴν ἄμμο νὰ χωρέσει ὅλη τὴ θάλασσα. Ὕστερα ὅμως ἐσταμάτησε τὰ γέλια καὶ εἶπε μέσα του. «Μήπως κι' ἐγὼ τί κάνω, ὅταν θέλω νὰ χωρέσει στὸ μυαλουδάκι μου ἡ φύση τοῦ Θεοῦ;». Αὐτὸ ποὺ ἴσχυε γιὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιο ἰσχύει βέβαια καὶ γιὰ κάθε πιστό, ὅσο ἐμβριθὴς μελετητὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἂν ὑποτεθῆ.

Αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τὸ ξεκαθαρίσωμε, γιὰ νὰ λυτρωθοῦμε ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἄτοπη περιέργεια καὶ τὴν κουφότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄγχος καὶ τὴν περίφοβη συνείδηση.

Ὁ ἀντίθετος δρόμος ὁδηγεῖ στὸ κατάντημα ποὺ περιγράφει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν *Α΄ πρὸς Τιμόθεον* ἐπιστολὴ (κεφ. α΄, στιχ. 5-7). *«Τὸ δὲ τέλος τῆς παραγγελίας ἐστὶν ἀγάπη ἐκ καθαρᾶς καρδίας καὶ συνειδήσεως ἀγαθῆς καὶ πίστεως ἀνυποκρίτου, ὧν τινες ἀστοχήσαντες ἐξετράπησαν εἰς ματαιολογίαν, θέλοντες εἶναι νομοδιδάσκαλοι, μὴ νοοῦντες μήτε ἃ λέγουσι μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται»*.

Καὶ θὰ τελειώσω μὲ τὰ θαυμάσια λόγια, πάλι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: *«Ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν. Ὅταν δὲ* **[σελ. 101]** *ἔλθῃ τὸ τέλειον, τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται... Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα: Μ ε ί ζ ω ν δ ὲ τ ο ύ τ ω ν ἡ ἀ γ ά π η » .* (*Α΄ Κορινθ.* ιγ΄ 9-13).

[σελ. 102]

[σελ. 103]

6. Ο ΣΩΣΤΟΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

Α

Καιρὸς εἶναι νὰ ποῦμε καὶ κάτι σχετικὸ μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς π ρ ο ό δ ο υ μὲ βάση τὴν χριστιανικὴ καθοδήγηση τῆς ζωῆς καὶ εἰδικώτερα τὴν Ἁγία Γραφή. Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐκρίθη στὴν ἀρχὴ σὰν ἐχθρὸς κάθε προόδου, καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ ἑρμηνεία ποὺ τῆς ἔδιναν συνήθως βοηθοῦσε τέτοιαν ἀντίληψη. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή, ἡ ζωὴ ἦταν κάτι ποὺ δὲν δέχεται τὴν παραμικρὴ μεταβολή, ἀφοῦ κυβερνᾶται ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀκόμα καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καὶ τὰ χωρία αὐτά, βέβαια, δὲν ἀλλάζουν μὲ τὸ διάβα τοῦ καιροῦ. Εἴτε πρόκειται γιὰ θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ πολίτευμα, ποὺ μ' αὐτὸ θὰ ζῆ ἕνας λαός, εἴτε γιὰ θέματα οἰκονομίας (τὸ περίφημο ζήτημα τῆς λήψεως τόκων στὸν Μεσαίωνα), εἴτε πρόκειται γιὰ θέματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης εἴτε γιὰ θέματα μόδας, τὰ ἴδια χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς κυβερνοῦν, μὲ τρόπο ἀναλλοίωτο, μιὰ ζωὴ ποὺ καὶ ὅμως ἐξελίσσεται καὶ ἑπομένως μὲ τὸ διάβα τοῦ χρόνου ἀλλοιώνεται.

Αὐτὸ πάλι ὡδήγησε σὲ μιὰ συντηρητικὴν [σελ. 104] ἀντίληψη τῆς ζωῆς. «Ὅπως τὸ βρήκαμε ἀπὸ τοὺς πατέρες μας», ἔλεγαν, ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται νὰ κρίνουν οἱ ἀγρότες ἂν θὰ βάζουν ἢ ὄχι λιπάσματα στὰ χωράφια τους. Μιὰ συντηρητικὴ νοοτροπία, ἐχθρικὴ πρὸς κάθε τι τὸ νέο, ἔφθασε νὰ ταὐτίζεται μὲ τὴν χριστιανικὴ πίστη, καὶ μέχρι χθὲς ἀκόμα ἔλεγαν γιὰ ἕνα ἄνθρωπο «εἶναι συντηρητικὸς» μὲ τὴν ἔννοια πὼς εἶναι πιστὸς χριστιανός.

Ἔτσι, ὅποιος ἤθελε νὰ μένει πιστὸς στὴν Ἁγία Γραφὴ ἔπρεπε νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ κάθε ἰδέα προόδου. Καὶ αὐτὸ καταντοῦσε στὸ νὰ λένε περίπου ὅτι ὅποιος θέλει τὴν Ἁγία Γραφὴ ἤ, ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι, τὴν θρησκεία, ἔπρεπε νὰ θυσιάσει τὴν πρόοδο.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅποιος ἤθελε τὴν πρόοδο νόμιζε ὅτι ἔπρεπε νὰ θυσιάσει τὴν Ἁγία Γραφὴ καὶ τὶς χριστιανικές του παραδόσεις, γιὰ νὰ μπορεῖ ἀνεμπόδιστος νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς, νὰ δέχεται κάθε τι τὸ νέο χωρὶς δισταγμὸ καὶ ἐπιφύλαξη, θὰ πῶ μάλιστα χωρὶς κριτική.

Ἔτσι, ἄλλοι θυσιάζουν τὴν πρόοδο, γιὰ νὰ μὴ θιγῆ, νὰ γίνει σεβαστὴ ἡ θρησκευτικὴ παράδοση, καὶ μάλιστα ἡ Ἁγία Γραφή. Ἄλλοι πάλι θυσιάζουν τὴν Ἁγία Γραφὴ γιὰ χάρη τῆς προόδου, ἢ μᾶλλον γιὰ χάρη τοῦ νεώτερου, ποὺ τὸ

ταὐτίζουν μὲ τὴν πρόοδο. Ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ φρονοῦμε πὼς δὲν χρειάζεται καμμιὰ τέτοια θυσία καὶ πὼς στὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ μεγάλη παρανόηση.

Ἡ παρανόηση αὐτὴ ἀναφέρεται, πρῶτα ἀπὸ ὅλα, στὸ τί θὰ πεῖ πρόοδος καὶ στὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τοῦ νέου ἀπέναντι στὸ παλαιό. Οἱ **[σελ. 105]** συντηρητικοὶ φρονοῦν πὼς τὸ νέο εἶναι ἀταξία καὶ εἶναι ἐναντίον του. Οἱ προοδευτικοὶ ἀταξία θεωροῦν τὸ παλαιὸ καὶ κάνουν τὸ πᾶν, γιὰ νὰ ἐκτοπισθῆ τὸ παλαιὸ ἀπὸ τὸ νέο. Νομίζω πὼς καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ πέφτουν σὲ πλάνη, τὴν ἴδια πλάνη: Στὴν θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ εἰδωλολατρεία τοῦ χρόνου. Οἱ συντηρητικοὶ θεωροῦν τὸ νέο, διότι εἶναι νέο, σὰν κακό, ἐνῶ οἱ ἄλλοι θεωροῦν τὸ νέο, διότι εἶναι νέο, σὰν καλό. Τὸ νέο ὅμως καθ' ἑαυτὸ δὲν εἶναι οὔτε καλὸ οὔτε κακό. Μιὰ νέα μορφὴ τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν περασμένη, μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι καὶ χειρότερη. Στὸ κάτω-κάτω, τὸ γῆρας εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὴν νεότητα, δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἀξιολογικὰ καλύτερο!

Ἐδῶ βέβαια ἔχει τὸν λόγο ἡ χριστιανικὴ καθοδήγηση, ὥστε τὸ νέο νὰ εἶναι καὶ ἀξιολογικὰ ἀνώτερο, νὰ εἶναι δηλαδὴ στ' ἀλήθεια πρόοδος καὶ ὄχι ὀπισθοδρόμηση καὶ παλιμβαρβαρισμός. Ἀρκεῖ ὁ χριστιανὸς νὰ κρίνει χωρὶς προκατάληψη καὶ ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ποὺ τόσες ζημίες ἔφερε στὴν χριστιανικὴ πίστη, τὴν ἀντίληψη ὅτι στὸν Χριστιανισμὸ τὸ πᾶν εἶναι ἀναλλοίωτο.

Ἡ Ἁγία Γραφὴ δὲν εἶναι βιβλίο ἀστρονομικὸ οὔτε γεωλογικὸ οὔτε ἐγχειρίδιο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τὸ λέμε αὐτὸ τώρα. Ἀλλὰ πολλοὶ αἰῶνες ἐχρειάσθηκε νὰ περάσουν καὶ πολλὰ ἀνεξίτηλα στίγματα νὰ ἐγκολαφθοῦν στὴν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ὅτου νὰ καταλάβωμε τὴν ἁπλούστατη αὐτὴν ἀλήθεια καὶ δεχθοῦμε τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς δίδει ἑκάστοτε ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὸ φυσικὸ σύμπαν, ἔστω καὶ ἂν τὴν εἰκόνα αὐτὴ δὲν τὴν **[σελ. 106]** βρίσκωμε μέσα στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Στὸ κάτω-κάτω, σήμερα, μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἔχομε ἀπάντηση σὲ πολλὰ ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα βλέπομε στὸ βιβλίο τοῦ Ἰώβ. Ὅσα ἔχομε πεῖ ὡς τώρα γιὰ τὸν φράκτη ἐφαρμόζονται καὶ ἐδῶ. Ἡ Ἁγία Γραφὴ περιέχει προτάσεις ποὺ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη. Δὲν ἔχει ὅμως μόνο τέτοιες προτάσεις. Ἀπεικονίζει καὶ τὶς γνώσεις τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ γιὰ θέματα ὅπου ἔκτοτε ὁ φράκτης μετεκινήθη, καὶ μέσα στὶς ἀνθρώπινες γνώσεις ἐμπῆκαν θέματα ποὺ ἦσαν ἔξω ἀπὸ τὸν φράκτη, ὅταν γραφόταν ἡ Ἁγία Γραφή.

Μιλήσαμε παραπάνω γιὰ τὴν ἀστρονομία καὶ τὴν γεωλογία, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀστρονομία καὶ ἡ γεωλογία. Εἶναι καὶ ἡ καθ' ὅλου ἐπιστήμη, ἡ βιολογία, ἡ ἰατρικὴ καὶ ἀκόμα ἡ χορεία τῶν ἠθικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίως ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου. Εἶναι ἀκόμα ἡ συνεχὴς μεταβολὴ τῶν ὅρων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, πού, πῶς νὰ τὸ κάμωμε, ἄλλες εἶναι σήμερα, ἄλλες ἦσαν χθές. Ὅλα αὐτὰ θὰ ἀντιμετωπισθοῦν βέβαια μὲ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος ποὺ ἐκπέμπει ἡ Ἁγία Γραφή, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὴν προσήλωση

στὸ γράμμα, ὡσὰν τὸ γράμμα νὰ ἦταν αἰώνιο. Ὁδηγὸ θὰ ἔχωμε ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ζητᾶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: *«ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος»* (*Πρὸς Ρωμαίους* ζ΄, 6). Ἂς πάρωμε αὐτὸ τὸ θεῖο σύνθημα σὰν ὁδηγό, καὶ θὰ ἔχωμε τὸν τρόπο, ὥστε ὁ χριστιανὸς νὰ ἀντιμετωπίζει τὴν πρόοδο, βγάζοντας, ὅπως τοῦ λέει ὁ Κύριος, *«ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καὶ παλαιὰ»* (*Ματθαίου* ιγ΄, **[σελ. 107]** 52). Ἔτσι, ἐκεῖνο ποὺ συνεχῶς μεταβάλλεται, τὸ *«ἀεὶ ῥέον»,* θὰ φωτίζεται μὲ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος, ὥστε τὸ νέο νὰ εἶναι πράγματι καὶ ἀξιολογικὰ καλύτερο, ὁ συνεχὴς δηλαδὴ ροῦς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων νὰ εἶναι στ' ἀλήθεια καὶ πρόοδος.

Β

Ἂς πᾶμε ὅμως πάρα-πέρα. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη ποὺ περιέχεται στὴν Ἁγία Γραφὴ ὑπάρχουν δυὸ προτάσεις διαφορετικές. Ἡ μιὰ πρόταση εἶναι πὼς ἡ Ἁγία Γραφὴ περιέχει τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἄλλη πρόταση εἶναι πὼς ἡ Ἁγία Γραφὴ εἶναι ἡ μόνη ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας, ὁ μόνος τρόπος ποὺ μ' αὐτὸν ὁ Θεὸς φανερώνει τὴν ἀλήθεια στὸν ἄνθρωπο. Δὲν μπορῶ νὰ ἐννοήσω πῶς ὁ πιστὸς χριστιανὸς θὰ ἀρνηθῆ τὴν πρώτη πρόταση, χωρὶς νὰ πάψει νὰ εἶναι πιστὸς χριστιανός. Δὲν καταλαβαίνω ὅμως πῶς κανεὶς καὶ ποῦ στηριζόμενος θὰ ὑποστήριζε τὴν δεύτερη πρόταση, ποὺ καταλήγει στὸ ὅτι μὲ κανέναν ἄλλον τρόπο ὁ Θεὸς δὲν φανερώνει τὴν ἀλήθεια στὸν ἄνθρωπο παρὰ μὲ τὴν Ἁγία Γραφή.

Ἡ Ἁγία Γραφὴ εἶναι γιὰ τὸν πιστὸ ἀποκάλυψη Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡ μόνη ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀποκαλύπτεται στὸν ἄνθρωπο *«πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως»*.

Βέβαια, στὴν πλειονότητα αὐτὴ τῶν ἀποκαλύψεων ὑπάρχει ἱεραρχία, καὶ βέβαια ἡ «κατ' ἐξοχὴν» ἀποκάλυψη εἶναι ἐκείνη ποὺ περιέχεται στὴν Ἁγία Γραφή. Ὑπάρχουν ὅμως κι' ἄλλοι τρόποι ποὺ μ' **[σελ. 108]** αὐτοὺς ὁ Θεὸς ρίχνει στὸν ἄνθρωπο τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας. Θὰ ἀναφέρω πρῶτα τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λόγου ποὺ οἱ ἀρχαῖοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὠνόμασαν *«σπερματικὸ λόγο»,* ποὺ εἶχε δοθῆ στὸν πρὶν ἀπὸ τὸν Χριστὸ ἄνθρωπο. Ὁ Θεὸς σὲ κανένα λαὸ καὶ σὲ κανένα πολιτισμὸ δὲν ἄφησε *«ἑαυτὸν ἀμάρτυρον»*. (Πρβλ. *Πράξεων* ιδ΄, 16-17).

Ὅσο γιὰ τὴν ἐπιστήμη τώρα, ἀναφέρομαι σ' ὅσα ἔχουν λεχθῆ σὲ προηγούμενα ἄρθρα. Ἀρκετὰ εἴπαμε γιὰ τὴν κρυπτομεταφυσικὴ ποὺ ἐπικαλεῖται τὸ ὄνομα τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα ποὺ συνάγονται μὲ ἀληθινὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδο μέσα στὴν ἁρμοδιότητα μιᾶς ἐπιστήμης, αὐτὰ πρέπει νὰ εἶναι σεβαστὰ σὰν δῶρο Θεοῦ. Εἰδ' ἄλλως πρέπει νὰ δεχθῶ ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλη πηγὴ ἀγαθοῦ, καὶ μάλιστα τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ

λέγεται ἀλήθεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεό, ἀντίθετα πρὸς τὴν διακήρυξη ποὺ ὑπάρχει στὴν καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου κεφ. α΄ στίχ. 17 ὅτι *«πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων».*

Καὶ τώρα πάλι, κάτι γιὰ τὶς ἠθικὲς λεγόμενες ἐπιστῆμες. Ἂς πῶ μόνο δυὸ λέξεις pro domo mea.

Στὸ κάτω-κάτω, καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς νομικῆς σκέψεως ἀποτελεῖ τέτοιο φῶς. Ἀναφέρομαι γιὰ παράδειγμα στὸ Ποινικὸ Δίκαιο καὶ τὴν σωφρονιστικὴ ἐπιστήμη. (Ἴλιγγος σὲ πιάνει, ἅμα δεῖς τὴν πρόοδο ποὺ ἔχει συντελεσθῆ ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρά). Τὸ Δίκαιο ποὺ διέπει τὴν πάνδημη πιὰ φορολογία, τὴν ἐργατικὴ νομοθεσία, καὶ ἀκόμα τὴν ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, παρ' ὅλες τὶς παρεκτροπὲς ποὺ ἐσημειώθηκαν ἐδῶ ἀπὸ ὑπαιτιότητα **[σελ. 109]** ἐκείνων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐμφανίσουν τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη σὰν θεία ἐντολὴ καὶ ὄχι σὰν ὑλιστικὴ βία.

Δυὸ λέξεις ἀκόμα γιὰ τὴν φιλοσοφία. Ἔχω ὑπ' ὄψη μου ὅσα λέει ὁ Ἀπόστ. Παῦλος στὴν *πρὸς Κολοσσαεῖς* ἐπιστολὴ (κεφ. β΄, 8). *«Βλέπετε μή τις ὑμᾶς ἔσται ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης...».* Ἔχω ὅμως ὑπ' ὄψη μου καὶ τὸ γεγονὸς πὼς πολύτιμος συνεπίκουρος στὴν χριστιανικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς εἶναι ἡ φιλοσοφία, καὶ διότι πολλὰ ἔχει καρπωθῆ ἀπὸ αὐτὴ ὁ παλαιὸς καὶ ὁ νέος χριστιανικὸς στοχασμός, ἀλλὰ καὶ διότι, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἀντιπολίτευσή της, ἔστω καὶ μὲ τὴν ὑπερκριτική της, ἡ φιλοσοφία βοηθᾶ τὸν χριστιανὸ στοχαστὴ νὰ ἐλέγξει τὴν σκέψη του, νὰ σφιχτοδέσει τὸν συλλογισμό του καὶ νὰ μὴ πελαγώνει σὲ εὐσεβόφρονες ἀνοησίες.

Γ

Καὶ τώρα θὰ κλείσωμε τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἔρευνάς μας μὲ μιὰν ἐρώτηση: Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ ζήτημα τῆς ἀλήθειας ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη, τί ἆρά γε ταιριάζει στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὁ Χριστιανισμὸς ἢ ἡ ἀντιχριστιανικὴ ἄρνηση; Εἶναι γνωστὸ πὼς ἕνας μεγάλος ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν, γύρω στὸ ἔτος 200 μ.Χ., ὁ Τερτουλλιανός, ἰσχυρίσθηκε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι ἐκ φύσεως χριστιανική, anima naturaliter christiana. Καὶ ἐρωτᾶται, λοιπόν, εἶχε δίκηο ὁ Τερτουλλιανός;

[σελ. 110] Τὸ ἐρώτημα, ποὺ ἀνάγεται στὸ ἂν ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ φυσιολογικώτερος τρόπος ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἔχει σπουδαιότητα, διότι, ἂν δώσωμε ἀπάντηση καταφατική, τότε ναὶ μὲν στὴ θεωρητικὴ ἀκρίβεια αὐτὸ δὲν θὰ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη πὼς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι ἀληθινὴ (εἶναι νοητὸ νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἀληθής, ἀποτελεῖ ὅμως γιὰ τὸν

ἄνθρωπο μιὰ σωτήρια πλάνη). Παρ’ ὅλο τοῦτο ὅμως, πῶς τὸ θέλετε, δὲν μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι μιὰ πλάνη εἶναι ὁ φυσικὸς δρόμος τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν φυσικὸς δρόμος, δὲν θὰ εἶναι πλάνη. Πρέπει, ἑπομένως, νὰ ἐξετάσωμε τὴν ἀλήθεια τοῦ ἐρωτήματος, ποὺ καθ’ ἑαυτὸ εἶναι κρίσιμο γιὰ τὴν ἔρευνά μας.

Ἔτσι θὰ ἀντιμετωπίσωμε αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Τερτουλλιανὸς ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις.

1. Ψυχολογικὴ ἄποψη. Δὲν βλέπω πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητηθῆ ὅτι ὁ χριστιανός, ὅταν εἶναι ὄντως χριστιανὸς καὶ ὄχι ἀγχώδης θρησκευτικὸς τύπος, ἔχει τὴν φυσιολογικώτερη ψυχικὴ κατάσταση. Μπορεῖτε νὰ τοῦ πῆτε ὅτι πιστεύει σὲ μιὰ χίμαιρα, ἀλλὰ δὲν μπορεῖτε νὰ ἀρνηθῆτε ὅτι ἡ «χίμαιρα» αὐτὴ τὸν κάνει νὰ αἰσθάνεται εὐτυχής. Ἡ ψυχικὴ εἰρήνη ποὺ αἰσθάνεται ὁ χριστιανός, ὅταν εἶναι ὄντως χριστιανός, καὶ ποὺ τὸν κάνει ἱκανὸ νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ ἄλλη δύναμη τὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς, αὐτὴ ἡ ψυχικὴ εἰρήνη δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὁ ἄνθρωπος «φύσει» ἀποζητᾶ; Θὰ ἀναφέρω ἐδῶ μιὰν ἐκδήλωση τῆς εἰρήνης αὐτῆς, τὴν ἠρεμία ποὺ ἐξασφαλίζει τὸν φυσιολογικὸ καὶ εὐεργετικὸ ὕπνο. **[σελ. 111]** Ἡ εἰρήνη ψυχῆς δὲν ἐνεργεῖ, πάντως, καὶ σὰν ἠρεμιστικό; Καὶ μόνο γι’ αὐτὸ δὲν εἶναι φυσιολογικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ πολύτιμη;

Καὶ δὲν εἶναι, βέβαια, μόνο αὐτό! Ἡ πίστη τοῦ χριστιανοῦ –ἐπαναλαμβάνω, ὅταν εἶναι ὄντως χριστιανὸς– τοῦ μεγαλώνει τὴν σκέψη. Τὸν ἀνεβάζει, τὸν βοηθεῖ νὰ βλέπει τὴν ζωὴ μὲ τρόπο μεγάλο. Ἴσως ἀπ’ αὐτὸ παρασύρεται καμμιὰ φορὰ νὰ βλέπει τὴν ζωὴ καὶ μὲ τρόπο ἀνεδαφικό. Καὶ αὐτὸ ἴσως τοῦ κάνει ζημιά, μεγάλη ζημιά, ἂν θέλετε. Ἡ ζημιὰ ὅμως αὐτή, ὅσο μεγάλη καὶ ἂν εἶναι, εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὸ κέρδος ποὺ ἔχει ἀπὸ τὸ ψυχικὸ μεγάλωμα. Ἄλλου εἴδους ἀνεδαφικότητες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ τσακίζουν!

Καὶ ἂς προσθέσω καὶ ἕνα ἀκόμη. Ἔχω ἀκούσει μιὰ παροιμία: Ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ εἶναι εὐτυχής, πρέπει νὰ ἔχει καλὴ ὑγεία καὶ κακὴ μνήμη. Αὐτὸ τὸ «κακὴ μνήμη» ἐννοεῖ βέβαια νὰ μὴ θυμᾶται ὁ ἄνθρωπος τὸ κακὸ ποὺ τοῦ ἔκαναν οἱ συνάνθρωποί του, διότι ἡ ἀναπόληση αὐτῶν τῶν κακῶν, ἐνῶ δὲν φέρνει κανένα κέρδος, καταστρέφει τὴν εἰρήνη καὶ ἄρα τὴν ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔ, λοιπόν, ἡ χριστιανικὴ συγχωρητικότης δὲν βοηθεῖ σ’ αὐτὴ τὴν σωτήρια «κακὴ μνήμη»;

2. Δὲν ξέρω ἂν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῆ ὅτι, καὶ γιὰ τὸ σῶμα ἀκόμη, φυσιολογικώτερος τρόπος ζωῆς εἶναι ὁ χριστιανικός. Ἡ χριστιανικὴ αὐτοκυριαρχία εἶναι καὶ τῆς σωματικῆς ὑγείας πολύτιμος σύντροφος. Αὐτό, νομίζω, εἶναι πιὰ κοινοτοπία νὰ τὸ τονίσει κανείς, ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ πνεύματος **[σελ. 112]** ἐπάνω στὸ σῶμα εἶναι καὶ γιὰ τὸ σῶμα πολύτιμη καὶ

φυσιολογική. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ κυριαρχία ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Δὲν χρειάζονται συγκεκριμένα παραδείγματα γι' αὐτὸ ποὺ λέμε ἐδῶ. Ὅμως, σκεφθῆτε μόνο τὸν ὀπιομανῆ, ποὺ μὲ τὸ νὰ γίνει χριστιανὸς ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὸ πάθος του. Καὶ ἀκόμη τὸν χριστιανὸ πού, ὅσο εἶναι χριστιανός, εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνει ὀπιομανής.

3. Μένει νὰ ἐξετάσωμε τὸν χριστιανὸ (νὰ τὸ ξαναποῦμε, τὸν ὄντως χριστιανὸ) σὰν κοινωνικὸ ὄν. Νὰ ρωτήσωμε ἂν ὁ χριστιανὸς εἶναι καὶ σὰν κοινωνικὸς ἄνθρωπος στὸν σωστὸ δρόμο.

Στὴν ἐρώτηση αὐτὴ θὰ δώσωμε εὐκολώτερα ἀπάντηση, ἂν τὴν ἐρώτηση τὴν σκεφθοῦμε ἀντεστραμμένη. Εἶναι ἢ δὲν εἶναι γιὰ τὴν κοινωνία εὐεργετικὸ νὰ ἔχει σὰν μέλη χριστιανούς, ὄντως χριστιανοὺς εἴπαμε; Καὶ ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ καὶ αὐτὴ ἡ σκέψη, ποὺ θὰ τὴν ἀναφέρω ἔτσι στὰ πεταχτά. Καὶ τὸ περίφημο κοινωνικὸ ζήτημα ἀκόμη, θὰ εἶχε πάρει ὁλότελα ἄλλη μορφή, ἂν ἡ «χριστιανικὴ» κοινωνία ἦταν ὄντως χριστιανική, ἂν ὁ «Χριστιανισμός» μας ἦταν ὄντως Χριστιανισμός!

Ἀλλὰ αὐτοῦ ἀκριβῶς βρίσκεται ὅλη ἡ δυσκολία καὶ ὁ ἀντίλογος στὸν Τερτουλλιανὸ καὶ σ' ὅσα ἐλέχθησαν παραπάνω. Αὐτὸ τὸ «ὄντως χριστιανοὶ» εἶναι ποὺ κάνει δύσκολη τὴν ὅλη ὑπόθεση. Γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑποκριτάς, ὑπάρχουν καὶ χριστιανοὶ ποὺ δὲν μπορεῖς νὰ ἀμφισβητήσεις τὴν **[σελ. 113]** εἰλικρίνειά τους, ποὺ ὅμως εἶναι σὰν παραστρατημένοι τῆς ζωῆς, ἔξαλλοι. Μὲ Χριστιανισμὸ ἀφύσικο, Χριστιανισμὸ ποὺ δὲν εἶναι naturaliter, «φύσει» δεδομένος τρόπος ζωῆς. Καὶ τέτοιοι χριστιανοὶ καὶ σήμερα εἶναι πολλοὶ καὶ στὴν ἱστορία εἶναι πολλοὶ καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ Μοντανισταί, ποὺ ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἐξέφυγε οὔτε ὁ Τερτουλλιανός.

Ἀλλὰ βέβαια δὲν εἶναι μόνο οἱ Μοντανισταί. Πάρα πάνω ἐπανελάβαμε, ἴσως μὲ φορτικότητα, τὸ «ὁ χριστιανός, ἐὰν ὄντως εἶναι χριστιανός», δηλαδὴ ἄνθρωπος πού, στὴν προσπάθεια τοὐλάχιστον, πορεύεται ὅπου τὸν θέλει τὸ Εὐαγγέλιο. Μακρυὰ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο εἶναι βέβαια οἱ ὑποκριταί. Μακρυὰ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο ὅμως εἶναι καὶ ὅσοι πορεύονται *«οὐ κατ' ἐπίγνωσιν»,* οἱ ἀγχώδεις ὑπερθρησκευτικοὶ τύποι, ποὺ ἄφησαν τὸ Εὐαγγέλιο (ἴσως τὸ βρῆκαν πολὺ στοιχειῶδες) καὶ ἀφιέρωσαν τὴν ζωή τους σὲ «μωρὰς ζητήσεις καὶ γενεαλογίας καὶ ἔρεις καὶ μάχας νομικὰς» καὶ «θρησκείαν ἀγγέλων» καὶ «ἀφειδίαν τοῦ σώματος» καὶ ἄλλα παρόμοια. Καὶ δυστυχῶς δύο χιλιάδων ἐτῶν ἱστορία καὶ ἡ σημερινὴ πραγματικότης μᾶς προβάλλουν τόσους καὶ τόσους «χριστιανοὺς» ποὺ ἡ ζωή τους κάθε ἄλλο παρὰ βεβαιώνει τὴν μαρτυρία τοῦ Τερτουλλιανοῦ.

[σελ. 114]

[σελ. 115]

7. ΕΤΣΙ ΧΑΘΗΚΕ Η ΕΥΚΑΙΡΙΑ

Α

Εἶχε καὶ ἔχει ἡγετικὴ θέση ὁ Χριστιανισμός, ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση μέχρι σήμερα, τοὐλάχιστον γιὰ τὸν δυτικὸ πολιτισμό. Ὑπῆρξε μάλιστα περίοδος, μακρότατη περίοδος, ποὺ καλύπτει στὸ μεγαλύτερο μέρος τὴν ἱστορία τῆς χριστιανοσύνης, ὅπου ἡ ἡγεσία αὐτὴ ἦταν καὶ κυριαρχία ἀπόλυτη καὶ μονοκρατορική. Τοὐλάχιστον ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου (363) ὡς τὴν γαλλικὴ ἐπανάσταση (1789), ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε ἰσχυρὸν ἀντίπαλο στὴν ἐπιρροή του γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ χρονικὰ αὐτὰ ὅρια, ὁ ἄνθρωπος τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ προσέτρεξε στὸν Χριστιανισμὸ σὰν ἡγέτη καὶ σὰν ἡγέτης ἐπρόβαλλε ὁ Χριστιανισμὸς στὸν ἄνθρωπο.

Καὶ ὁ ἡγέτης ἐκυβέρνησε μὲ τρόπο ποὺ ὄντως ὑπῆρξε μεγαλειώδης καὶ ἀποφασιστικὸς γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἂν ρωτήσετε, τί προσέφερε ὁ Χριστιανισμὸς στὸν δυτικὸ ἤ, ἂν θέλετε, στὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό, ἡ ἀπάντηση εἶναι... μὰ ἁπλούστατα τὸν ἐδημιούργησε! Ἂν [σελ. 116] ὑποθέσωμε ὅτι θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸν ὅ,τι ἔχει πάρει ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, δὲν ξέρω πιὰ τί θὰ τοῦ ἀπέμενε. Κι’ ἂν ἤθελε ἀκόμη κανείς, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀρνηθῆ τὸ ἔξοχο ἐνεργητικό, τὸ μοναδικοῦ μεγαλείου ἐνεργητικὸ ποὺ ἐμφανίζει ὁ Χριστιανισμὸς σὰν παράγων τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ. Κανεὶς ἄλλος πολιτιστικὸς παράγων δὲν παρουσίασε τέτοιο ἐνεργητικό.

Δυστυχῶς ὅμως, ὑπάρχει καὶ τὸ παθητικὸ στὴν ἐπίδραση ποὺ ἤσκησε ὁ Χριστιανισμὸς πάνω στὸν ἄνθρωπο.

Πρὶν προχωρήσωμε ὅμως, πρέπει νὰ γίνει σαφὲς τί ἐννοοῦμε ἐδῶ μὲ τὸν ὅρο Χριστιανισμός. Ἂς ξεκαθαρίσωμε, λοιπόν, μιὰ γιὰ πάντα, ὅτι τὸν Χριστιανισμὸ ἐδῶ δὲν τὸν ἐννοοῦμε σὰν διδασκαλία, ἀλλὰ σὰν ἐφαρμογή, σὰν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ποὺ ἀπὸ αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος ἐπηρεάζεται, γιατὶ τὴν συναντᾶ στὴν καθημερινὴ ζωή του, πραγματικότητα ποὺ σὲ κάθε γενεὰ τὴν βλέπει ὁ ἄνθρωπος ζωντανὴ στὴν προσωπικότητα, στὴν ζωή, στὴν κοινωνικὴ ἐπίδραση ἐκείνων ποὺ ἐμφανίζονται σὰν ἐκπρόσωποι τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἂν οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοὶ ἐμφανίζουν τὴν διδασκαλία παραμορφωμένη, καὶ ἑπομένως τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν ἄνθρωπο κακὴ

καὶ βλαπτική, αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η ς ἀποτελεῖ παθητικὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, γιατὶ αὐτὴ ἡ πραγματικότης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτή, καλὴ ἢ κακή, σύμφωνη ἢ μὴ σύμφωνη μὲ τὸ Εὐαγγέλιο, αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης εἶναι ἐκείνη ποὺ **[σελ. 117]** θὰ τὴν συναντήσει ὁ ἄνθρωπος στὸν δρόμο του.

Ὅπως εἶναι φυσικό, τέτοια ἔρευνα πρέπει, βέβαια, νὰ καταλήξει στὸν τρόπο ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, ἐπιβάλλεται ὅμως νὰ ἀρχίσει ἀπὸ μιὰν ἱστορικὴν ἀναδρομή, μὲ ἀφετηρία τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἀναδρομὴ αὐτὴ ἐπιβάλλεται νὰ γίνει μὲ πνεῦμα ἀντικειμενικῆς κριτικῆς, ἀφοῦ σκοπός της δὲν εἶναι ἡ ἐπίκριση καὶ ὁ λιθοβολισμός, ἀλλὰ ἡ θεραπεία τῶν μειονεκτημάτων, ὥστε νὰ φύγει κάθε τι πού, ἀπὸ σφάλματα τοῦ παρελθόντος, ἐμποδίζει ἢ παραμορφώνει τὴν ἡγετικὴ ἐπίδραση τοῦ Εὐαγγελίου στὴν διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ θὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας.

Β

Καὶ ἡ ἐντελῶς ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ μέσα στὴν ἱστορία παρουσιάζει σειρὰ ἀπὸ οὐσιώδη μειονεκτήματα καὶ –ἂς τὸ ποῦμε καθαρὰ– σφάλματα, ποὺ εἶχαν τὴν ζημιογόνο ἐπίδρασή τους ἀκριβῶς στὸ θέμα μας.

1. Τὸ πρῶτο σφάλμα εἶναι ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐξεκίνησε μὲ π ρ ο ο π τ ι κ ὴ χ ρ ο ν ι κ ὰ π ε ρ ι ω ρ ι σ μ έ ν η οὔτε ὑπῆρχε πρόβλεψη ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἡγετικὴ ἐπίδραση θὰ περιλαμβάνει προβλήματα μιᾶς ἐποχῆς ποὺ θὰ διαρκοῦσε εἴκοσι αἰῶνες καὶ ποιός ξέρει πόσους ἀκόμα. Αἰτία τοῦ περιορισμοῦ **[σελ. 118]** αὐτοῦ στὴν χρονικὴ προοπτικὴ ἦσαν ἐσχατολογικὲς ἀντιλήψεις ποὺ κυριαρχοῦσαν στοὺς χριστιανοὺς τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ κυριαρχοῦσα νοοτροπία ἀνάμεσα στοὺς πρώτους χριστιανοὺς ἦταν ὅτι, ναὶ μὲν δὲν ξέρομε τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ ἔλθει πάλι ὁ Κύριος (*Μάρκου* ιγ΄ 32), ἀλλὰ πάντως δὲν θὰ ἀργήσει, ὅτι πάντως ὅπου νἆναι ὁ Κύριος ἔρχεται.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἔδιδαν, ὅπως εἴπαμε, στὸν Χριστιανισμὸ μιὰ χρονικὴ προοπτικὴ περιωρισμένη καί, αὐτὸ ἦταν ἡ συνέπεια, ἔβλεπαν τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα μὲ ἀντίστοιχα περιωρισμένη χρονικὴ σπουδαιότητα, σὰν ὁλότελα παροδικά. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο δὲν ἔγινε συστηματικὴ καὶ εἰδικὴ ἔρευνα τῶν προβλημάτων αὐτῶν οὔτε καὶ διαμορφώθηκε ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ, σὲ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ τὰ ἀντιμετωπίζει. Ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐκράτησε ἦταν πὼς δὲν ἄξιζε τὸν κόπο νὰ γίνει

μελέτη καὶ συστηματικὴ ἀντιμετώπιση προβλημάτων ποὺ ἐπρόκειτο πολύ σύντομα νὰ ἐκλείψουν.

Μὲ αὐτὸν ὅμως τὸν τρόπο, ὁ Χριστιανισμὸς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, τοῦτον ἐδῶ τὸν ἄνθρωπο, τούτης ἐδῶ τῆς γῆς, τούτης ἐδῶ τῆς ζωῆς. Καὶ ὅταν κατόπιν ἦλθαν οἱ ἑπόμενες γενεές, ὅπου ἡ ἐσχατολογικὴ αὐτὴ προσδοκία εἶχε πιὰ ὑποχωρήσει, ὁ Χριστιανισμὸς ἦλθε σὰν ἡγέτης στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ζωῆς χωρὶς μελέτη, χωρὶς τὴν ἐπιβαλλομένη ἐπίγνωση οὔτε ὅτι ὑπάρχουν κἂν τὰ προβλήματα αὐτά. Καὶ ὅμως τὰ προβλήματα ἔκαναν παρ' ὅλο **[σελ. 119]** τοῦτο τὴν ἐμφάνισή τους ἀδυσώπητα, καὶ ὁ ἄνθρωπος τὰ ἀντιμετώπιζε μόνος καὶ χωρὶς νὰ ἔχει βοήθεια ἀπὸ τὸν ἡγέτη, τὸν Χριστιανισμό, ποὺ ἁπλούστατα τὰ προβλήματα αὐτὰ τὰ ἀγνοοῦσε.

2. Τὸ δεύτερο σφάλμα ἦταν ἡ μονομερὴς ἀπορρόφηση ἀπὸ τὶς δ ο γ μ α τ ι κ ὲ ς δ ι α μ ά χ ε ς .

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρῶτο πταῖσμα ἐδῶ τὸ ἔχουν οἱ αἱρέσεις, ποὺ ἔκαναν τὸ κακὸ ξεκίνημα. Οἱ αἱρέσεις ἔκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀποτελοῦσαν γιὰ τὴν Ἐκκλησία ἕνα μεγάλο κίνδυνο, στ' ἀλήθεια θανάσιμο. Ἀκόμα, πολλὲς φορές, ἀποτελοῦσαν προσβολὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη ἀλλὰ καὶ τὴν εὐπρέπεια καὶ ἀκόμα καὶ τὴν διανοητικὴν ἰσορροπία.

Ὁ πόλεμος λοιπόν, γιὰ νὰ χτυπηθοῦν οἱ αἱρέσεις, ἦταν ἀναπόφευκτος. Ἀλλὰ τὸ κακὸ εἶναι ὅτι ὁ πόλεμος αὐτὸς ἀπερρόφησε τὸν Χριστιανισμὸ καὶ δὲν τὸν ἄφησε νὰ παρασταθῆ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ καθημερινά, γήϊνα προβλήματά του.

3. Σ' αὐτὰ ἦλθε νὰ προστεθῆ τρίτο σφάλμα, ἀπὸ τὴν μονομερῆ, ὑπερβολικὴ *«οὐ κατ' ἐπίγνωσιν»* καὶ ἐνίοτε οὔτε εἰλικρινῆ ἀπορρόφηση ἀπὸ τὴν ἀ σ κ η τ ι κ ὴ τ ά σ η . Ἡ ἄσκηση ἢ «ἀναχώρησις», ὁ μοναχικὸς βίος, ἀποτελοῦν ἕνα τρόπο ζωῆς ποὺ εἶναι πέρα γιὰ πέρα σεβαστός. Καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ ὅτι προσέφερε πολὺ μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν πολιτισμό. Δὲν ἄργησε ὅμως νὰ σημειωθῆ μιὰ παρέκκλιση οὐσιώδης καὶ πολὺ βλαπτικὴ γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ ποὺ ζῆ στὴν κοινωνία.

[σελ. 120] Ἡ «ἄσκηση» προϋποθέτει ἀγνόηση τῆς οἰκογένειας, ἀφοῦ βάση ἔχει τὸν ἄγαμο βίο. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα ἀποχώρηση ἀπὸ τὴν κοινωνία, ποὺ τὴν ἀποκαλεῖ «κόσμο». Αὐτὸ ὅμως σημαίνει πρῶτα-πρῶτα πὼς ἡ ἄσκηση δὲν μπορεῖ νὰ κυβερνᾶ τὴν κοινωνία, ἀφοῦ ἀποχωρεῖ ἀπὸ αὐτή, τὴν ἀγνοεῖ ἑπομένως. Σημαίνει ὅμως ἀκόμα –αὐτὸ θὰ ἦταν λογικὰ συνεπέστερο– πὼς ἡ ἄσκηση εἶναι ἐξαίρεση, ἐνῶ ἡ μεγάλη μᾶζα τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος ἀποδύεται στὰ ἀθλήματα τοῦ κοινωνικοῦ στίβου. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου

ὅμως ἡ ἄσκηση θεωρήθηκε ὡς ὁ καθαυτὸ χριστιανικὸς βίος, καὶ ὁ χριστιανὸς ποὺ ζοῦσε στὴν κοινωνία ἦταν σὰν χριστιανὸς δευτέρας τάξεως, ἀφοῦ ἀνῆκε στὸν «κόσμο». Ὁ ἀσκητὴς δὲν εἶχε καμμιὰ κατανόηση γιὰ τὴν βιοπάλη καὶ τὰ προβλήματα τοῦ κοινωνικοῦ χριστιανοῦ, ποὺ ἀντιμετώπιζε τὶς δυσκολίες τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ἀπορροφημένος ἀπὸ τὶς δικές του «ἀγρυπνίες», δὲν εἶχε καμμιὰ κατανόηση γιὰ τὴν ἀγρυπνία τῆς μάνας ἀπὸ τοὺς κλαυθμηρισμοὺς τοῦ παιδιοῦ της, ποὺ ὅμως αὔριο μποροῦσε νὰ γίνει ὁ Μέγας Βασίλειος.

Ἕνα ἀπὸ τὰ θλιβερώτερα ἐπακόλουθα τῆς νοοτροπίας αὐτῆς εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κἂν λόγος γιὰ κατανόηση τοῦ θέματος τῆς σχέσεως τῶν φύλων, τῶν πολλῶν πλευρῶν, τῶν ἀπείρων δυσχερειῶν καὶ προβλημάτων ποὺ συνδέονται μὲ τὸ θέμα αὐτό, καὶ ἀκόμη τῆς προετοιμασίας γιὰ τὸν γάμο. Τὸ ὅλο θέμα ἀντιμετωπίσθη μᾶλλον ὡς θέμα ἁμαρτίας. Δηλαδὴ παραδόθηκε στὸν μονόλογο τῆς ἁμαρτίας.

[σελ. 121]

4. Καὶ ἡ σειρὰ τῶν σφαλμάτων συνεχίζεται. Ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν αἱρέσεων ἐκφυλίζεται σιγὰ-σιγὰ σὲ κάτι τὸ ὁλότελα ἀντιχριστιανικό, στὸν φανατισμό.

Δὲν ἐμφανίζεται, βέβαια, μόνο στὴν θρησκεία ὁ φανατισμός. Ὑπάρχει π.χ. καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς ἀκόμα φανατισμός. Οὔτε μόνο στὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ὑπάρχει καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τὸν πιὸ βάρβαρο τρόπο καὶ ὁ φανατισμὸς ἄλλων θρησκειῶν, ὅπως ὑπάρχει καὶ ἐκδηλώνεται μὲ μύριους τρόπους καὶ ὁ ἀντιθρησκευτικὸς φανατισμός. Ἐδῶ ὅμως μιλᾶμε γιὰ τὸν φανατισμὸ ποὺ ἐμφανίσθηκε στὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶχε μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ φοβερὰ θλιβερὴ ἐπίδραση στὸν πολιτισμὸ καὶ ἐτραυμάτισε βαθύτατα τὴν ἡγετικὴ ἐπαφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν ἄνθρωπο.

Καὶ ὁ φανατισμὸς δὲν ἀργεῖ νὰ φθάσει σὲ ἐκδήλωση ἐγκληματική. Γίνεται μῖσος. Μῖσος στὸ ὄνομα τῆς θρησκείας ποὺ θεμελιώδη διδασκαλία ἔχει τὴν ἀγάπη *«νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη»*. Καὶ ὅμως! Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανοσύνης εἶναι δυστυχῶς, –θὰ ἦταν παιδαριωδία νὰ τὸ κρύψωμε– σὲ μεγάλο μέρος ἱστορία φανατισμοῦ, θρησκευτικοῦ μίσους, αἱματοκυλίσματος γιὰ λόγους –ἢ ἔστω μὲ τὴν πρόφαση– θρησκευτικῶν διενέξεων, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁλόκληροι λαοὶ ποὺ ἦσαν βαμμένοι μὲ αἷμα ἀπὸ τὶς διενέξεις αὐτές, δὲν καταλάβαιναν καλὰ-καλὰ τὸ νόημά τους.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμε πολὺ πάνω στὸ θέμα αὐτό, γιατὶ θὰ χρειαζόταν νὰ τοῦ ἀφιερώσωμε **[σελ. 122]** τόμους ὁλόκληρους. Θὰ ἀναφέρωμε ἕνα μόνο σημεῖο, ποὺ δείχνει σὲ ποιάν παραποίηση, σὲ ποιόν ἐκφυλισμὸ τοῦ χριστιανικοῦ βιώματος (καὶ ἄρα τῆς ἡγετικῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν ἄνθρωπο) ὁδηγεῖ ὁ μετασχηματισμὸς τῆς θρησκείας τῆς ἀγάπης σὲ «θρησκεία» τοῦ μίσους. Τὸ μῖσος χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν φανατικὸ σὰν «ἐρζάτς», ἀντὶ γιὰ τὴν γνήσια

συμμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου. Εἶναι μιὰ κουτοπόνηρη προσπάθεια νὰ δωροδοκηθῆ ἡ θεία δικαιοσύνη. «Δὲν σοῦ προσφέρω μέν, Θεέ μου, βίο σύμφωνο μὲ τὸ Εὐαγγέλιο, σοῦ προσφέρω ὅμως τὸ μῖσος ἐναντίον ἐκείνων ποὺ πλανῶνται γιὰ τὸ ὀρθὸ δόγμα».

Ὁ λόγος τῆς προσφυγῆς στὸ ἐρζὰτς εἶναι ἁπλός: Ἡ συμμόρφωση στὸν εὐαγγελικὸ νόμο τῆς ἀγάπης θέλει καὶ κόπο καὶ θυσίες, οὐσιαστικὲς θυσίες, ἂν πρόκειται νὰ πάρωμε στὰ σοβαρὰ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, καὶ πρὸ παντὸς θυσία τοῦ «ἐγώ». Ἐνῶ τὸ μῖσος εἶναι φθηνό, βολικό, μεγαλόστομο, ἀφήνει ἐλευθερία σὲ ἔνστικτα κατώτερα, ἐκτρέφει τὸ «ἐγὼ» καὶ καμμιὰ φορὰ προσπορίζει καὶ ὀφέλη πολλὰ καὶ πολλῶν εἰδῶν... Οἱ διωγμοὶ ἐναντίον τῶν ἀλλοδόξων χριστιανῶν συνήθως ἦσαν καὶ οἰκονομικὰ προσοδοφόροι γιὰ τοὺς διῶκτες. Δὲν χρειαζόταν ν' ἀλλάξει βίο, νὰ γίνει ἀληθινὰ εὐσεβὴς καὶ ἐνάρετος ὁ περίφημος Βασιλεὺς-Ἥλιος, ὁ Λουδοβῖκος ΙΔ΄ τῆς Γαλλίας. Μὲ τὴν συμβουλὴ τῆς περίφημης Madame de Maintenon ὠργάνωσε τὶς ἀποτρόπαιες dragonnades ἐναντίον τῶν προτεσταντῶν τῆς Γαλλίας, ἀνεκάλεσε τὸ περὶ ἀνεξιθρησκείας διάταγμα τῆς Νάντης, **[σελ. 123]** καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία... ἐπλούτισε τὸ θησαυροφυλάκιό του μὲ τὶς δημευόμενες περιουσίες τῶν προτεσταντῶν. Καὶ μὲ ὅλα αὐτὰ Sa Majesté trés Chrétienne, ἡ αὐτοῦ χριστιανικωτάτη Μεγαλειότης, ἦταν ἐν τάξει καὶ μὲ τὸν Οὐρανό, ὅπως εἶχε καὶ τὴν ἀνενόχλητη καὶ ἀδιατάρακτη νομὴ τῆς γῆς καὶ τῶν γηΐνων, πάρα πολὺ γηΐνων ἀγαθῶν της.

5. Ἄλλο βασικὸ ἱστορικὸ σφάλμα ἦταν ὅτι σιγὰ-σιγὰ ἡ τήρηση θρησκευτικῶν τύπων, ποὺ ἦσαν βέβαια ἀπαραίτητοι στὸ θρησκευτικὸ πλήρωμα, κατήντησε τ υ π ο κ ρ α τ ί α ποὺ θυμίζει πιὰ τὸν μωσαϊκὸ νόμο, ἐνῶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κατάρα τοῦ νόμου μᾶς ἐξαγόρασε ὁ Χριστὸς (*πρὸς Γαλάτας* κεφάλαιον γ΄ 13). Διαμορφώθηκε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ νοοτροπία ποὺ ἀποτελεῖ ἀναβίωση τῆς μορφῆς τοῦ Φαρισαίου, τῆς φαρισαϊκῆς ἀπάνθρωπης ὑπεραυστηρότητος ποὺ ὡδήγησε στὸν σταυρὸ Ἐκεῖνον ποὺ διακήρυξε ὅτι *«τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον»*. Ἡ νοοτροπία ποὺ ἔτσι ἐμφανίζεται καὶ σιγὰ-σιγὰ κυριαρχεῖ στὴν ἱστορία εἶναι ἀντίθετη μὲ ὅσα εἶπεν ὁ Κύριος γιὰ τὸ σάββατο. Ἕνας πολιτισμὸς ὅμως ποὺ θὰ οἰκοδομηθῆ πάνω στὴν ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι πολιτισμὸς τοῦ σαββάτου, δὲν εἶναι πολιτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν στηρίζεται πάνω στὸ σάββατο ὁ Χριστιανισμός, παύει νὰ στηρίζει τὸν ἄνθρωπο.

Ἐξ ἄλλου, ἰσχύουν καὶ ἐδῶ ὅσα εἴπαμε γιὰ τὸ ἐρζὰτς στὸν φανατισμό. Ὁ τύπος εἶναι κάτι πολὺ βολικώτερο ἀπὸ τὸ πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἀνέβασμα **[σελ. 124]** τῆς ζωῆς. Μὲ μερικὲς τυπικὲς πράξεις ὁ ἄνθρωπος νομίζει ὅτι εἶναι ἐν τάξει μὲ τὸν Θεό, ἔστω καὶ ἂν στὴν οὐσία ἔχει πάρει δρόμο ζωῆς ὁλότελα ἀντίθετο ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο. Ἀποδεκατώντας τὸ *«ἡδύοσμον καὶ τὸ ἄνηθον καὶ*

τὸ κύμινον», αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἱκανοποιημένο, καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ἀφίνει *«τὰ βαρύτερα τοῦ νόμου, τὴν κρίσιν καὶ τὸν ἔλεον καὶ τὴν πίστιν»* (*Ματθ.* κγ΄ 23). Καὶ ἀκόμη: Ἡ ἀνησυχία καὶ ἡ ἀγωνία γιὰ τὸ ἡδύοσμο καὶ τὸ ἄνηθο καὶ τὸ κύμινο δημιουργεῖ ἀνθρώπινο τύπο ἀγχώδη καὶ ἀνίκανο γιὰ τὰ *«βαρύτερα τοῦ νόμου»*.

6. Ἄφησα τελευταῖο τὸ φοβερώτερο σφάλμα, ἢ μᾶλλον ἔγκλημα, σειρὰ ἐγκλημάτων, ποὺ οἱ συνέπειές τους ξεσποῦν κυρίως στὶς ἡμέρες μας. Ἐννοοῦμε τὴν ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ἀνησυχίας γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὴ φοβερὴ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, ἀντίθετα πρὸς τὶς διαμαρτυρίες ποὺ εἶναι ἄφθονες ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Στοὺς πρώτους αἰῶνες τὸ ἐσχατολογικὸ σφάλμα, ποὺ γι' αὐτὸ ἔγινε λόγος παραπάνω, ἦταν, βέβαια, ἕνα ἐλαφρυντικό. «Ὅπου νᾶναι ἔρχεται ὁ Κύριος, καὶ τότε θὰ φύγει τὸ ἔδαφος γιὰ ὁποιανδήποτε ἀδικία». Ὕστερα ὅμως ἐξέλιπε τὸ ἐλαφρυντικὸ αὐτό, ἔμεινε ὅμως ἢ μᾶλλον ἐπῆρε ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἔνταση ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, ἀνενόχλητη καὶ πολλὲς φορὲς ἐνθαρρυνόμενη. Τὸ *«ὁ ἔχων δύο χιτῶνος μεταδότῳ τῷ μὴ ἔχοντι»* (*Λουκ.* γ΄ 11) ξεχάστηκε **[σελ. 125]** ὁλότελα. Τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς χριστιανοὺς *«οὐδὲ ἐνδεής τις ὑπῆρχεν ἐν αὐτοῖς»* (*Πράξ.* δ΄ 34) πῆγε στὸ ἀρχεῖο. Ἡ θέση τοῦ ἀνίσχυρου, τῆς γυναίκας, τοῦ παιδιοῦ, τοῦ ἀγρότη, τοῦ ἐργάτη, τοῦ πένητος, ἡ θέση τους στὴν οἰκογένεια, στὴν ἐργασία, στὸ κράτος καὶ στὴν κοινωνικὴ συγκρότηση, αὐτὴ ἀκόμη ἡ δουλεία ὅπως καὶ ἡ δουλοπαροικία, δὲν ἀπασχόλησαν τοὺς χριστιανούς.

Γ

Μὲ αὐτὴ ὅμως τὴ σειρὰ σφαλμάτων ποὺ διαπράχθηκαν στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ἔχασε τὴν ἡγετική του ἐπαφὴ μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὄχι πὼς δὲν τοῦ μίλησε. Τοῦ μίλησε, τοῦ εἶπε πολλά, τοῦ ἐζήτησε πάμπολλα, τοῦ ἐπρόβαλε τὴν ἀξίωση νὰ βλέπει συνεχῶς καὶ ἂν ἦταν μπορετὸ νὰ βλέπει ἀποκλειστικὰ τὸν Οὐρανό. Τὸν ἄνθρωπο ὅμως ποὺ ζῆ πάνω σὲ τούτη τὴ γῆ, μὲ τὰ προβλήματα, τὰ βάσανα, τὶς ἐκμεταλλεύσεις καὶ καταπιέσεις ποὺ ὑπέφερε, τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν δὲν τὸν ἐπλησίασε. Δὲν ἔσκυψε πάνω στὶς πληγές του *«ἐπιχέων ἔλαιον καὶ οἶνον»,* ὅπως τοῦ ὑπέδειξε ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Πίστεως. Ὅταν ἐπλησίαζε τὸν ἄνθρωπο ὁ Χριστιανισμὸς ἦταν ἴσως ζηλωτής, καλὸς ἀσκητής. Δὲν ἦταν καλὸς Σαμαρείτης!

Σὲ τελικὸ συμπέρασμα, ἡ θεία δύναμη τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου ἔμεινε χωρὶς τὴν ἀξιοποίηση ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ ἐμφανισθῆ στὴν

κοινωνία κάθε ἐποχῆς, καὶ ἰδιαίτερα βέβαια τῆς **[σελ. 126]** δικῆς μας ἐποχῆς, ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ κυβερνήσει τὴν ὕλη μὲ τὴν δύναμη τοῦ πνεύματος. Ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐπέτυχε νὰ διαμορφώσει τὸν ἄνθρωπο αὐτόν. Καὶ δὲν τὸ ἐπέτυχε γιὰ ἕνα λόγο ἁπλούστατο: Γιατὶ δὲν ἐπροσπάθησε κἄν.

Ἐξαιρέσεις λαμπρὲς (Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ νεωτέρων θεολόγων) εἶναι ἀκριβῶς ἐξαιρέσεις. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπεκράτησε εἶναι ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τῶν διαφόρων ἐποχῶν δὲν προσπάθησε νὰ διαμορφώσει τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ κυβερνᾶ τὴν ὕλη, ἐπάσχισε νὰ προβάλει τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ περιφρονεῖ τὴν ὕλη. Δὲν ἐπεζήτησε νὰ διαπλάσει τὸν γήϊνο ἄνθρωπο ποὺ θὰ καθοδηγῆται καὶ θὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν Οὐρανό. Ἐπεζήτησε νὰ κάνει τὸν «οὐράνιο» τάχα ἄνθρωπο. Ἀπορροφήθηκε (καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερη περίπτωση, γιατὶ ὑπάρχουν, φεῦ, καὶ πολλὰ ἄλλα πολὺ-πολὺ χαμηλὰ) ἀπὸ τὴν μονομερῆ ἐνατένιση τοῦ Οὐρανοῦ καὶ δὲν ἐζήτησε κἂν νὰ καλλιεργήσει τὸν ἄνθρωπο σὰν φορέα τῆς δυνάμεως τοῦ Πνεύματος ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα τούτης ἐδῶ τῆς κοινωνίας, τούτης ἐδῶ τῆς γῆς. Ἀπορροφημένος ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεό, ἔπαψε νὰ ἀγαπᾶ τὸν ἄνθρωπο. Δηλαδὴ ἔπαψε νὰ ἀγαπᾶ τὸν Θεό. Διότι (*Α΄ Ἰωάννου* δ΄ 20) *«ὁ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν ὃν ἑώρακε, τὸν Θεὸν ὃν οὐχ ἑώρακε πῶς δύναται ἀγαπᾶν;»*

Δ

Τὰ σφάλματα ποὺ εἴπαμε ὡς τώρα ἀναφέρονται **[σελ. 127]** κυρίως στὸ παρελθόν. Μένουν τώρα νὰ ὑποδείξωμε μερικὰ σφάλματα, γιὰ νὰ μὴ ποῦμε ἐγκλήματα, ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Χριστιανισμὸ τῶν χρόνων μας, τῶν χρόνων ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

1. Ὄντως, ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἀποτελοῦσε μιὰν εὐκαιρία ἐξαιρετικὴ γιὰ τὴν χριστιανοσύνη. Ὁ πόλεμος ἐκεῖνος εἶχε γεμίσει τὴν Εὐρώπη μὲ ἐρείπια, καὶ αὐτὰ τὰ ἐρείπια ἦσαν καὶ συντρίμμια τῆς οἰήσεως ποὺ εἶχε καταλάβει τὸν ἄνθρωπο ὡς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ τοῦ ἐκάρφωνε τὸ βλέμμα στὶς ἐπιτυχίες τῆς ἐπιστήμης του, στὴν πρόοδό του γενικά, καὶ ἔτσι τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀτενίσει πρὸς τὸν Οὐρανό. Ὅταν ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἐτελείωσε, ἀπὸ τὰ ἐρείπια ἔβγαινε πιὰ ἕνας ἄνθρωπος ταπεινωμένος, πρόθυμος νὰ ὁδηγηθῆ ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ μήνυμα, γιὰ νὰ ξαναχτίσει τὸν πολιτισμό του, αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ὑπόστασή του. Καὶ περίμενε τὴν ἡγετικὴ χειρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ θὰ ἔσκυβε πάνω ἀπὸ τὶς πληγὲς τοῦ πολέμου καὶ θὰ ἔχυνε τὸ βάλσαμο τῆς ἀνακουφίσεως καὶ τῆς θεραπείας.

Καὶ ἡ ἡγετικὴ αὐτὴ χειρονομία δὲν ἔγινε.

Καὶ ὁ μεταπολεμικὸς ἄνθρωπος ἦταν μέν, ὅπως εἴπαμε, ταπεινός, ἀλλ' ἦταν καὶ ἄνθρωπος ἔξυπνος, ἀνοιχτομάτης καὶ μαθημένος νὰ προβάλλει ἀξιώσεις σὲ ἐκεῖνον ποὺ διεκδικεῖ τὴν ἡγεσία. Οἱ ἀξιώσεις αὐτὲς δὲν βρῆκαν ἐκπλήρωση, τὸ μεγάλο βῆμα δὲν ἔγινε, ἡ μεταπολεμικὴ χριστιανικὴ ἡγεσία δὲν παρουσίασε τὸ μεγάλο ἐκεῖνο ἐπίτευγμα ποὺ θὰ ὡλοκλήρωνε τὴν στροφὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς **[σελ. 128]** τὴν Πίστη. Στὸ μεταξύ, τὰ ἐρείπια τοῦ πολέμου ξανακτίσθηκαν. Στὴ θέση τοῦ ἐρειπίου ἦλθε ὁ οὐρανοξύστης. Νέες γενεὲς προβάλλουν, ποὺ δὲν δοκίμασαν τὴν θλίψη καὶ τὴν ταπείνωση τοῦ πολέμου. Ὁ μέσος ἄνθρωπος στρέφει τὸ βλέμμα ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ στὴν εὐζωΐα καὶ τὴν καλοπέραση τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας ἤ, στὴν καλύτερη περίπτωση, μονομερῶς πρὸς τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Καὶ ἀκόμα, ὁ ἄνθρωπος τῶν ἐρειπίων ἔγινε ἄνθρωπος τῶν πυραύλων, καὶ ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία, ποὺ δὲν ἐζήτησε νὰ πλησιάσει τὸν ἄνθρωπο τῶν ἐρειπίων, δὲν μπορεῖ τώρα νὰ προφθάσει τὸν ἄνθρωπο τῶν πυραύλων.

2. Ἡ σημερινὴ χριστιανοσύνη ὅλο καὶ παίρνει τὴν θέση τοῦ οὐραγοῦ ἀντὶ γιὰ τὴν θέση τοῦ ἡγέτου. Μ' ἕνα πλέγμα κατωτερότητος, κομπλεξικὴ ἡ σημερινὴ χριστιανικὴ ἡγεσία στὶς διάφορες ὁμολογίες, θέλει νὰ τὰ ἔχει καλὰ μὲ τὶς μᾶζες, ἐλαττώνει τὴν ἀντίστασή της σ' ὅ,τι κακὸ ἔχει ἡ ἐποχή μας, καὶ στὸ τέλος θέλει νὰ βρεῖ δικαιολογία γιὰ κάθε τι ποὺ ζητοῦν ἢ κάνουν οἱ μᾶζες. Γιὰ νὰ χαράξει πορεία δὲν ρωτᾶ τὸν Οὐρανό, ἀλλὰ τὸ Ἰνστιτοῦτο Γκάλλοπ. Εἶναι ἡ πυξίδα ποὺ ἔχει ἀπομαγνητισθῆ. Δὲν δείχνει τὴν γραμμὴ τῆς αἰωνιότητος, ἀλλὰ τὴν γραμμὴ τῆς πρώρας. Τότε ὅμως δὲν χρειάζεται κἄν. Γιατὶ ἂν εἶναι νὰ δοῦμε κατὰ ποῦ πηγαίνει ἡ πρώρα, τὸ βλέπομε καὶ χωρὶς πυξίδα.

3. Ὅπως, ἡ ἀλήθεια εἶναι, καὶ στὸ παρελθόν, ἔτσι καὶ τώρα ἡ ἐκπροσώπηση τῆς χριστιανοσύνης **[σελ. 129]** φροντίζει πῶς νὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν ἰσχυρῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ λεγόμενος χριστιανικὸς ἀριστερισμὸς ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος σὲ ὑπολογισμό. Τώρα ὁ ἀριστερισμὸς φαίνεται νὰ εἶναι ὁ ἰσχυρότερος τῆς ἡμέρας. Καὶ ἡ συνέπεια εἶναι ὅτι βλέπομε μεταξὺ κληρικῶν καὶ θεολόγων τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν ἕνα «ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἀριστερά», ὄχι ἀπὸ πεποίθηση, ἀλλὰ ἁπλούστατα διότι ἡ ἰσχὺς ἐκλαμβάνεται σὰν ἐπιχείρημα. Τρέχουν πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας, μὲ τὸν κομπλεξικὸ μάλιστα τρόπο τῆς σύγχρονης χριστιανικῆς ἡγεσίας.

4. Σὲ περασμένους αἰῶνες ὑπῆρχε μιὰ τάση ὑποκρίσεως, ποὺ ἔκανε πολλοὺς νὰ παριστάνουν τὸν πιστὸ ἢ ἴσως τὸν ὑπὲρ-πιστό, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δὲν ἐπίστευαν σὲ τίποτε. Τώρα πέσαμε στὴν θρασύτητα προτεσταντῶν, κυρίως, θεολόγων, καὶ μάλιστα καὶ ἐπισκόπων, ποὺ

διακηρύττουν τὴν ἀπιστία τους, διατηροῦν ὅμως τὶς ἐκκλησιαστικές τους θέσεις μὲ τοὺς παχυλοὺς μισθοὺς καὶ τὶς ἐξοργιστικὲς προνομίες.

Μ' αὐτὰ καὶ μ' αὐτὰ ὁ Χριστιανισμός, ὅπως εἴπαμε, ἔχασε τὸ λεωφορεῖο, δηλαδὴ τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ εἶχε προσφέρει ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, τὰ ἐρείπια τοῦ πολέμου αὐτοῦ. Ὁ μεταπολεμικὸς ἄνθρωπος ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἡγεσία, καὶ μὲ τὴν ἀπογοήτευση ἐστράφηκε πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις.

Καὶ ἐξ ἄλλου ἡ νοοτροπία καὶ ψυχολογικὴ διάθεση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὴν νοοτροπία τοῦ 1945. **[σελ. 130]** Ἡ εὐκαιρία χάθηκε. Ὁ ἄνθρωπος δὲν προσέχει πιὰ στὰ πνευματικὰ μηνύματα. Ὁ Χριστιανισμὸς τῆς γενεᾶς μας ἔ χ α σ ε τ ὸ λ ε ω φ ο ρ ε ῖ ο .

Καὶ ὅμως, νὰ ποὺ ἔρχεται καὶ ἄλλο λεωφορεῖο. Ἔχει τὴν ταμπέλα «σύγχρονος ἀθεϊσμός».

8. ΟΤΑΝ ΚΥΒΕΡΝΑ Ο ΑΘΕΪΣΜΟΣ

Α

Ἕνα κῦμα ἀθεϊσμοῦ ἔχει ἁπλωθῆ γύρω-γύρω στὸν πλανήτη μας. De jure ἢ de facto, ὁ ἀθεϊσμὸς ἔχει ἐπικρατήσει σ' ἀνατολὴ καὶ δύση. Εἶναι τὸ «κατεστημένο» τῆς ἐποχῆς μας.

Δὲν εἶναι, βέβαια, σημερινὴ μόνο ἐμφάνιση ὁ ἀθεϊσμός. Ἀλλὰ τούτης τῆς ἐποχῆς ὁ ἀθεϊσμὸς ἔχει τρία χαρακτηριστικὰ ποὺ τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν ἀθεϊσμὸ γενεῶν περασμένων.

Πρῶτα-πρῶτα εἶναι, ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι, ἀθεϊσμὸς ἀ γ ρ ά μ μ α τ ο ς . Σὲ περασμένες γενεὲς ὁ ἀθεϊσμὸς ἐφάνταζε σὰν προνομία ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν κάποια μόρφωση. Συνωδευόταν μὲ τὴν ἐπίκληση ὀνομάτων σοφῶν, μεγάλων σκαπανέων τῆς ἐπιστήμης, μεγάλων ἐρευνητῶν. Σήμερα ἐπικαλοῦνται τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν «Μπήτλ», αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν ἠθοποιὸ τοῦ κινηματογράφου. Καὶ ἐπὶ τέλους, τὸ νὰ εἶσαι ἄθεος, γιατὶ σὲ παρέσυρε –παρεξηγημένα– ὁ Δαρβῖνος, αὐτὸ εἶναι μιὰ πλάνη. Τὸ νὰ εἶσαι ὅμως ἄθεος, γιατὶ τὸ λέει αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἡ «στάρ», αὐτὸ εἶναι κατάντημα.

Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι ὁ σημερινὸς ἀθεϊσμὸς εἶναι **[σελ. 132]** κάτι ποὺ ἔχει κ λ η ρ ο ν ο μ η θ ῆ ἀπὸ τὸ χθές. Περασμένες γενεές, γιὰ νὰ γίνουν ἄθεοι, ἐχρειάζοντο νὰ ἐπαναστατήσουν κατὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀνατροφῆς ποὺ τοὺς εἶχε δοθῆ. Τὸ σημερινὸ ὅμως παιδί, μὲ τὸ νὰ εἶναι ἄθεο, ἀκολουθεῖ, ἁπλούστατα, τὸν δρόμο ποὺ τοῦ ἔδειξε ὁ πατέρας του. Ἐκληρονόμησε τὸν ἀθεϊσμὸ ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ (φρικτὸν εἰπεῖν) τὴν μητέρα του.

Καὶ τὸ τρίτο εἶναι ὅτι ὁ σημερινὸς ἀθεϊσμὸς εἶναι σ υ ν ε π ή ς . Ὁ ἄθεος τῆς περασμένης γενεᾶς ἐφρόντιζε νὰ εἶναι μιὰ πνευματικὴ προσωπικότης, πρᾶγμα ποὺ ἦταν βέβαια ἀντίφαση πρὸς τὸν ἀθεϊσμό του, ἦταν ὅμως καὶ ἔμπρακτη διάψευση τῆς ἰδέας ὅτι ὁ ἄθεος δὲν ἔχει τίποτε τὸ πνευματικὸ ἐπάνω του. Ἀντίθετα, ὁ ἄθεος ὁ σημερινὸς εἶναι πέρα γιὰ πέρα συνεπὴς στὴν ἄρνηση κάθε πνευματικῆς ἀξίας. Πετάει ἀδίστακτα καὶ ἀμείλικτα κάθε πνευματικὴ ἀξία, μὲ συνέπεια ἀπόλυτη καὶ ἀκράτητη.

Καὶ αὐτὸς ὁ ἀθεϊσμὸς ἀποτελεῖ τὸ σημερινὸ «πνευματικὸ» καθεστώς. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση πῶς ἀντιδρᾶ ἡ χριστιανοσύνη;

Μά, ἐμφανίσθηκαν στὴν πράξη τέσσερις μορφὲς ἀντιδράσεως στὸ κῦμα αὐτὸ τοῦ ἀθεϊσμοῦ.

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ σ υ μ μ ό ρ φ ω σ η πρὸς τὸ ἀθεϊστικὸ πνεῦμα. Εἶναι φοβερὸ νὰ τὸ ποῦμε, σὲ μιὰ μεγάλη μερίδα τῆς χριστιανοσύνης ἐκδηλώνεται ἡ προσπάθεια νὰ συμμορφωθῆ ἡ χριστιανοσύνη πρὸς τὸ ἀθεϊστικὸ αὐτὸ ρεῦμα, καὶ νὰ διαμορφωθῆ μιὰ χριστιανοσύνη χωρὶς Θεό. Ἔφθασαν μάλιστα προτεστάντες, κυρίως, θεολόγοι, μεγάλα ὀνόματα, **[σελ. 133]** νὰ ποῦν τὸ ἑξῆς: Ὅτι ὁ κατ' ἐξοχὴν χριστιανὸς εἶναι ὁ ἄθεος, καὶ ὁ κυριολεκτικὰ ἄθεος εἶναι ὁ χριστιανός. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο «χρυσώνεται τὸ χάπι», ἡ συμμόρφωση πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦ ἀθεϊσμοῦ, καὶ εἶναι γνωστὸ δὰ ὅτι τὸ σύνθημα ἀπέθανε ὁ Θεὸς (God is dead), αὐτὸ τὸ σύνθημα ποὺ θυμίζει τὸν Νίτσε, ἐκπέμπεται ἀπὸ πρόσωπα πού, ἔτσι ἰσχυρίζονται τοὐλάχιστον, ἀνήκουν στὴν προτεσταντικὴ Ἐκκλησία, μετέχουν στὴν διοίκησή της καί, ἂς τὸ ποῦμε ἐπὶ τέλους κι' αὐτό, διατρέφονται καὶ θησαυρίζουν ἀπὸ αὐτή.

Δεύτερη μορφὴ ἀντιμετωπίσεως ὑπῆρξε ὁ π α ν ι κ ό ς . Ὁ πανικὸς μεταξὺ ἀνθρώπων ποὺ τὴν θέλουν τὴν πίστη στὸ Θεό, ἀλλὰ τὴν βλέπουν μὲ φόβο καὶ δὲν ξέρουν τί νὰ ποῦν, ὅταν βλέπουν τὸν ἀθεϊσμὸ νὰ ἁπλώνεται. Ὅταν δὲ ἀκούωνται χριστιανικὲς διαμαρτυρίες γιὰ τὸ ἄπλωμα αὐτό, οἱ διαμαρτυρίες αὐτὲς ἔχουν κάτι τὸ ραγιάδικο. Καὶ ἀκοῦς νὰ λένε ὅτι «δὲν μποροῦμε νὰ πᾶμε καὶ ἐντελῶς ἀντίθετα στὸ ρεῦμα». Σὰν νὰ εἶναι οἱ χριστιανοὶ μιὰ μειονότης ἀδύναμη, ποὺ δὲν σκέπτεται βέβαια ν' ἀπαρνηθῆ τὴν πίστη, οὔτε ὅμως καὶ νὰ ἀποδυθῆ σὲ ἀγῶνα. Κλείνεται στὸ καβούκι της *«ἕως ἂν παρέλθῃ ἡ ὀργὴ Κυρίου».*

Προβάλλει καὶ μιὰ τρίτη μορφὴ ἀντιμετωπίσεως. Εἶναι ἡ τ α κ τ ι κ ὴ τ ῆ ς σ τ ρ ο υ θ ο κ α μ ή λ ο υ . Νὰ μὴν βλέπωμε τὸν ἀθεϊσμό, νὰ βαδίζωμε σὰν νὰ μὴ ὑπῆρχε ὁ ἀθεϊσμός, νὰ προχωροῦμε στὰ ζητηματάκια μας, τοὺς καυγάδες μας, τὶς ἐλεεινὲς μικρότητές μας, καὶ τὸ μεγάλο κῦμα τοῦ ἀθεϊσμοῦ νὰ μὴ τὸ βλέπωμε.

[σελ. 134] Ὑπάρχει, φυσικά, καὶ τέταρτη μορφὴ ἀντιμετωπίσεως. Εἶναι ἡ σ υ ν έ π ε ι α . Νὰ ὁμολογήσωμε τὴν πραγματικότητα. Νὰ ἀναγνωρίσωμε ὅτι ὁ ἀθεϊσμὸς κυβερνᾶ σήμερα καὶ νὰ βγάλωμε τὴν συνέπεια. Νὰ στραφοῦμε πρὸς αὐτὸν καὶ νὰ τοῦ ζητήσωμε τὶς εὐθύνες τῆς διακυβερνήσεώς του.

Β

Λένε, ἀπ' τὸν Toynbee κυρίως, ἂν δὲν κάνω λάθος, πὼς ζοῦμε πιὰ στὴν μεταχριστιανικὴ ἐποχή. Καὶ σήμερα τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ τὸν κυβερνᾶ ὁ ἀθεϊσμός. Ἀφοῦ εἶναι ἔτσι ὅμως, ὥρα εἶναι νὰ καταθέσει καὶ ὁ ἀθεϊσμὸς τὸν ἀπολογισμό του, πῶς κυβερνᾶ τὸν ἄνθρωπο, τί κέρδη καὶ τί ζημίες ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν διακυβέρνηση αὐτή. Καὶ εἶναι πιὰ ὥρα ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τὴν ἀπολογία νὰ στραφῆ στὴν κριτική, ἀπὸ τὴν ἄμυνα στὴν ἐπίθεση.

Ὅπως ἐπὶ αἰῶνες ὁ ἀθεϊσμὸς ἐκάθιζε τὸν Χριστιανισμὸ στὸ σκαμνὶ τοῦ κατηγορουμένου, ἔτσι καὶ σήμερα ὁ Χριστιανισμὸς νὰ καθίσει τὸν ἀθεϊσμὸ σ' αὐτὸ τὸ σκαμνί.

Ἂς μὲ συγχωρήσει ὁ ἀναγνώστης, ἀλλὰ θὰ παρατηρήσω πὼς ἔχω κάποιον εἰδικὸ τίτλο, ποὺ μοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ μιλῶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Τὸν τίτλο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐλάνσαρε στὴν Ἑλλάδα τὸ σύνθημα «κατηγορῶ τοὺς χριστιανοὺς» (βλ. παραπάνω, κεφ. 7), καὶ μὲ τρόπο ἀδυσώπητο, χωρὶς τίποτε νὰ παραλείψει, ἐστηλίτευσε τὰ μειονεκτήματα καὶ τὶς ἀδυναμίες. Πολλὰ μειονεκτήματα καὶ ἀσυγχώρητες ἀδυναμίες ποὺ παρουσιάζει στὴν **[σελ. 135]** πράξη ὁ Χριστιανισμὸς τῆς ἐποχῆς μας. Νομιμοποιεῖται, λοιπόν, ὁ γράφων καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διατυπώσει καὶ ἕνα «κατηγορῶ τὸν ἀθεϊσμό».

Ἀπὸ καιρὸ εἴχαμε πάρει στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τὸν κατήφορο, τώρα ἦλθε ἡ κατακόρυφη πτώση. Καὶ πίσω ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση τῆς πνευματικῆς αὐτῆς πτώσεως βλέπεις τὸν ἀθεϊσμό. Κοιτάξετε ὅλες αὐτὲς τὶς ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐγκλήματος, τῆς αὐτοκτονίας, τῆς προσφυγῆς στὸ δηλητήριο σὰν σὲ λύτρωση. Πόσο ἀσύλληπτες στὸ μυαλό μας θὰ ἦσαν οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές, ἂν ὑπῆρχε ἡ πίστη, πόσο ἀσύλληπτο θὰ ἦταν τὸ σημερινὸ πνευματικὸ κατάντημα χωρὶς τὸν ἀθεϊσμό.

Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ προσέξωμε τὸ ἑξῆς: Ὁ σημερινὸς ἀθεϊσμὸς εἶναι ἀδίστακτος. Δὲν διστάζει σὲ τίποτε, δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τίποτε. Ὄχι βέβαια ὅτι ὁ σημερινὸς ἄθεος ἔχει ὑπερνικήσει τὶς δυσχέρειες ποὺ προβάλλουν, γιὰ νὰ δεχθῆς τὴν θεωρία τοῦ ἀθεϊσμοῦ. Ἁπλούστατα, δὲν τὶς φαντάζεται κἂν τὶς δυσχέρειες αὐτές. Τὰ παίρνει ὅλα σὰν αὐτονόητα. Δὲν ἔχει κἂν ἀμφιβολία στὸν ἀθεϊσμό του. Ἔτσι, ὁ σημερινὸς ἄθεος ἔχει πρὶν ἀπ' ὅλα ἀνάγκη νὰ ἀφήσει τὴν ἀφελῆ καὶ ἀφιλοσόφητη ἀθεϊστικὴ βεβαιότητα καί, τοὐλάχιστον, νὰ μάθει νὰ ἀμφιβάλλει. Νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ἀθεϊσμό του μὲ κάποιο κριτικὸ μάτι. Νὰ ἀντιληφθῆ ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἁπλᾶ, ὅτι μπορεῖ ἐπὶ τέλους καὶ αὐτὸς νὰ πλανᾶται, καὶ ὁ ἀθεϊσμὸς νὰ εἶναι ἁπλούστατα πλάνη. Ὁ πότε;

Ἀλλά, βλέπετε, ὁ σημερινὸς ἀφελὴς ἄθεος δὲν **[σελ. 136]** ξέρει οὔτε κἂν νὰ ἀμφιβάλλει. Δὲν τὸν ἐνοχλεῖ τὸ ἀποδεικτικὸ πρόβλημα. Δὲν τὸν ἐνοχλοῦν οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν ὁ ἀγνωστικισμὸς καὶ ὁ ποζιτιβισμός, καὶ ὅταν ἦσαν στὴν δόξα τους. Ἔτσι, ὁ ἄθεος δὲν συζητεῖ κἄν. Τὸ πᾶν τὸ τακτοποιεῖ μὲ μιὰν ἄρνηση. Ἀπορρίπτει τὴν πίστη ποὺ παρέδωσαν οἱ γενεές, δὲν ὑποβάλλεται ὅμως στὸν κόπο νὰ ἐλέγξει στ' ἀλήθεια τὴν θετικὴ πλευρὰ τῆς θεωρίας του, νὰ δεῖ ἂν πράγματι ἔχει καμμιὰν ἀπόδειξη γι' αὐτὰ ποὺ λέει. Ἀρνεῖται ἁπλούστατα καὶ... καπνίζει μαριχουάνα.

Καὶ δὲν ὑπάρχει ἆρά γε κανένας ποὺ νὰ ἔχει ταχθῆ γιὰ νὰ διαταράξει κάπως τὸν ἀθεϊσμὸ σ' αὐτὴν τὴν μακαριότητα τοῦ θανατηφόρου ὕπνου; Ὑπάρχει, βέβαια, ἀλλὰ εἶναι σὰν νὰ μὴ ὑπάρχει.

Δὲν θέλομε νὰ εἴμαστε ἄδικοι, δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν χριστιανικὴ διαφώτιση ποὺ ἐκπέμπεται ἀπὸ χριστιανικὲς πηγὲς γύρω-γύρω στὸν πλανήτη. Ἀλλὰ εἶναι ἐξαιρέσεις. Στὸ σύνολό της, ὅμως, τί κάνει σήμερα ἡ χριστιανοσύνη, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν ἀθεϊσμό; Τὸν ἀντιμετωπίζει μὲ τρόπο περίτρομο καὶ κομπλεξικό. Ὅταν βέβαια δὲν τὸν ἐνισχύει φανερά, ὅπως μὲ τό... θεολογικὸ σύνθημα «ὁ Θεὸς ἀπέθανε».

Γ

Ἀλλά, εὐτυχῶς, ὁ ἀθεϊσμὸς ἀναπληρώνει τὰ κενὰ ποὺ ἐμφανίζει σ' ἕνα τέτοιον ἀγῶνα ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία. Ὁ ἀθεϊσμὸς ἄρχισε κι' ὅλας νὰ προσφέρει ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἐλευθερώσει ἀπ' αὐτόν: **[σελ. 137]** Τὴν ἀπογοήτευση.

Εἴχαμε πεῖ τί φοβερὸ κενὸ δημιουργεῖ στὸν ἄνθρωπο ἡ ἀπογοήτευση σὰν συνέπεια τοῦ στραβοῦ δρόμου ποὺ ἔχει πάρει ἡ ἐφαρμογὴ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὥρα εἶναι τώρα νὰ μιλήσωμε καὶ γιὰ τὴν ἀπογοήτευση ποὺ φέρνει ὁ ἀθεϊσμός, ὄχι πιὰ γιατί, ὅπως ὁ Χριστιανισμός, ἐφαρμόζεται παρεξηγημένος, ἀλλὰ μ' ὅλο πού, ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γιατὶ ἐφαρμόζεται τώρα πιὰ μὲ κάθε συνέπεια. Ὁ πιστὸς χριστιανὸς ἀπογοητεύεται, γιατὶ δὲν βλέπει νὰ ἐφαρμόζωνται στὴ ζωὴ οἱ ἀρχὲς τῆς πίστεώς του μὲ συνέπεια. Τὸν ἄθεο, ἀντίθετα, ὁδηγεῖ στὴν ἀπογοήτευση ἀκριβῶς ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀθεϊσμοῦ του μὲ κάθε συνέπεια.

Ἀλλά εἶναι καὶ κάτι ἄλλο: Ὁ πιστός, σὰν ἐλεύθερος, τὴν ἀναγνωρίζει τὴν ἀπογοήτευσή του καὶ ἀγωνίζεται νὰ τῆς ἀφαιρέσει τὸ ἔρεισμα. Ὁ ἄθεος ὅμως, δοῦλος τῆς ἀθεϊστικῆς προκαταλήψεώς του, δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του νὰ ἀναγνωρίσει ἀπογοήτευση. Ἀλλὰ βέβαια, ἡ ἀπογοήτευση, ὅταν ὑπάρχει, δὲν συνηθίζει νὰ ζητᾶ τὴν ἄδεια κανενός, γιὰ νὰ ἐκδηλωθῆ.

Ἀρχίζει, λοιπόν, νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἐδῶ στὸν ἀθεϊσμὸ ἡ ἀπογοήτευση. Γιατὶ τὰ ἀποτελέσματα ὅπου ὁδηγεῖ ὁ συνεπὴς ἀθεϊσμὸς εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἁπλούστατα ἀβάσταχτα. Ἀλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ βοηθήσει καὶ ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία. Καὶ θὰ βοηθήσει ἀπὸ δύο πλευρές.

Πρῶτα-πρῶτα θὰ βοηθήσει τὸν ἄθεο νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀπογοήτευση μὲ ἐπίγνωση καὶ νὰ τὴν ὁμολογήσει μὲ εἰλικρίνεια καὶ ἐντιμότητα. Γιατὶ **[σελ. 138]** ὁ ἄθεος δὲν εἶναι ὅπως ὁ πιστὸς χριστιανὸς μὲ τὴν αὐτοκριτική του (ἐννοοῦμε, φυσικά, τὴν αὐθόρμητη αὐτοκριτική, ὄχι ἐκείνην ποὺ γίνεται μὲ τὴν βία) τὶς ὁμολογίες τῶν σφαλμάτων του, τὴν ταπείνωσή του. Ὁ ἄθεος θεωρεῖ ζήτημα φιλοτιμίας γι' αὐτὸν νὰ μὴ τὸ βάλει κάτω. Δὲν ἔχει τὴν

εὐχέρεια τῆς αὐθόρμητης αὐτοκριτικῆς. Πρέπει, λοιπόν, νὰ τὸν βοηθήσει κανεὶς ν' ἀνοίξει τὰ μάτια καὶ νὰ ἰδεῖ ποῦ ὁδηγεῖ ὁ ἀθεϊσμός του, προτοῦ ἡ ἀπογοήτευση ἔλθει σὰν καταστροφή. Ὅσο νωρίτερα ἀναγνωρισθῆ ἡ ἀπογοήτευση, τόσο μικρότερες οἱ ζημιὲς ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτήν. Καὶ ἔργο τοῦ χριστιανοῦ εἶναι νὰ ἐπισπεύσει, ἄρα νὰ καταστήσει φθηνότερη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀπογοητεύσεως.

Καὶ τὸ δεύτερο: Τῆς χριστιανικῆς ἡγεσίας δουλειὰ εἶναι νὰ βοηθήσει, ὥστε ἡ ἀπογοήτευση νὰ μὴ μείνει ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως. Δὲν ἔχομε μαθηματικὸ τύπο ἐδῶ. Ἡ ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως δὲν εἶναι θέση, δὲν ἀρκεῖ λοιπόν, γιὰ νὰ εἶναι ὁδηγός. Ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸν ἀθεϊσμὸ ἀνοίγει τὴν πόρτα, ἀλλὰ κάποιος πρέπει νὰ μπῆ ἀπὸ τὴν πόρτα αὐτή. Αὐτὸς ὁ κάποιος θὰ εἶναι τὸ χριστιανικὸ μήνυμα, ποὺ θὰ τὸ παρουσιάσει ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία, ἀλλὰ θὰ τὸ παρουσιάσει μὲ πίστη, μὲ συνέπεια, μὲ δύναμη, μὲ παλληκαριά.

Ἂς ἐπαναλάβωμε, λοιπόν: Ὅσο ἡ ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποτελεῖ τὸ πνευματικὸ κατεστημένο, ὅσο κυβερνᾶ τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῶν ἡμερῶν μας, αὐτὴ ἔχει καὶ τὶς εὐθῦνες γιὰ τὴν σημερινὴ κατάσταση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. **[σελ. 139]** Ἀρκετὸ χρόνο ἔχει κυβερνηθῆ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς πίστεως, ὥστε μπορεῖ πιὰ νὰ συνταχθῆ καὶ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μας μὲ τὴν ἄρνηση αὐτὴ σὰν κυβερνήτη. Μ' ἄλλα λόγια, ὥρα εἶναι νὰ κατατεθῆ καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς ἀντιχριστιανικῆς ἀρνήσεως σὰν κυβερνήτου τοῦ πνευματικοῦ μας πολιτισμοῦ.

Δ

Ἕνα χαρακτηριστικὸ παρουσιάζει ὁ πολιτισμὸς τῶν ἡμερῶν μας, τὸν ἐξαιρετικὰ ἔντονο χωρισμὸ ἀνάμεσα στὸν τεχνικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ πολιτισμό. Ὄχι ὅτι τώρα μόνο ἐκδηλώνεται ἡ διάκριση αὐτὴ τοῦ Spengler. Ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ παρελθόν, καὶ μάλιστα, φρονῶ, καὶ γιὰ τὸ ἀπώτατο παρελθόν. Σήμερα ὅμως ἡ διαφορὰ μετεβλήθη σὲ χάσμα, καὶ ὅπως εἴπαμε καὶ στὸν πρόλογό μας, ἀπ' τὴν μιὰ μεριὰ ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς ἔφθασε στὸ Ζενίθ, ἐνῶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς ἐκατρακύλισε στὸ Ναδίρ. Τώρα ποὺ τὰ γράφομε αὐτά, ὁ ἄνθρωπος ἔχει κι' ὅλας κάνει κάμποσα ταξίδια στὸ φεγγάρι. Αὔριο... δὲν ξέρω ποῦ θὰ ἔχει φθάσει ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη φθάσαμε ἐκεῖ ποὺ φθάσαμε, τὴν ἴδια ὥρα φωνάζομε ὅτι οἱ πνευματικὲς ἀξίες δὲν ἔχουν κανένα νόημα γιὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο. Στὸν αἰῶνα τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας δὲν ὑπάρχει οὔτε κἂν προσπάθεια νὰ διαμορφώσωμε ἕνα πνευματικὸ πολιτισμὸ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ κυβερνήσει τὸν τεχνικὸ πολιτισμό. Τελειοποιοῦμε σὲ ἀσύλληπτο βαθμὸ τὴν **[σελ.** 140] μηχανή, δὲν κάνομε ὅμως τίποτε γιὰ τὸν ἄρτιο ἄνθρωπο ποὺ θὰ κυβερνήσει

καὶ θὰ ἀξιοποιήσει τὴν μηχανή. Ὅλο καὶ ψηλότερους κάνομε τοὺς οὐρανοξύστες μας, ὅλο καὶ παραμελοῦμε τὴν θεμελίωσή τους.

Οἱ ἀξίες τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἔχουν μαραθῆ. Τὰ ἰδανικὰ ἔχουν ἐξαφανισθῆ, ἀφοῦ ἐπνίγηκαν μέσα στὸ πέλαγος τῆς περιφρονήσεως καὶ τοῦ χλευασμοῦ.

Καὶ ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις περιφρονήσεως πρὸς τὰ ἰδανικὰ ποὺ γι' αὐτὰ τόσοι καὶ τόσοι ἐθυσίασαν τὴ ζωή τους, αὐτὲς ἀποτελοῦν μιὰ τρανὴ ἀπόδειξη ὡς ποῦ ἔφθασε ὁ μαρασμὸς τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ λατρεία τοῦ σὲξ ὡδήγησε ὄχι ἁπλῶς στὴν ἐπιεικῆ, στὴν φιλάνθρωπη, ἐπὶ τέλους, ἀντιμετώπιση τῶν παρεκτροπῶν στὸν τομέα αὐτόν, ἀλλὰ στὸ νὰ γίνει τὸ σὲξ σκοπὸς καὶ νόημα τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ μιὰ ζωὴ μὲ νόημα τὸ σὲξ εἶναι ζωὴ χωρὶς νόημα. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ κατάντημα τοῦ σημερινοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ, ἂς τὸ ποῦμε καὶ ἐμεῖς ἔτσι, «μεταχριστιανικοῦ» πολιτισμοῦ.

Τώρα, αὐτὰ ὅλα, αὐτὴ ἡ κατάπτωση, αὐτὸ τὸ κατάντημα, ἴσως νὰ μὴν ἐνοχλοῦν καὶ τόσο τὸν ἄνθρωπο ποὺ καμώνεται πὼς εἶναι ρεαλιστής. Ἔρχονται ὅμως καὶ τὰ πιὸ συγκεκριμένα καὶ τὰ πιὸ ψηλαφητά. Ἔρχονται τὰ ναρκωτικὰ νὰ φέρουν πιὰ καὶ βιολογικὴ ἀλλοίωση στὸν ἄνθρωπο. Δὲν ξέρω, βέβαια, τί θὰ γίνει στὸ μέλλον. Ἀλλὰ γιὰ σήμερα, ἡ ἐπέκταση τῆς μανίας τῶν ναρκωτικῶν εἶναι τέτοια, **[σελ. 141]** ὥστε νὰ ἀνησυχεῖ κανεὶς στὰ σοβαρὰ κι' ἀπὸ καθαρὰ βιολογικὴ ἄποψη γιὰ τὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ὁ «μεταχριστιανικὸς» πολιτισμὸς μᾶς ὡδήγησε στὸν σημερινὸ «ναρκωτικὸν ἄνθρωπο», καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο κατάντημα. Διότι τὸ κατέβασμα ἔφθασε στὸ non plus ultra. Δὲν ἔχει ἄλλο σκαλὶ νὰ κατεβεῖς. Ἐφθάσαμε πιὰ στὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως γράφει ὁ Δάντης στὴν εἴσοδο τῆς κολάσεως, «ἀφῆστε κάθε ἐλπίδα».

Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν μιὰν ἐλπίδα, ποὺ προσφέρει ἡ Αἰωνιότης. Στὸ μεταξύ, ὅμως, τὰ ψηλαφητὰ στὸν ἐκφυλισμὸ γίνονται ὅλο καὶ περισσότερο αἰσθητὰ καὶ σ' ἐκεῖνον ἀκόμα ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἀναίσθητος.

Ἔτσι, ἡ ἐπέκταση τοῦ ἐγκλήματος ἔγινε χαρακτηριστικὸ τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κοινωνία, ὅπως κατάντησε, δὲν ἔχει δύναμη νὰ ἀντιδράσει στὸ ἔγκλημα. Οὔτε μὲ τὸ πνεῦμα, οὔτε κἂν μὲ τὴν ἀστυνομία. Ὑπάρχουν χῶρες ὅπου καὶ αὐτὴ ἡ ἀστυνομία ἄρχισε ν' ἀντιδρᾶ μὲ τρόπο χαλαρό. Ἡ κοινὴ γνώμη, μ' ἕνα συναισθηματισμὸ ποὺ εἶναι τὸ ἐλεεινὸ ἐρζὰτς τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, δείχνει τὴν συμπάθειά της γιὰ τὸν ἐγκληματία μᾶλλον παρὰ γιὰ τὸ ἀθῶο θῦμα. Ἔτσι, σιγὰ-σιγά, τὸ ἔγκλημα ἀποθέτει τὴν σφραγῖδα του στὸν σημερινὸ πνευματικὸ πολιτισμό.

Κι' ὁ κατήφορος συνεχίζεται. Φθάνομε στὸν μηδενισμό. Δηλαδὴ στὴν ὁριστικὴ ἀπάρνηση ὁποιασδήποτε ἀξίας, ὁποιουδήποτε ὁδηγοῦ, ὁποιουδήποτε πιλότου. Καταλήγομε στὸ μηδὲν σὰν νόημα τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι

μιὰ ἄλλη διατύπωση γιὰ τὴν **[σελ. 142]** λέξη θάνατος. Ὁ θάνατος αὐτός, γιὰ τήν ὥρα, εἶναι θάνατος πνευματικός. Ὅλα ὅμως λένε πὼς δὲν θὰ ἀργήσει νὰ ἔλθει καὶ ὁ ὑλικὸς ὄλεθρος, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ταχύτητα τῆς σύγχρονης τεχνικῆς. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, ὅταν τὸ πνεῦμα ἔχει νεκρωθῆ, δὲν ζωογονεῖ, ἐξοντώνει. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ μιὰ μηχανή, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ τὴν δαμάσει. Καὶ ἡ μηχανὴ τὸν σκοτώνει, ἀντὶ νὰ τὸν ὑπηρετεῖ.

Ε

Θὰ μὲ ρωτήσει τώρα κανεὶς ἂν ὄντως τὸ πιστεύω ὅτι ἡ γενεά μας πορεύεται πρὸς τὸν θάνατο. Ἂν στ' ἀλήθεια τὸ αὔριο τὸ βλέπω σὰν τὸν ὄλεθρο. Ἔ, λοιπόν, ὄχι! Δὲν τὸ πιστεύω! Διότι... μὰ τὸ εἶπα καὶ παραπάνω, διότι ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα ἀπὸ τὴν Αἰωνιότητα. Ὅταν κατεβεῖς τὸ τελευταῖο σκαλί, τότε ἀρχίζει πάλι ἡ ἀνοδικὴ πορεία. Καὶ ἂς θυμηθῶ ἐδῶ τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ στὸν «Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου».

«Καὶ μὴ ἔχοντας πιὸ κάτω ἄλλο σκαλὶ
νὰ κατρακυλίσεις πιὸ βαθειὰ στοῦ κακοῦ τὴ σκάλα,
γιὰ τ' ἀνέβασμα ξανὰ ποὺ σὲ καλεῖ
θὰ αἰστανθῆς νὰ σοῦ φυτρώνουν, ὦ χαρά,
τὰ φτερά, τὰ φτερὰ τὰ πρωτινά σου τὰ μεγάλα».

Τότε μιλᾶ ἡ αἰώνια διαλεκτικὴ καὶ ἀρχίζει ἡ ἐπιστροφή.
[σελ. 143] Πιστεύω στὴν δυνατότητα τέτοιας ἐπιστροφῆς; Βέβαια πιστεύω! Καὶ ποῦ στηρίζομαι, γιὰ νὰ τὸ πιστέψω; Μά, στὰ κεράτια, τὰ ξυλοκέρατα ποὺ κατήντησε νὰ τρώει ὁ ἄσωτος τῆς εὐαγγελικῆς παραβολῆς (*Λουκᾶ* ιε΄, 11-32). Αὐτὰ εἶναι τὸ νέο λεωφορεῖο ποὺ προσφέρεται στὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, ἔπειτα ἀπὸ τὸ λεωφορεῖο ποὺ ἔχασε ὁ Χριστιανισμὸς εὐθὺς ἔπειτα ἀπὸ τὸ Β΄ παγκόσμιο πόλεμο.

Ὁ ἄσωτος τῆς παραβολῆς ἐκείνης ἐγκατέλειψε τὸν Πατέρα του, πῆγε σὲ μακρυνὴ χώρα, κατεσπατάλησε ὅ,τι εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὸ πατρικὸ σπίτι, ἄρχισε νὰ πεινᾶ, ἔγινε χοιροβοσκός, *«καὶ ἐπεθύμει γεμίσαι τὴν κοιλίαν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν κερατίων ὧν ἤσθιον οἱ χοῖροι»*. Καὶ τὰ κεράτια αὐτὰ τὸν ἐξύπνησαν καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ πάρει τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Μεγάλος δάσκαλος τὰ κεράτια! Μεγάλη ἡ δύναμη τῶν κερατίων! Δείχνουν τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, γιατὶ δείχνουν ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος δρόμος ζωῆς. Καὶ μάλιστα, δὲν προβλέπω μόνο ὅτι τὰ κεράτια, τὰ ξυλοκέρατα, τὸ σημερινὸ κατάντημα, μὲ τὴν ἀναπόφευκτη διαλεκτική τους, θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἐπιστροφή. Δὲν τὸ προβλέπω ἁπλῶς. Τὸ βλέπω ἀπὸ τώρα. Τὰ πρῶτα σημάδια τῆς ἐπιστροφῆς

φάνηκαν κι’ ὅλας. Ἀκόμη, βέβαια, ἡ ἐπιστροφὴ εἶναι στὴν ἀρχὴ-ἀρχή της. Ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ ἔχει γίνει. Η ἐπιστροφὴ εἶναι κι’ ὅλας γεγονός.

Ἀλλά, ἐδῶ εἶναι τὸ τραγικὸ σ’ ὅλην αὐτὴ τὴν ἱστορία. Δὲν βλέπω μόνο τὴν ἐπιστροφή. Βλέπω καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ πάλι, ἀκριβῶς τὴν ἀπογοήτευση ποὺ εἴδαμε στὸ **[σελ. 144]** προηγούμενο κεφάλαιο. Ὑπάρχει ὁ φόβος ὅτι πάλι ἡ χριστιανοσύνη θὰ ἀπογοητεύσει ἐκείνους ποὺ θὰ ἐπιστρέφουν!

Νὰ φέρω ἕνα παράδειγμα. Ἀρχίζει στὶς ἡμέρες μας μιὰ ἐπιστροφὴ μέρους ἀπὸ τοὺς χίππυς. Ἐπιστροφὴ ἀνώριμη καὶ χωρὶς ἐπίγνωση. Ἀλλὰ εἰλικρινής. Ἔ, λοιπόν, φοβοῦμαι πὼς ἡ χριστιανοσύνη δὲν θὰ καθοδηγήσει, ἀλλὰ θὰ ἀπογοητεύσει τοὺς χίππυς ποὺ ἐπιστρέφουν.

Ἕνας φαῦλος κύκλος ἐκδηλώνεται ἐδῶ. Κύκλος θανατηφόρος. Ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό, ὅπως ἐφαρμόζεται στὴν πράξη καὶ ὅπως ἐκδηλώθηκε στὴν ἱστορία, ὁδηγεῖ στὴν ἀποστασία καὶ στὴν ἄρνηση. Ἡ ἄρνηση φέρνει τὰ κεράτια. Τὰ κεράτια ὁδηγοῦν στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀσώτου. Ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφὴ συναντᾶ πάλι τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ ἀπογοήτευση πάλι ἀνακόπτει τὴν ἐπιστροφή, φέρνει πάλι τὴν ἄρνηση καὶ ξαναρχίζει ὁ κύκλος. Πραγματοποιοῦνται οἱ φόβοι ποὺ εἴχαμε ἐκδηλώσει γιὰ τὸ τέλος τοῦ Β΄ παγκοσμίου πολέμου. Θὰ ἀνθέξει ἡ ἀνθρωπότης στὴν συνεχῆ ἐπανάληψη τοῦ φαύλου κύκλου;

Φοβοῦμαι ὅτι ὄχι. Ἐκτὸς ἂν κοπῆ ὁ φαῦλος κύκλος. Ἂν δηλαδὴ ἐμφανισθῆ ὁ Χριστιανισμὸς νέος, ὄχι δογματικὰ νέος, ἀλλὰ ποιοτικὰ νέος.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΑΥΡΙΟ

[σελ. 146]

9. ΤΟ ΑΥΡΙΟ

Α

Τὸ μεγάλο αἴτημα τῆς ἐποχῆς μας εἶναι τοῦτο: Π ρ έ π ε ι αὐτὴ τὴ φορά, ἂν ἀρχίσει πάλι ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴν χριστιανικὴ Πίστη, πρέπει αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ μὴν ἔλθει ἡ ἀπογοήτευση, πρέπει νὰ μὴ χάσει ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ νέο λεωφορεῖο ποὺ ἔρχεται. Πρέπει.

Ἐδῶ ὅμως ἐπιβάλλεται ἕνα ξεκαθάρισμα: Ὅταν λέμε ἐπιστροφή, ἐννοοῦμε ἐπιστροφὴ ὄχι στὸ παρελθὸν (ὁ ποταμὸς ποτὲ δὲν κυλάει ἀνάστροφα, ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς στὴν πηγή), ὄχι στὸ χθές, ἀλλὰ στὸ αἰώνιο. Μόνο ἂν γίνει αὐτὸ τὸ ξεκαθάρισμα, ὑπάρχει ἐλπίδα αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ μὴ χαθῆ τὸ λεωφορεῖο.

Χθές, σήμερα, αὔριο... γιὰ τὸν πιστὸ ἡ ἀξία ἢ ἀπαξία τους, ἡ ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία τους, κρίνονται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ πρὸς τὴν Αἰωνιότητα. Καὶ ὅπως δὲν τρομάζομε ἀπὸ τὸ σήμερα, ἀλλὰ τὸ κρίνομε ἐλεύθερα, γιὰ νὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ αὐτὸ καὶ νὰ ἑτοιμάσωμε ἕνα αὔριο, ποὺ θὰ εἶναι πράγματι καλύτερο ἀπὸ τὸ σήμερα, ἔτσι ἐλεύθερα κρίνομε **[σελ. 148]** καὶ τὸ χθές. Δὲν τὸ λατρεύομε, δὲν τὸ νοσταλγοῦμε. Δὲν θὰ λυτρωθῆ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ σήμερα, γιὰ νὰ πέσει αὔριο πάλι στὸ χθές. Τὸ αὔριο θὰ εἶναι αὔριο. Νέο. *«Ἰδοὺ ἐγὼ καινὰ ποιῶ πάντα».* Πρέπει τὸ αὔριο νὰ εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ χθὲς καὶ τὸ σήμερα. Αὐτὸ ἡ Πίστη τὸ λέει ἔτσι: Πρέπει τὸ αὔριο νὰ ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὸ αἰώνιο, περισσότερη ἀπὸ ὅση ἐπαφὴ ἔχει τὸ σήμερα καὶ ἀπὸ ὅσην εἶχε τὸ χθές. Πρέπει. Τὸ ἐλπίζομε, γιατί, ἐπὶ τέλους, εἶναι φυσικώτερο. Θὰ ἔλεγα ὅτι εἴμαστε βέβαιοι γι' αὐτό, ἀλλὰ δὲν φθάνω ὡς ἐκεῖ, τὸ ἐλπίζομε ὅμως. Καὶ ὁ ἄνθρωπος π ρ έ π ε ι νὰ κάνει τὸ πᾶν, ὥστε ἡ ἐλπίδα νὰ γίνει πραγματικότητα, ὥστε τὸ αὔριο νὰ ἔχει πράγματι περισσότερη, ἀληθινώτερη, συνεπέστερη, ἁγνότερη ἐπαφὴ μὲ τὸ αἰώνιο, παρὰ ὅσην ἔχει τὸ σήμερα καὶ ὅσην εἶχε τὸ χθές.

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει... Ποιός ἄνθρωπος ὅμως; Ὁ ἄνθρωπος τοῦ αὔριο; Ὄχι μόνο αὐτός. Τὸ αὔριο ἑτοιμάζεται ἀπὸ σήμερα. Ἢ μᾶλλον, ὅπως ἔχει πολὺ σωστά παρατηρηθῆ, τὸ αὔριο ἔχει κι' ὅλας ἀρχίσει σήμερα. Καὶ τὸ αὔριο θὰ ἐξαρτηθῆ πολὺ ἀπὸ τὸ τί θὰ κάνωμε σήμερα.

Καὶ κάτι ἄλλο: Ὅταν λέμε ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἐννοοῦμε ἡ ἀνθρωπότης ὁλόκληρη. Οὔτε ἡ πλειονοψηφία της, οὔτε κἂν μιὰ δυναμικὴ μειονοψηφία.

Ἕνας καὶ μόνο ἔστω ἄνθρωπος ἀρκεῖ, γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ πλάνη μονόλογος. Ἑνὸς ἀνθρώπου τὸ ἀναμμένο κερὶ δημιουργεῖ φῶς μέσα στὸ σκοτάδι ποὺ ἁπλώνεται γύρω. Καὶ ἕνας ἀκόμη, ποὺ πιστεύει ὅμως, μπορεῖ νὰ προετοιμάσει τὸ μέλλον. Τοῦ ἑνός, ἔστω, ἡ πίστη, ἡ γνησία ὅμως, ἡ **[σελ. 149]** συνεπής, ἡ ἁγνὴ πίστη, ἀρκεῖ, γιὰ νὰ ὑπάρξει ἕνα ἔστω φῶς, ποὺ θὰ ὁδηγήσει τὸν ἄνθρωπο τοῦ αὔριο.

Καὶ τώρα, ἀφοῦ τὰ ξεκαθαρίσαμε αὐτά, ἂς γυρίσωμε στὴ βασική μας πρόταση. Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ εἶναι ἐπιστροφὴ ὄχι στὸ παρελθόν, ἀλλὰ στὸ αἰώνιο.

Αὐτὴν τὴν πρόταση πρέπει νὰ τὴν νιώσει μέσα της καὶ νὰ τὴν ἀναγνωρίσει παλληκαρίσια ἡ σημερινὴ χριστιανικὴ ἡγεσία. Καὶ αὐτό σημαίνει ὅτι, ὡς πρὸς τὸ παρελθόν, ἡ χριστιανοσύνη πρέπει πιὰ νὰ ὁμολογήσει πέρα γιὰ πέρα τὴν ἀλήθεια, χωρὶς σκοπιμότητες μήπως τάχα σκανδαλίσωμε ἢ βλάψωμε. Τὸ ψέμα ποτὲ δὲν ὠφελεῖ. Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ πιστέψει στὴν ἀλήθεια, οὔτε στὸν Θεὸ μπορεῖ νὰ πιστέψει.

Θὰ ἀναγνωρισθῆ, λοιπόν, χωρὶς περιστροφὲς ὅτι τὸ παρελθόν, τὸ χριστιανικὸ παρελθόν, ἔφερε ἔως ἐμᾶς καὶ σφάλματα καὶ ἐγκλήματα καὶ αἴσχη. Παραπάνω, στὸ κεφ. 7, διατυπώθηκε ἕνα «κατηγορῶ τοὺς χριστιανούς». Ἀλλὰ αὐτό, φυσικά, εἶναι μιὰ ἀρχή, ἕνα σκίτσο. Πρέπει νὰ γίνει συστηματικὴ ἐργασία, γιὰ νὰ ἀναγνωρισθῆ καὶ ὁμολογηθῆ, εἰ δυνατόν, κάθε κακὸ ποὺ λεκιάζει τὴν χριστιανικὴ ἱστορία καὶ βαρύνει τὸ χριστιανικὸ ὄνομα σήμερα. Καὶ ἂν αὐτὸ γίνει, τότε (ἂς τὸ τονίσωμε αὐτὸ γιὰ κείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται καὶ γιὰ τὴν σκοπιμότητα) θά μποροῦμε τίμια καὶ πειστικὰ νὰ προβάλωμε καὶ τὰ καλὰ τοῦ παρελθόντος, ἔ, γιατί, βέβαια, δὲν ἔφερε μόνο κακὰ τὸ παρελθόν, ἔφερε καὶ θησαυροὺς ἀνεκτίμητους, θησαυροὺς ποὺ πρέπει νὰ τοὺς ἀξιοποιήσωμε, γιατὶ χωρὶς αὐτούς, **[σελ. 150]** ἁπλούστατα, δὲν μποροῦμε νὰ ζήσωμε.

Ἡ στροφὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν αἰώνιο θὰ γίνει ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Αὐτὴ εἶναι ἡ δουλειά του. Ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς μόνο σὰν ἡγέτης μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὸν ἄνθρωπο, καὶ ὄχι σὰν οὐραγός. Ὄχι σὰν ρεῦμα, ἀλλὰ σὰν πυξίδα, κατευθύνοντας τὴν πρῶρα, καὶ ὄχι ἀκολουθώντας την ὅπου τὴν πάει τὸ κῦμα. Γιατὶ τὴν πρῶρα τὴν βλέπομε καὶ χωρὶς τὴν πυξίδα.

Β

Μὲ τὸ ξεκαθάρισμα αὐτὸ βλέπομε καὶ ποιὰ θέση πρέπει νὰ πάρει ὁ Χριστιανισμὸς ἀπέναντι στὸ θέμα «πρόοδος».

Πρῶτα-πρῶτα, ἂς θυμίσωμε αὐτὸ ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως. Ἔχομε λοιπὸν πρόοδο, ὅταν τὸ χρονικῶς νεώτερο εἶναι καὶ ἀξιολογικῶς καλύτερο ἀπὸ τὸ παλαιότερο. Στὴν πρόταση αὐτὴ ἑνώνονται δύο μέρη, ὅπου τὸ ἕνα δείχνει κάτι τὸ νομοτελές, καὶ τὸ ἄλλο εἶναι δεοντολογικό. Νομοτελὲς εἶναι ὅτι θὰ ἔλθει τὸ νεώτερο νὰ πάρει τὴν θέση τοῦ παλαιοῦ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου νομοτελὲς ὅτι τὸ νεώτερο θὰ εἶναι ἀξιολογικὰ καλύτερο ἀπὸ τὸ παλαιό. Τὸ γῆρας εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὴν νεότητα, δὲν εἶναι ὅμως καλύτερο. Τὸ νεώτερο π ρ έ π ε ι νὰ εἶναι ἀξιολογικὰ καλύτερο, ἀλλὰ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ πρόοδος εἶναι ἔ ρ γ ο ἀνθρώπινο. Καὶ ἐπιτυχία στὸ ἔργο αὐτὸ προϋποθέτει ἡγεσία. Καὶ τὴν ἡγεσία αὐτὴ πρέπει νὰ τὴν δώσει ὁ Χριστιανισμός. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν ἄρνηση ὁ **[σελ. 151]** ἄνθρωπος, πρέπει νὰ δεῖ τὴν χριστιανοσύνη ἀπασχολημένη σὲ τοῦτο τὸ ἔργο.

Τὸ συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς οὔτε ἀγνοεῖ τὴν πρόοδο, μένοντας σὲ μιὰ στεῖρα συντήρηση, οὔτε πιστεύει ὅτι ἡ πρόοδος ἔρχεται αὐτομάτως. Ἀλλὰ θεωρεῖ ἀποστολή του νὰ βοηθήσει καὶ νὰ καθοδηγήσει τὸν ἄνθρωπο, ὥστε ἡ συνεχὴς ροὴ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ πρόοδος.

Καὶ ἂς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν πρόοδο στὴν ἐπιστήμη. Ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἀξιοποίηση τῶν ἑκάστοτε νέων ἐπιστημονικῶν δεδομένων. Ἐδῶ προβάλλει ἕνα θέμα τεράστιο, ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει ὁ χριστιανὸς τίμια καὶ παλληκαρίσια, καὶ νομίζομε πὼς θὰ βοηθηθῆ ἀπὸ τὶς σκέψεις ποὺ ἔχομε ἀναφέρει στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἐννοοῦμε τὴν νέα εἰκόνα τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς ἔδωσε ἡ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Κοπερνίκου ὡς τώρα. Εἶναι μία εἰκόνα τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν γεωκεντρικὴ εἰκόνα ποὺ εἶχε ὡς τότε ἡ ἀνθρωπότητα! Τώρα ξεκαθαρίζει ὁ ἄνθρωπος ὅτι ἡ γῆ ὄχι μόνο δὲν εἶναι κέντρο τοῦ Σύμπαντος, ἀλλὰ εἶναι ἕνα κυριολεκτικὰ ἀπειροστὸ μέρος τοῦ Σύμπαντος· οὔτε κἂν ἕνας κόκκος τῆς ἄμμου. Ὁ ἄνθρωπος ἀτενίζει, βέβαια, τὸ Σύμπαν, ἢ μᾶλλον τὸ ποσοστὸ τοῦ Σύμπαντος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀτενίσει, ἔστω καὶ μὲ τὰ ἰσχυρότερα σημερινὰ τηλεσκόπια, καὶ τὸν πιάνει... νὰ ποῦμε ἴλιγγος, λίγο λέμε!

Βέβαια, ὁ πιστός, προσβλέποντας πρὸς τὸν Δημιουργὸ ὄχι πιὰ τῆς γῆς μόνο, ἀλλὰ τοῦ Σύμπαντος, λέει μὲ ἀπείρως μεγαλύτερο σεβασμὸ τὸ *«ὡς* **[σελ. 152]** *ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε».* Ἀλλά, ὅσο νἆναι, τὸ νὰ καταλάβεις πὼς ἡ γῆ εἶναι ἕνα ἀστρουλάκι τοῦ Οὐρανοῦ σὲ κάνει κάπως νὰ τὰ χάσεις. Σὲ ταπεινώνει. Καὶ σοῦ δίνει, μὲ ἀσύγκριτα πιὰ μεγαλύτερη ταπείνωση καὶ σεβασμό, νὰ καταπιάνεσαι μὲ τὰ θέματα ποὺ λέγονται Δημιουργὸς καὶ Δημιουργία, παρακολουθώντας τὴν πορεία ἀπὸ τὸν Θεὸ τοῦ Ἰσραὴλ στὸν Θεὸ ποὺ κυβερνᾶ ἕως ἐσχάτου ὅλης τῆς γῆς, καὶ ἀπὸ κεῖ ἀρχίζοντας, σιγὰ-σιγὰ νὰ καταλαβαίνεις τὸν Θεὸ σὰν Θεὸ τοῦ Σύμπαντος, ποὺ θέλεις ταχύτητα ἑκατομμυρίων ἐτῶν φωτός, γιὰ νὰ τὸ διατρέξεις, καὶ πάλι ὄχι ὅλο. Καὶ αὐτά,

ὅταν μάλιστα ἐπιτρέψεις στὸν ἑαυτό σου τὸ ἐρώτημα: Εἶναι βέβαιο πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ Σύμπαν τῶν ἀπειραρίθμων γαλαξιῶν καὶ τῶν ἑκατομμυρίων ἐτῶν φωτός, ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ Σύμπαν εἶναι ἄψυχη ὕλη, καὶ μόνο αὐτὸ τὸ κοκκιδάκι τῆς ἄμμου ποὺ λέγεται γῆ ἔχει ζωὴ καὶ λογικὰ ὄντα; Ὁπότε... ἄμε νὰ μετρήσεις τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα ποὺ προβάλλουν!

Καὶ πρέπει νὰ τονίσωμε τοῦτο: Ὅτι ἡ πρόοδος στὴν ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη τοῦ Σύμπαντος μ�ς ὁδηγεῖ σὲ ἰλιγγιωδῶς μεγαλειωδέστερη ἀντίληψη τῆς Δημιουργίας καὶ τοῦ Δημιουργοῦ, μὲ ἀντίστοιχη ταπείνωση, ὅταν τὸ μυαλουδάκι τοῦ ἀνθρώπου καταπιάνεται μὲ θέματα ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη καὶ ποὺ γι' αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ὁ πιστὸς ἀκόμη, δὲν ἔχει τίποτε ἄλλο νὰ πεῖ παρὰ νὰ ἐκφράσει τὸν θαυμασμὸ καὶ τὸ δέος ποὺ κυριεύουν τὴν ὑπόστασή του. Αὐτὸς ὁ θαυμασμὸς καὶ αὐτὸ τὸ δέος δὲν εἶναι βέβαια τίποτε τὸ καινούργιο. **[σελ. 153]** Καινούργιο εἶναι ἡ ἔνταση, τὸ μέγεθος.

Γ

Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ δεύτερο. Καὶ ἡ πρόοδος στὴν ἠθικὴ πρέπει κι' αὐτὴ νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν. Καὶ στὸ φῶς αὐτῆς ἐπίσης τῆς προόδου πρέπει νὰ ἐργασθῆ ὁ Χριστιανισμός, γιὰ νὰ σώσει τὸν ἄνθρωπο.

Βέβαια, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ ἠθικὴ πρόοδο στὴν ἐποχή μας, ὅπου, ὅπως εἴδαμε, ἔχομε πνευματικὸ πολιτισμὸ στὸ ναδίρ, τὴν ὥρα ποὺ ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς ἔχει φθάσει στὸ ζενίθ. Ὡστόσο, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμε πὼς ὁ ἄνθρωπος τῆς νεώτερης ἐποχῆς ἔχει μιὰν ἠθικὴ εὐαισθησία μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ὁ ἄνθρωπος ἐποχῶν περασμένων. Τὴν ἠθικὴ ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος τὴν ἔβλεπε κυρίως σὰν κάτι ποὺ ἀφορᾶ στὶς σχέσεις τῶν δύο φύλων. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὸν ἐκυρίευε μία τυποκρατία, ποὺ ὡδηγοῦσε, ἄλλωστε, στὸν «θρησκευτικὸ ἄνθρωπο», ὅπως τὸν εἴδαμε στὸ κεφάλαιο 7. Χωρὶς καμμιὰ εὐθιξία σὲ θέματα ἠθικῆς μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια, σὲ θέματα ἐντιμότητος, καλῆς πίστεως καὶ συνεπείας στὶς συναλλαγές, καὶ πρὸ παντὸς εἰλικρινείας καὶ καθαρότητας ἀπὸ τὴν ὑποκρισία. Ἔ, λοιπόν, ἡ γενεὰ τῆς ἐποχῆς μας, μ' ὅλο της τὸν πνευματικὸ ξεπεσμό, δείχνει σὲ πολλὰ σημεῖα μιὰ μεγαλύτερη καὶ εὐρύτερη ἠθικὴ εὐαισθησία ἀπὸ χρόνους περασμένους. Καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα πρόοδο. Ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία τοῦ μέλλοντος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡγεσία, ἂν δὲν λάβει ὑπ' ὄψιν καὶ δὲν ἀξιοποιήσει **[σελ. 154]** τὴν πρόοδο αὐτή.

Καὶ τρίτο: Τὸ αὔριο θὰ φέρει στὸν ἄνθρωπο νέες βιοτικὲς συνθῆκες, νέες κοινωνικὲς διαμορφώσεις. Καὶ ἡ χριστιανικὴ ἡγεσία τοῦ αὔριο πρέπει νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν αὐτὲς τὶς νέες βιοτικὲς συνθῆκες, τὶς ἀνάγκες, τὶς κοινωνικὲς

διαμορφώσεις. Καὶ μάλιστα θὰ προσαρμοσθῆ πρὸς αὐτές. Προσοχὴ ὅμως! Θὰ προσαρμοσθῆ πρὸς τὶς ἀνάγκες καὶ ὄχι πρὸς τὰ ρεύματα, ὄχι πρὸς τὶς ἐπιθυμίες, πρὸς τὶς λόξες ἴσως, τοῦ νέου ἀνθρώπου. Θὰ προσαρμοσθῆ σὰν ἡγέτης, καὶ ὄχι σὰν οὐραγός.

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονισθῆ ἐδῶ πὼς εἶναι ἀνάγκη νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν τὸ αἴτημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ποὺ εἶναι μὲν χριστιανικό, ἀλλὰ δὲν προβλήθηκε ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἡγεσία, ποὺ τὸ ἀγνόησε ὁλότελα, ὅπως ἔχομε ἐκθέσει παραπάνω. Μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ Χριστιανισμὸς ἐπρόσεξε τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἢ μᾶλλον τὴν πάλη τῶν τάξεων καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα, ὅταν πιὰ ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ἔγινε ρεῦμα. Καὶ πάλι, ὄχι γιατὶ τὸ ζήτησε ὁ Οὐρανός, ἀλλὰ γιατὶ τὸ ἐπέβαλε τὸ ρεῦμα.

Δ

Ἡ πίστη εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔρχεται, ὅσο ἦταν, ἢ μᾶλλον πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἦταν, στὴν ἐποχὴ ποὺ πέρασε. Ἐνῶ ὅμως εἶναι μὲ τὸ διάβα τῶν αἰώνων ἀκατάλυτη καὶ ἀναλλοίωτη, προσφέρεται σ' ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ὅλο καὶ ἀλλάζει ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεά. Αὔριο θὰ εἶναι **[σελ. 155]** ἡ ἴδια πίστη, ἀλλὰ ὄχι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος, καὶ πρέπει κι' αὐτὸ νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν.

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ αὔριο, ὅπως καὶ τοῦ σήμερα ἄλλωστε, ἀντίθετα πρὸς τὸν ἄνθρωπο τοῦ χθὲς καὶ μάλιστα τοῦ προχθές, εἶναι ἄνθρωπος ἐνήλικος. Ὄχι μόνο τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ πρὸ παντὸς τὰ κοσμογονικὰ γεγονότα, οἱ τραγικὲς δοκιμασίες, οἱ ἐπαναστατικὲς ἐξελίξεις, τὸν ἔκαμαν ἐνήλικο, ὥριμο. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ παρελθόντος, ὁ Εὐρωπαῖος τοῦ Μεσαίωνος καὶ ὕστερα μέχρι τὴν λεγόμενη ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχε τὴν ἀφέλεια τοῦ νηπίου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσυνέπεια καὶ ἀστάθεια τοῦ νηπίου. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος (καὶ πιὸ πολὺ ἀκόμη ὁ αὐριανὸς) εἶναι ἐνήλικος πιά. Δὲν ἔχει ἀφέλεια. Δύσκολα πιστεύει. Καὶ πάλι, σὲ πολὺ λίγα. Ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ λόγος του, ἡ ὁμολογία του, ἡ ὁμολογία στὴν πίστη ἔχει μεγαλύτερη ἀξία καὶ μεγαλύτερη δύναμη, ἀκριβῶς γιατὶ εἶναι πίστη τοῦ ἐνηλίκου. Μὲ ἐπίγνωση πιστεύει, μολονότι μποροῦσε καὶ νὰ μὴ πιστεύει, ἢ μᾶλλον μολονότι ἐδυσκολεύθηκε καὶ ἐπάλεψε πολὺ γιὰ νὰ πιστέψει. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται, γιὰ νὰ ἔλθει ἡ πίστη κυβερνήτης τῆς νέας ἐποχῆς, πρέπει νὰ τὸ ξέρουν: Ὁ ἄνθρωπος τῆς νέας ἐποχῆς δὲν εἶναι πιὰ νήπιο, δὲν εἶναι κἂν παιδί. Εἶναι ἐνήλικος ἄνθρωπος, καὶ μάλιστα ὡριμασμένος. Καὶ μὲ ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας πρέπει νὰ τοῦ προσφερθῆ ἡ πίστη.

Καὶ κάτι ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι πιὸ ἀπαιτητικός. Ζητᾶ συνέπεια στὴν πίστη, καὶ αὐτὸ μὲ αὐστηρότητα. Δὲν ἀρκεῖται σὲ λόγια, καὶ γενικὰ **[σελ. 156]** σὲ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις. Τὸ *«δεῖξον μοι τὴν πίστιν σου ἐκ τῶν ἔργων σου»* εἶναι τὸ σύνθημά του. Καὶ αὐτὸ πρέπει νἄχουν ὑπ' ὄψιν ὅσοι ἐνδιαφέρονται στ' ἀλήθεια γιὰ τὴν ζωντανὴ ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ αὔριο.

Ἂς θυμίσωμε τώρα ὅσα εἴπαμε παραπάνω, στὸ πρῶτο κι' ὅλας κεφάλαιο. Ἡ πίστη πρέπει νὰ εἶναι ἀβίαστη, χωρὶς κανένα ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ἐξαναγκασμό. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀναγκαστικὴ πίστη. Θὰ εἶναι ψευδοπίστη. Πρέπει ἡ πίστη νὰ εἶναι χωρὶς κανένα φόβο. Οὔτε τὸν φόβο τοῦ «ἀποσυναγώγου». Χωρὶς κἂν τὸν φόβο τοῦ Θεοῦ. Ὅπως ἤδη εἴπαμε, ὁ πιστὸς δὲν θὰ εἶναι πιστός, γιατὶ φοβᾶται τὸν Θεό, ἀλλὰ θὰ φοβᾶται τὸν Θεό, ἐπειδὴ εἶναι πιστός. Πρῶτα ἔρχεται ἡ ἀβίαστη πίστη, καὶ αὐτῆς προϊὸν εἶναι ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ.

Καὶ ἀκόμα, ἡ πίστη αὐτὴ θὰ εἶναι ε ἰ λ ι κ ρ ι ν ή ς , σὰν ἀληθινὸ καταστάλαγμα μιᾶς ζυμώσεως ποὺ συντελεῖται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀμφιβάλλει, ὅταν ἀμφιβάλλει, καὶ θὰ πιστεύει, ὅταν πιστεύει. Τότε μόνο ἡ πίστη θὰ εἶναι στήριγμα τῆς ζωῆς καὶ δὲν θὰ ἐπιζητεῖ στήριγμα ἀπὸ τὴ ζωή.

Θὰ θυμίσω ἀκόμη ὅσα εἴπαμε παραπάνω (κεφ. 3 ὑπὸ Η) σχετικὰ μὲ τὴν ἀμφιβολία. Ὅσα ἐκεῖ εἴπαμε ἰσχύουν, καὶ κατὰ πολὺ μεγαλύτερο λόγο, σχετικὰ μὲ τὸν Χριστιανισμὸ τοῦ αὔριο καὶ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν πίστη. Μπορεῖ, βέβαια, ἡ ἐπιστροφὴ αὐτὴ νὰ γίνει per saltum, μὲ πήδημα, μὲ τὴν ξαφνικὴ στροφὴ ἀπὸ τὴν ἀπιστία πρὸς τὴν πίστη. Καὶ αὐτὸ θὰ γίνει γιὰ πολλούς. Γιὰ **[σελ. 157]** ἄλλους ὅμως ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς θὰ εἶναι πορεία ποὺ θὰ περνάει κι' ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀμφιβολίας. Ὁ ἄπιστος θὰ ἀρχίσει νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀπιστία του. Ἡ ἀμφιβολία του αὐτὴ δὲν εἶναι ἀκόμα τὸ ποθητὸ τέρμα, εἶναι ὅμως ἕνα ἐλπιδοφόρο ξεκίνημα. Καὶ ὁ χριστιανὸς τοῦ αὔριο θὰ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ ἀξιοποιήσει τὸ ξεκίνημα αὐτό.

Ὅπως θὰ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὴν ἀμφιβολία τῶν πιστῶν, ποὺ τοὺς ἔχει κλονίσει τὴν πίστη ἡ βαρυχειμωνιὰ τῆς ἀπιστίας γύρω τους.

Καὶ τώρα θὰ θυμίσωμε καὶ ἐκεῖνο ποὺ εἴπαμε ὅσον ἀφορᾶ στὸν ἀγνωστικισμό. Καὶ θὰ ποῦμε τὸ ἑξῆς: Μιὰ συνέπεια τοῦ ὅτι, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ προσέλθει αὔριο στὴν πίστη θὰ εἶναι ἐνήλικος ἄνθρωπος, μιὰ συνέπεια εἶναι καὶ πὼς δὲν περιμένει ἀπὸ τὸν πιστὸ νὰ εἶναι παντογνώστης.

Τὸ παιδάκι περιμένει ἀπὸ τὸν μεγάλο, ἀπὸ τοὺς γονεῖς του, ἀπὸ τὸν δάσκαλό του, περιμένει ἀπάντηση σ' ὅποια ἐρώτηση τοῦ κατεβῆ στὸ νοῦ. Περιμένει ἀπὸ τὸν μεγάλο νὰ εἶναι παντογνώστης. Ὁ ἐνήλικος ὅμως

ἄνθρωπος, ὁ ὁπωσδήποτε μυαλωμένος, δὲν ἔχει τέτοιες παιδαριώδεις ἀξιώσεις. Καὶ ὁσονδήποτε σοφὸ καὶ ἂν ἀναγνωρίσει τὸν ἄλλον, γιὰ παντογνώστη πάντως δὲν τὸν παίρνει. Ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ζητᾶ εἶναι νὰ τοῦ λέει τὸ σωστὸ καὶ τὴν ἀλήθεια, κι' ὄχι νὰ ἀπαντᾶ σ' ὁποιαδήποτε ἐρώτηση κινήσει ἡ περιέργεια, μάλιστα τοῦ κάνει κακὴ ἐντύπωση, ὅταν βλέπει ἕναν ἄνθρωπο, ὁσοδήποτε σοφό, νὰ μιλάει de omni re scibili et quibusdam **[σελ. 158]** aliis, περὶ τοῦ παντὸς καὶ μερικῶν ἄλλων.

Τὸ ἴδιο καὶ ὅταν ὁ ἐνήλικος αὐτὸς στρέφεται πρὸς τὴν πίστη. Δὲν τὴν ζητᾶ πιά, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν περιέργειά του γιὰ τὸ πᾶν, τῆς ζητᾶ στήριγμα καὶ ὁδηγία. Καὶ ἐδῶ, ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφυ. Ὄχι πολλὰ λόγια, ἀλλὰ πολλὴ συνέπεια στὴ ζωή. Καὶ ὁ πιστὸς πολλὲς-πολλὲς φορὲς θὰ πεῖ, δὲν ξέρω, *«ἐπιταγὴν Κυρίου οὐκ ἔχω»* (*Α΄ Κορινθ.* ζ΄ 25). Ἀλλὰ αὐτὰ ποὺ θὰ πεῖ νὰ λέγωνται μὲ εἰλικρίνεια καὶ μὲ συνέπεια.

Καὶ ἀκόμα: Ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ συνέπεια στὴν πίστη ἀνανεώνονται καὶ μὲ τὸν ἀγῶνα μὲ τὸ περιβάλλον. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πίστεως περνᾶμε τώρα χειμῶνα. Βαρυχειμωνιὰ ἁπλωμένη γύρω-γύρω στὸν πλανήτη, τὰ ἔχομε πῆ αὐτά. Αὐτό, βέβαια, ἰσχύει γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο. Βαρυχειμωνιὰ ὅμως θὰ συναντήσει στὴν ἀρχὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ αὔριο, ἔστω καὶ ἄν, ὅπως ἐλπίζομε, ἡ ἐπιστροφὴ ἀνεβάσει τὴν στήλη τοῦ θερμομέτρου.

[σελ. 159]

10. ΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Α

Πρέπει τώρα νὰ γίνει εἰδικὸς λόγος, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσωμε, καὶ κάπως ἄνετα, τὸ θέμα «συγχρονισμένος Χριστιανισμός», γιατὶ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσωμε πῶς ἐννοοῦμε συγχρονισμένο τὸν Χριστιανισμὸ σήμερα, καὶ πρὸ παντὸς αὔριο.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ τοῦ συγχρονισμοῦ προβάλλει πρῶτα-πρῶτα σχετικὰ μὲ τὴν πίστη καὶ τὸ περιεχόμενό της, μὲ τὴν δογματική, ἂς ποῦμε, πλευρὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Θὰ πιστεύωμε ἆρά γε καὶ σήμερα ὅ,τι ἐπίστευαν καὶ οἱ πατέρες μας στοὺς περασμένους αἰῶνες, ἢ πρέπει νά ἀλλάξωμε κάπως τὸ περιεχόμενο τῆς πίστεώς μας, νὰ τὸ προσαρμόσωμε πρὸς τὴν σκέψη, τὴν νοοτροπία, τὶς ροπές, τὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς μας, μὲ μιὰ λέξη νὰ τὸ συγχρονίσωμε; Ἐρώτημα, ἐννοεῖται, κάθε ἄλλο παρὰ «μοντέρνο». Γιὰ νὰ ξεχάσωμε παλαιότερα, πάντως ἀπὸ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα ἄρχισε νὰ τίθεται τὸ ζήτημα αὐτό, καὶ στὸν ΙΘ΄ αἰῶνα νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἕνας «συγχρονισμὸς» στὴν Πίστη, στὸ δόγμα, στὴν θεολογία. Καὶ τώρα ποὺ πάει νὰ τελειώσει ὁ Κ΄ αἰώνας, κοντεύει νὰ πλημμυρίσει ὁ κόσμος ἀπὸ τέτοιους «συγχρονισμούς».

[σελ. 160] Πολλὲς οἱ ἐκφάνσεις, πολλὲς οἱ σχολὲς ποὺ ἀνέδειξαν τοῦτον τὸν συγχρονισμό, ἕνα τὸ ξεκίνημα: Ἡ ἐπιθυμία τοῦ συμβιβασμοῦ. Ὁ συγχρονιστὴς αὐτὸς εἶναι ὁ συμβιβαστής. Βλέπει τὶς μᾶζες νὰ φεύγουν ἀπὸ τὴν πίστη καί, γιὰ νὰ συγκρατήσει τὸν δεσμὸ μὲ τὶς μᾶζες, θέλει νὰ διευκολύνει τὰ πράγματα μὲ τὶς ἀβαρίες. Καὶ ἔφθασε νὰ θυσιάσει τὸ αἰώνιο, γιὰ νὰ πεῖ πὼς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπ’ αὐτὸ ποὺ λέει καὶ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος. Καὶ ἐπειδὴ ὁ συμβιβαστής μας ἔκρινε πὼς οἱ μᾶζες δὲν ἔχουν σήμερα ἀντίληψη γιὰ τὸ ὑπερφυσικό, γι’ αὐτό, κόβοντας ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο πότε τοῦτο, πότε ἐκεῖνο καὶ στὸ τέλος κάθε τι τὸ ὑπερφυσικό, ξεκίνησε στὴν πορεία του νὰ συναντήσει, νὰ ἑλκύσει τὶς μᾶζες, μὲ τέτοιου εἴδους μὴ ὑπερφυσικὸ Εὐαγγέλιο. Γιὰ νὰ πῶ τὴν ἀλήθεια, δὲν ἔχω καλοκαταλάβει τί γράφει αὐτὸ τὸ «μὴ ὑπερφυσικὸ Εὐαγγέλιο».

Καὶ ἀντὶ νὰ συναντήσει τὶς μᾶζες στὸ δρόμο του αὐτόν, συνάντησε... ἕναν ἄλλο συμβιβαστή. Ἀπὸ ἀντίθετη κατεύθυνση ἐρχόταν αὐτός. Ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῆς ἀποστασίας. Ἀπὸ τὸν ὑλισμό, ἀπὸ τὴν ἀντιχριστιανικὴ ἄρνηση γιὰ λόγους σκοπιμότητος. Ὁ ἀρνητὴς ἤθελε κι’ αὐτὸς νὰ ἑλκύσει τὶς μᾶζες, κι’

ἔκρινε πώς, γιὰ νὰ τὸ πετύχει αὐτό, τοῦ χρειάζονταν καὶ μερικὲς ἀβαρίες. Δὲν πρέπει ἀμέσως, ὠμὰ καὶ φανερά, νὰ χτυπηθῆ ὁ Χριστιανισμός... ὦ μὰ βέβαια, βγάλετε τοῦτο, πετάξετε ἐκεῖνο, μὴ ἐπιμένετε στὸ ὑπερφυσικό, καὶ τότε ἐμεῖς... κι' ἐμεῖς χριστιανοὶ εἴμαστε. Δὲν βλέπετε στὸ σύγχρονο κίνημα «ἀπέθανε ὁ Θεὸς» (God is dead) **[σελ. 161]** ποὺ τὸ λένε καθαρά; Οἱ ἄθεοι τῆς κινήσεως αὐτῆς ἀξιοῦν συγχρόνως ὅτι εἶναι χριστιανοί!

Ἔτσι καὶ ὁ ἀρνητής, ὁ «ἔξυπνος» ἀρνητής, συμβιβαστὴς καὶ αὐτὸς ποὺ ἤξερε τί δύναμη εἶχε ἡ φίρμα «Χριστιανισμός», ξεκίνησε καὶ αὐτὸς στὸν δρόμο του. Κι' ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντίθετες ἀφετηρίες οἱ δυὸ συμβιβασταί, ὁ «μοντερνιστὴς» καὶ ὁ «ἔξυπνος» ἀρνητής, ξεκίνησαν στὴν πορεία τους καὶ συναντήθηκαν. Συνάντηση τέτοια πού, βλέποντάς τους, διαβάζοντας τὰ ἔργα τους, δὲν ξέρεις πιὰ ποιός εἶναι ὁ «χριστιανὸς» ποὺ κάνει ἀβαρίες καὶ ποιός ὁ ἀρνητὴς ποὺ δὲν θέλει νὰ χτυπήσει ἀπότομα. Καὶ σὲ κάτι ἄλλο ταίριασαν οἱ συμβιβασταί μας: Στὴν πλάνη τους σχετικὰ μὲ τὸ μέρος ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ συνάντησή τους. Νόμιζαν πὼς ἡ συνάντησή τους ἔγινε μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Κι' ἔγινε στὴν ἐρημιὰ τῆς ἀνειλικρίνειας καὶ τῆς συμβατικότητας. Μίλια μακρυὰ ἀπὸ τὴν λαϊκὴ ψυχή.

Γιατὶ ἡ λαϊκὴ ψυχὴ δὲν ξεγελιέται μὲ τέτοια καμουφλαρίσματα. Ἂν ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἡ φωνὴ τῆς Αἰωνιότητος, τότε δὲν εἶναι τίποτε. Καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὁ μέσος σύγχρονος ἄνθρωπος, τὸ ξέρει αὐτὸ πολὺ καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι φαντάζονται οἱ διάφοροι προσαρμοστὲς τοῦ δογματικοῦ «μοντερνισμοῦ».

Ἀσυνεπής, ἀνειλικρινὴς ὁ «συγχρονισμὸς» ποὺ κάνει ἀβαρίες στὴν πίστη, τάχα γιὰ νὰ μὴ σοκάρει τὸν μοντέρνο ἄνθρωπο καὶ νὰ τὸν καλοπιάσει, εἶναι, λοιπόν, καὶ ὁλότελα ἄσκοπος. Τὸ δείχνουν ἄλλωστε τὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν αὔριο τὰ **[σελ. 162]** κεράτια τῆς παραβολῆς τοῦ ἀσώτου δείξουν ποῦ κατήντησε μὲ τὴν ἄρνηση τῆς πίστεως ὁ ἄνθρωπος, θὰ ἀναζητήσει τότε τὴν πίστη, τὴν πίστη τὴν ἀλώβητη χωρὶς ψευτιὲς καὶ συμβιβασμούς, τὴν πίστη στὸ αἰώνιο, στὸ ὑπερφυσικό, στὸν Θεό. Στὸ Εὐαγγέλιο χωρὶς χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις. Γι' αὐτὸ ὁ δογματικὸς μοντερνισμὸς εἶναι κάτι ποὺ καὶ ψεύτικο εἶναι καί, ἐπαναλαμβάνομε, ὁλότελα ἄσκοπο.

Β

Ὡς τώρα εἴδαμε τὸ πρόβλημα τοῦ συγχρονισμοῦ στὴν δογματική, ἂς ποῦμε, πλευρά, στὴν πλευρὰ ποὺ ἀφορᾶ τὴν πίστη. Μὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη πλευρά, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἐκδήλωση τῆς πίστεως στὴν σύγχρονη ζωή. Γιατὶ κι' αὐτὴ ἡ ζωὴ εἶναι καὶ θὰ εἶναι αὔριο ἀκόμη περισσότερο, εἰ δυνατόν, μέρος ἀναπόσπαστο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρέπει ὅλο καὶ νὰ τονίζεται: Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μ ό ν ο διδασκαλία, δογματικὴ ἢ ἠθική. Χριστιανισμὸς εἶναι

ζ ω ή , καὶ ζωὴ ἀνθρώπων. Ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν στὴν γῆ τούτη, ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν αὐτὴ τὴν στιγμή, ἀνθρώπων ποὺ θἄρθουν στὴν ζωὴ αὔριο, μεθαύριο. Καὶ στὸ πέρασμά τους οἱ γενεὲς ποὺ ἔρχονται καὶ παρέρχονται δίνουν κι' αὐτὲς τὴν ὀντότητά τους, τὰ χαρακτηριστικά τους, τὰ ἰδιαίτερά τους γνωρίσματα, τόπου, χρόνου, συνθηκῶν ζωῆς. Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνο τὸ αἰώνιο. Εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ αἰωνίου μὲ τὸ πρόσκαιρο. Ἔτσι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει μέσα του καὶ τὸ στοιχεῖο τὸ γήϊνο, τὸ ἀνθρώπινο, ἀπὸ συνθῆκες **[σελ. 163]** ἀνθρώπινες, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ παράγοντες τοπικοὺς μὰ καὶ χρονικούς. Μιὰ καὶ αἰώνια ἡ πίστη. Μὰ αὐτὴ ἡ ἀνθρώπινη ἔκφανση στὴ ζωὴ τῶν πιστῶν ἔχει τὶς παραλλαγές της, παραλλαγὲς ποὺ ὁ Χριστιανισμὸς τὶς ἀνυψώνει, δὲν τὶς νεκρώνει. Καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη καὶ οἱ νέοι καιροὶ περιμένουν νέο Χριστιανισμό.

Ἔτσι, μ' ὅλη τὴν μιὰν αἰώνια καὶ ἀπαράλλακτη πίστη τοὺ ἑνοποιεῖ, ὁ Χριστιανισμὸς σὰν ἔκφανση ζωῆς ἔχει τὶς ποικιλίες του, ποὺ ξεχωρίζουν τὸν χριστιανὸ τῶν κατακομβῶν ἀπὸ τὸν χριστιανὸ τοῦ Δ΄ αἰῶνος, ἀπὸ τὸν χριστιανὸ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τὸν χριστιανὸ τῆς δικῆς μας γενιᾶς. Ὅπως καὶ θὰ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν χριστιανὸ τοῦ αὔριο καὶ τοῦ μεθαύριο. Σὲ τούτη τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει ἱστορία, δηλαδὴ ἔχει χρονικὴ διαφοροποίηση. Σὲ τούτη τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι χθεσινὸς ἢ σημερινὸς ἢ αὐριανός. Ἂς δοῦμε μερικὰ δείγματα τοῦ συγχρονισμοῦ αὐτοῦ, ὄχι φυσικὰ γιὰ νὰ ἐξαντλήσωμε, ἀλλὰ ἁπλῶς γιὰ νὰ ἀρχίσωμε νὰ νιώθωμε τὸ μεγάλο τοῦτο θέμα.

Δὲν χρειάζεται πολλὴ σκέψη ἀπὸ ποῦ πρέπει ν' ἀρχίσωμε. Θὰ ἀρχίσωμε ἀπὸ τὶς δυσκολίες, τὶς ἀνάγκες, τὰ προβλήματα, τὴν δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου κάθε ἐποχῆς. Καὶ ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος δὲν θὰ ἔχει ἆρά γε δυσκολίες, ἀνάγκες, δυστυχία; Μακάρι νὰ μὴν ἔχει! Προβλήματα, ὅμως, πάντως θὰ ἔχει. Καὶ ἀρρώστους πάντως θὰ ἔχει. Καὶ ἀποτυχημένους ἀνθρώπους πάντως θὰ ἔχει. Καὶ ἂν ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ αὔριο δὲν δώσει βοήθεια στὰ **[σελ. 164]** προβλήματα αὐτὰ καὶ τὶς ἀρρώστιες καὶ τὶς ἀποτυχίες, τότε... μὰ θὰ χαθῆ πάλι τὸ λεωφορεῖο!

Φανερὸ ὅμως πώς, γιὰ νὰ γίνει αὐτό, πρέπει ὁ χριστιανός, σὰν ἐμφανιστὴς τοῦ Εὐαγγελίου, νὰ δείξει ἔμπρακτα πὼς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, πὼς δὲν στέκει παράμερα ἀπὸ αὐτήν. Καὶ ὁ συγχρονισμένος χριστιανὸς βλέπει τὶς πληγὲς αὐτές, σκύβει σὰν τὸν Σαμαρείτη ἐκεῖνον ποὺ δένει τὶς πληγὲς τοῦ τραυματισμένου ἀπὸ τοὺς ληστάς, *«ἐπιχέων ἔλαιον καὶ οἶνον»*. Ἔλαιον καὶ οἶνον, φυσικά, ποὺ δὲν θὰ τὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν τραυματία, ἀλλὰ θὰ τοῦ τὰ προσφέρει αὐτός, παίρνοντάς τα μὲ τὴν πίστη του ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς Αἰωνιότητος. Αὐτὸ δὲν γίνεται σήμερα. Γι' αὐτὸ χάνεται τὸ λεωφορεῖο. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνει αὔριο, γιὰ νὰ μὴ χαθῆ πάλι τὸ λεωφορεῖο.

Ἔτσι, ὁ χριστιανὸς θὰ ἔλθει ἄγγελος τῆς αἰωνιότητος, ὄχι γιὰ νὰ πάρει, ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσει συνθήματα. Μὰ πάλι, ὄχι γιὰ νὰ δώσει συνθήματα σὰν ξένος ἐπισκέπτης, ποὺ αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὴν κοινωνία, παρὰ σὰν μέλος καὶ αὐτὸς τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του, σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς κοινωνίας αὐτῆς, ποὺ ὁ πόνος της εἶναι πόνος του καὶ οἱ ἔννοιές της εἶναι ἔννοιές του. Ἄνθρωπος σύγχρονος καὶ αὐτός, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὰ σύγχρονα προβλήματα τῆς κοινωνίας, καὶ τὰ ἀντιμετωπίζει νικηφόρα, μὲ τῆς αἰώνιας πίστεώς του τὴν δύναμη!

Φανερό, ἀκόμα, πὼς αὐτὸς ὁ συγχρονισμὸς –ἡ ἀντιμετώπιση τῶν συγχρόνων προβλημάτων, ἡ κατανόησή τους, ἡ ἐπίλυσή τους, μὲ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν δύναμη– δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται σὲ **[σελ. 165]** γενικότητες. Ἡ εἰδίκευση πρέπει νὰ εἶναι τὸ χαρακτηριστικό, γιατὶ ἄλλως τε στὴν ἐφαρμογή, στὶς εἰδικὲς περιπτώσεις ἐπάνω, ὑπάρχει ἡ χρονικὴ διαφοροποίηση καὶ ὁ συγχρονισμός.

Ἔτσι, λόγου χάρη, ἡ κρίση στὴν σημερινὴ οἰκογένεια, ὅπως καὶ ἡ ἑτοιμασία γιὰ τὴν αὐριανὴ οἰκογένεια, δὲν θὰ ἀντιμετωπισθῆ βέβαια μὲ ἀβαρίες στὶς αἰώνιες ἠθικὲς ἀξίες, δὲν θὰ ἀντιμετωπισθῆ ὅμως καὶ μὲ γενικότητες. Στοχαστικὸς ἐρευνητής, μὲ ζῆλο ποὺ ὅλο καὶ τὸν κεντρίζει ἡ ἀγάπη, μὲ τῆς πίστεώς του τὸ φῶς σὰν ὁδηγό, ὁ χριστιανὸς θὰ δεῖ τὴν σημερινὴ οἰκογένεια, ποὺ δὲν εἶναι οἰκογένεια τοῦ χθές, θὰ δεῖ τὴν σημερινὴ καὶ τὴν αὐριανὴ οἰκογένεια ὅπως θὰ τὴν ἔχουν καταντήσει ἡ ἄρνηση καὶ οἱ συνέπειές της, μὰ καὶ ἡ ἀναπότρεπτη ἐξέλιξη τῆς ζωῆς, γιὰ νὰ δώσει τὸ φῶς καὶ τὴν δύναμη τῆς αἰωνιότητος. Ἡ σύγχρονη χριστιανικὴ οἰκογένεια, νά μιὰ ἔκφανση συγχρονισμένου Χριστιανισμοῦ.

Πῆρα παράδειγμα τὴν οἰκογένεια. Θὰ μποροῦσα νὰ πάρω χίλια-δυὸ ἄλλα. Τὴν ἐπαγγελματικὴ καθοδήγηση. Τὸ ζήτημα τῆς σύγχρονης διαιτητικῆς. Τὸ ζήτημα τῆς ψυχαγωγίας τοῦ σύγχρονου, κουρασμένου, ἐκνευρισμένου ἀνθρώπου, ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ψυχαγωγία, ἴσως ὅσο ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ φαγητό, καὶ ὅμως δὲν βρίσκει παρὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ὅ,τι εἶναι γιὰ τὸν διψασμένο τὸ νερὸ τῆς θάλασσας. Καὶ πάλι, τὸ ζήτημα τοῦ πῶς θὰ χρησιμοποιηθῆ ὁ ἐλεύθερος χρόνος ποὺ μένει στὸν ἄνθρωπο μὲ τοὺς σύγχρονους ὅρους ἐργασίας.

Κι' ἀκόμα θὰ ἀναφέρω τὰ ἑξῆς προβλήματα, **[σελ. 166]** ὅπου σήμερα ὁ Χριστιανισμὸς δίνει ἐξετάσεις καὶ ἀπορρίπτεται, μὰ αὔριο πρέπει νὰ ἐπιτύχει στὶς ἐξετάσεις, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ σταθῆ. Τέτοια ζητήματα εἶναι:

Πρῶτα-πρῶτα, βέβαια, τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἐδῶ εἶναι ποὺ τὰ ἔκανε θάλασσα, ἀλλὰ θάλασσα, ἡ χριστιανοσύνη. Στὴν ἀρχή, ἐπὶ αἰῶνες καὶ αἰῶνες, ἡ χριστιανοσύνη, σὰν ἡγεσία καὶ ὄχι σὰν μεμονωμένες περιπτώσεις, ἀγνόησε τὸ ζήτημα. Ἔπειτα, τὸ εἴδαμε αὐτὸ καὶ σὲ προηγούμενα κεφάλαια, παραδόθηκε σ' αὐτὸ ὄχι σὰν ἡγέτης,

ἀλλὰ σὰν οὐραγός, ἀκολουθώντας τυφλὰ τὸν ἰσχυρό, ποὺ εἶναι σήμερα ἡ μᾶζα. Ὁ αὐριανὸς Χριστιανισμὸς θὰ κληθῆ νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ φωτίσει μὲ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος τὸ κοινωνικὸ ζήτημα ὅπως θὰ εἶναι αὔριο καὶ νὰ ἐφαρμόσει τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς δικαιοσύνης ὅπως θὰ εἶναι, ὄχι πιὰ σήμερα, τὸ σήμερα πιὰ χάθηκε, ἀλλὰ τὸ αὔριο.

Ἔπειτα εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ φεμινισμοῦ. Καὶ ἐδῶ ἡ χριστιανοσύνη τὰ ἔκανε θάλασσα. Ἐπὶ αἰῶνες καὶ αἰῶνες *«ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες καὶ κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία»*. Σήμερα, τὸ χάος. Αὔριο θὰ κληθῆ ὁ Χριστιανισμὸς νὰ δείξει ὅτι ἔχει, ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς αἰωνιότητος, φῶς καὶ δύναμη, γιὰ νὰ καθοδηγήσει τὴν πορεία στὸ σημεῖο αὐτό.

Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφέρω καὶ ἕνα ἄλλο, κάπως συγγενὲς ζήτημα, τὸ ζήτημα τὸ φυλετικό. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σ' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν εἶμαι μελετημένος. Γιατὶ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα δὲν προβάλλει τὸ ζήτημα αὐτό. Ὅμως φοβοῦμαι ὅτι ὅσα εἴπαμε γιὰ **[σελ. 167]** τὸν φεμινισμὸ ἰσχύουν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καὶ γιὰ τὸ φυλετικὸ ζήτημα.

Καὶ γιὰ νὰ κλείσωμε, θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ζήτημα ποὺ γιὰ τὴν ἐποχή μας εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ζήτημα. Τὸ ζήτημα τῆς νεολαίας. Ὑποταγμένη κατὰ τὸ παρελθόν, ἐσήκωσε τὸ κεφάλι σήμερα, ξεχύθηκε στοὺς δρόμους, χωρὶς ὅμως νὰ βρεῖ τὸν δρόμο, τὴν Ὁδόν. Ἡ νεολαία χρειάζεται ἐκεῖνον ποὺ θὰ τῆς πεῖ παλληκαρίσια τὴν ἀλήθεια, ἀφοῦ ὅμως πρῶτα τὴν βρεῖ τὴν ἀλήθεια αὐτή. Σήμερα ὁ Χριστιανισμὸς προσφέρει στὴν νεολαία κόλακες. Αὔριο πρέπει νὰ προσφέρει ὁδηγοὺς ποὺ θὰ νιώσουν τὰ νιᾶτα, θὰ ἀγαπήσουν τὰ νιᾶτα καὶ θὰ τοὺς εἰποῦν χωρὶς περιστροφὲς καὶ παλληκαρίσια τὴν ἀλήθεια, ἀποζητώντας ὄχι νὰ τὰ κερδίσουν, ἀλλὰ νὰ τὰ βοηθήσουν. Καὶ ἂν τὰ νιᾶτα ζητοῦν κολακεία, ἂς τοὺς δίδεται ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ Φωκίων στὸν Ἀντίπατρο: *«Οὐ δύνασαι ἅμα καὶ φίλῳ Φωκίωνι χρῆσθαι καὶ κόλακι»*.([6])

Συγχρονισμένος Χριστιανισμός! Μὰ εἶναι ἡ προσαγωγὴ τῆς σύγχρονης ζωῆς, μὲ τὸν σύγχρονο ρυθμὸ καὶ τὰ σύγχρονα προβλήματα, στὴν αἰώνια καὶ ἀκατάλυτη καὶ παντοδύναμη πίστη.

Καὶ ἡ προσαγωγὴ αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐγγύηση πὼς ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὰν ὄντως ἀνθρώπου δὲν θὰ σταματήσει στὸν πλανήτη αὐτόν, ὅσο κι' ἂν ἡ Ἄρνηση κάνει τὸ πᾶν, γιὰ νὰ τῆς δώσει τέλος.

[σελ. 168]

Γ

Αὐτὸ τὸ «συγχρονισμένος», μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἐξεθέσαμε παραπάνω, πρέπει νὰ περιλάβει καὶ τὸν χριστιανικὸ βωμό. Καὶ μὲ τὸν ὅρο «βωμὸς» ἐννοοῦμε ἐδῶ κατὰ πρῶτο, βέβαια, καὶ κύριο λόγο τὴν δημοσία λατρεία.

---

[6] Βλ. Πλουτάρχου: *Ἄγις καὶ Κλεομένης* II.

Ἐννοοῦμε ὅμως καὶ τὴν λατρεία τὴν ἰδιωτικὴ καὶ τὴν οἰκογενειακὴ λατρεία, ὅπου ἀκόμα ὑφίσταται. Ἐννοοῦμε, ἀκόμα γενικώτερα, τὴν πνευματικὴ περισυλλογὴ τοῦ πιστοῦ.

Συγχρονισμὸς ὑγιὴς θὰ σεβασθῆ τὸν βωμό. Ὁ βωμὸς δὲν ἀνήκει στὸ χθὲς οὔτε στὸ σήμερα. Ἀνήκει στὸ αἰώνιο. Στοὺς αἰῶνες θὰ μείνει ἀλήθεια αὐτὸ ποὺ παραπάνω ἀναφέραμε ἀπὸ τὸν Πλούταρχο. Πόλη χωρὶς βωμὸ δὲν θὰ βρεῖς. Βέβαια, μὲ τεχνητὰ μέσα γίνονται τώρα πόλεις χωρὶς βωμό, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι τεχνητό, ψεύτικο, προϊὸν ὠμῆς βίας. Μαζὶ μὲ τὸν βωμὸ ἡ πόλη αὐτὴ στερεῖται τὴν ἐλευθερία καὶ τὸν πνευματικὸ πολιτισμό. Θὰ χρειάζεται, λοιπόν, καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ αὔριο τὸν βωμό, ὅσον τὸν χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος τοῦ σήμερα, ἢ μᾶλλον ἀκόμα περισσότερο. Καὶ ὁ βωμὸς αὐτὸς θὰ εἶναι ἀφιερωμένος στὸ αἰώνιο, ποὺ μένει ἀναλλοίωτο ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ὅμως πρέπει νὰ ὑπάρξει καὶ κατανόηση τῶν ἀναγκῶν, ἂς πῶ τὴν λέξη, τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἑκάστοτε συγχρόνου ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου τοῦ αὔριο πού, ὅπως εἴπαμε, θὰ εἶναι ἐνήλικος καὶ ἄνθρωπος μὲ πολλὲς ἀξιώσεις.

Καί, μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ λατρεία πρέπει νὰ **[σελ. 169]** εἶναι συγχρονισμένη. Πρέπει νὰ μιλᾶ σὲ ἄνθρωπο ἐνήλικο, ποὺ θέλει νὰ ἔχει ἐπίγνωση τοῦ τί κάνει, γιατί τὸ κάνει, τί γίνεται γύρω του καὶ τί νόημα ἔχει αὐτὸ ποὺ γίνεται γύρω του κατὰ τὴν λατρεία. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ κοπῆ τὸ συναισθηματικὸ μέρος. Δὲν ξέρω μάλιστα μήπως ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ εἶναι περισσότερο συναισθηματικὸς ἀπὸ τὸν σημερινὸ καὶ τὸν χθεσινό. Καὶ ἀκόμη κάτι ἄλλο πρέπει γιὰ κάθε πιστὸ νὰ παρέχεται: Ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν λατρεία.

Κάτι περισσότερο. Θὰ χρειασθῆ μιὰ ἀναζωογόνηση τῆς εὐσεβείας, δηλαδὴ τῆς στροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ πρὸς τὸ Αἰώνιο, μιᾶς εὐσεβείας τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, ποὺ θὰ τοῦ διατηρεῖ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ Αἰώνιο, χωρὶς αὐτὸς νὰ πάψει νὰ εἶναι σύγχρονος ἄνθρωπος. Καί, ἂν ἐπιτρέπεται νὰ δανεισθῶ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Δικαίου τὴν ἔκφραση usus modernus Pandectarum καὶ νὰ χρησιμοποιήσω ἐδῶ τὴν ἔκφραση usus modernus pietatis, θὰ ἔλεγα ὅτι τὸ αὔριο θὰ ἔχει ἐκδηλώσεις εὐσεβείας πού, ἐνῶ θὰ εἶναι pietas, ὅπως στὸ παρελθόν, ὅμως θὰ ἀποτελοῦν πραγμάτωση ἐκείνου ποὺ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ὀρθῆς εὐσεβείας πού, κατὰ τὸν Πλούταρχο (στὸν *Βίο τοῦ Περικλέους*) *«ἀντὶ τῆς φοβερᾶς καὶ φλεγμαινούσης δεισιδαιμονίας τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν ἐργάζεται»*. Θὰ προσαρμόζωνται ὄχι βέβαια στὶς ἰδιοτροπίες, στὰ καπρίτσια, ἀλλὰ ὅμως στὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ αὐριανοῦ ἀνθρώπου, ἂς τὸ ἐπαναλάβω ἄλλη μιὰ φορά, τοῦ ἐνηλίκου ἀνθρωπου.

[σελ. 170]

Δ

Καὶ τώρα ἔρχομαι σ' ἕνα ἄλλο θέμα. Ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ ἡγηθῆ στὴν πορεία τοῦ αὐριανοῦ ἀνθρώπου, ἔχοντας μοναδικὴ βάση τὸ ἐπάγγελμα, τὸν βιοπορισμό. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ λειτουργοὺς ποὺ θ' ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ δὲν θὰ ἀποζοῦν ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ θὰ θυσιάζωνται γι' αὐτό. Τότε θὰ ξαναγίνει ἡγέτης ἡ χριστιανοσύνη, ὅταν θὰ ἔχει χειροτονημένους λειτουργοὺς ποὺ ἀπὸ ἄλλο ἐπάγγελμα ἀποζοῦν, ἄλλοθεν πορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, καὶ τὸ ἱερατικὸ ἔργο τὸ ἔχουν ἀπὸ ἔφεση ἱερὴ καὶ ὄχι ἀπὸ ἀνάγκη βιοπορισμοῦ.

Καὶ μὴ πῆτε ὅτι αὐτὸ εἶναι χιμαιρικό. Πρῶτα-πρῶτα, δὲν θὰ τὸ πῆτε, ὅταν δεχθῆτε ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τῆς χριστιανικῆς διακονίας ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση, γιὰ νὰ ἡγηθῆ ὁ Χριστιανισμὸς στὴν αὐριανὴ κοινωνία. Ἅμα φύγει τὸ ἐπάγγελμα, θὰ φύγει καὶ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα καὶ τὰ περίφημα περιουσιακὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας. Μιὰ εἶναι ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας: Τὸ νὰ μὴν ἔχει ἡ Ἐκκλησία ἀνάγκη ἀπὸ περιουσία. Τότε θὰ μπορέσει ἡ Ἐκκλησία νὰ μιλήσει στὸν τσακισμένο αὐριανὸ ἄνθρωπο, ὅταν μπορέσει νὰ ἐπαναλάβει τὰ λόγια ποὺ ὁ Ἀπόστολος Πέτρος εἶπε στὸν χωλό: *«Ἀργύριον καὶ χρυσίον οὐχ ὑπάρχει μοι»* (*Πράξ.* γ΄ 6).

Ἔπειτα, ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ὅλο καὶ διευκολύνει μιὰ τέτοια ρύθμιση. Ἡ συνεχὴς **[σελ. 171]** ἐλάττωση τῶν ὡρῶν ἐργασίας, τὸ κατέβασμα τοῦ ὁρίου ἡλικίας γιὰ τὴν συνταξιοδότηση δημοσίων ἢ καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, διευκολύνει πολὺ τὴν προσπάθεια (ἄν, βέβαια, πρόκειται νὰ καταβληθῆ τέτοια προσπάθεια) νὰ πάρει ἡ Ἐκκλησία τοὺς λειτουργούς της ἀπὸ ἀνθρώπους ὡρίμους, ποὺ ἔχουν δώσει στὴν κοινωνία ἐξετάσεις τοῦ τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι, ἔχουν τὸν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας βιοπορισμό τους, ἔχουν ζῆλο ἱερὸ καὶ ἔρχονται χωρὶς καμμιὰν ἀμοιβὴ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν Ἐκκλησία. Θὰ πῆτε: Μὰ ὑπάρχουν τέτοιοι ἄνθρωποι, ποὺ νὰ ἔχουν ὄχι μόνο τὸν χρόνο, ἀλλὰ καὶ τὸν ζῆλο; Ὁ δισταγμὸς δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἀποφασιστικός. Ἢ μᾶλλον καὶ ἀδικαιολόγητος εἶναι. Διότι, ἐπὶ τέλους, μήπως ἔγινε τέτοια προσπάθεια καὶ δὲν ἐπέτυχε; Καὶ ἀκόμα: Μήπως δὲν ἔχομε ἐνθαρρυντικὰ παραδείγματα ἐθελοντικῆς ἀφιερώσεως σὲ κοινωφελῆ ἔργα;

Καὶ ἔπειτα, δὲν ἐννοοῦμε, φυσικά, ὅτι μιὰ τέτοια μεταβολὴ θὰ ἐπέλθει ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Ἀλλὰ νὰ ἀρχίσει νὰ γίνεται μιὰ τέτοια προσπάθεια, γιὰ νὰ μπορέσει ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀποκτήσει πράγματι ἡγετικὴ θέση. Ἐπίσης, μπορῶ νὰ καταλάβω ὅτι ὡρισμένες θέσεις κατώτερες θὰ πρέπει νὰ καταλαμβάνωνται ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ θὰ ἀποζοῦν καὶ ἀπὸ αὐτές. Ἀλλὰ

αὐτὰ εἶναι λεπτομέρειες. Ἡ βάση πρέπει νὰ εἶναι τούτη: Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακονία πρέπει νὰ εἶναι ὄχι βιοπορισμός, ἀλλὰ θυσία. Καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοὶ πρέπει νὰ εἶναι ἄνθρωποι ποὺ ἔδωσαν ἐξετάσεις καὶ ἐπέτυχαν σ' **[σελ. 172]** ἄλλους τομεῖς καί, ἔχοντας τὸν βιοπορισμό τους ἀπὸ ἄλλα ἔργα, στρέφονται πρὸς τὸ χριστιανικὸ ἔργο, γιὰ νὰ προσφέρουν καὶ ὄχι γιὰ νὰ πάρουν.

Καί, πρὸ παντὸς καὶ κυρίως, ὁ Χριστιανισμὸς θὰ κυβερνήσει καὶ πάλι, ὅταν ξαναγίνει ὑπόθεση θυσίας. Ὅταν ἐκεῖνοι ποὺ ἡγοῦνται προπορεύωνται στὶς θυσίες, ἀφιερώνωνται, ἕτοιμοι ὄχι γιὰ νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς ἑκάστοτε ἰσχυρούς, ἀλλὰ νὰ θυσιασθοῦν, γιὰ νὰ μείνουν πιστοὶ στὴν Αἰωνιότητα.

Ὅταν δὲ μιλοῦμε γιὰ θυσία, ἐννοοῦμε ὄχι μόνο τὴν θυσία τῆς ζωῆς, ποὺ δὲν χρειάζεται πάντοτε ἐπὶ τέλους, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας συμφερόντων, βλέψεων, φιλοδοξιῶν. Πνεῦμα θυσίας ποὺ νὰ βλέπεις *«τὰ πάντα σκύβαλα»,* γιὰ νὰ γίνει πραγματικότης τὸ Μήνυμα. Χριστιανὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὑφίσταται θυσία γιὰ χάρη τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Σκληρὸς ὁ λόγος. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῆ, ἂν πρόκειται νὰ μὴν ἐξαντληθοῦμε σὲ κοινοτοπίες καὶ σὲ βολικὲς κατὰ συνθήκην φράσεις. Ἂν ἡ χριστιανοσύνη δὲν κερδίσει τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, θὰ τὸ χάσει καὶ τὸ νέο λεωφορεῖο, καὶ θὰ λειτουργήσει καὶ πάλι ὁ φαῦλος κύκλος ποὺ ἀναφέραμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἐὰν ὅμως ἡ χριστιανοσύνη κερδίσει τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τότε ἂς μὴν ἀνησυχεῖ γιὰ τὸ λεωφορεῖο. Τὸ νέο λεωφορεῖο θὰ ἔλθει. Ἡ χριστιανοσύνη δὲν ἔχει, παρὰ νὰ μὴ τὸ χάσει, ἄλλη μία φορά.

[σελ. 173]

11. ΟΙ ΚΑΡΠΟΙ

Α

Ὑπάρχει ἕνα ρητὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ ὁ μέσος ἄνθρωπος, καὶ ὁ ἄπιστος ἀκόμη, ἢ μᾶλλον πρὸ παντὸς ὁ ἄπιστος, ἔχει προσέξει πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἐπρόσεξαν πιστοί, εὐσεβεῖς, κορυφὲς τῆς χριστιανοσύνης. Εἶναι ἐκεῖ ὅπου ὁ Κύριος μιλεῖ γιὰ τοὺς καρποὺς σὰν κριτήριο τῆς γνησιότητας ποὺ ἔχει ἡ θρησκευτικότης τοῦ ἀνθρώπου. *«Ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς»* (*Ματθ.* ζ΄ 16 καὶ 20).

Καὶ ὁ καρπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε καὶ προηγουμένως εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος. Αὐτὸς εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἡ νομιμοποίηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος πρὸ παντός, καλεῖται νὰ πιστεύει, ἀλλὰ καὶ κάτι πρέπει νὰ ψηλαφήσει, γιὰ νὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς εὔλογο εἶναι νὰ πιστέψει. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν ἔχει νὰ πεῖ *«ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ ἑωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὃ ἐθεασάμεθα καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν περὶ τοῦ λόγου τῆς ζωῆς»* (*Α΄ Ἰωάννου* α΄ 1). Δύο χιλιάδες χρόνια τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὰ θαύματα τῆς Καινῆς **[σελ. 174]** Διαθήκης, εἶναι λοιπὸν καὶ αὐτά, γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, ὄχι στήριγμα τῆς πίστεως, ἀλλὰ περιεχόμενο τῆς πίστεως. Ὁ ἄνθρωπος, ἐνήλικος πιὰ ἄνθρωπος, ὅπως εἴπαμε, θέλει νὰ πιστέψει, ἀλλὰ θέλει καὶ κάπου νὰ στηριχθῆ, γιὰ νὰ πιστέψει.

Καὶ αὐτὸ τὸ κάπου εἶναι οἱ καρποί, ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος. Ἐμφανίζει αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο σὰν καρπό του ὁ Χριστιανισμός; Τότε, κανεὶς λογικὰ σκεπτόμενος ἄνθρωπος δὲν θὰ τοῦ ζητήσει ἀπόδειξη γιὰ κεῖνα ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη. Δὲν ἐμφανίζει αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο; Τότε καμμιὰ «ἀπόδειξη» δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν πίστη.

Β

Πρέπει, λοιπόν, ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἐμφανίσει τὸν ἄρτιο αὐτὸν ἄνθρωπο. Καὶ νὰ τὸν ἐμφανίσει αὔριο τοὐλάχιστον, ἀφοῦ τὸ σήμερα δυστυχῶς ἐχάθηκε. Καὶ γιὰ νὰ τὸν ἐμφανίσει, πρέπει πρῶτα νὰ τὸν σχεδιάσει. Γιατὶ ὡς τώρα οὔτε ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει μέσα του σαφὲς πῶς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἄρτιος ἄνθρωπος. Βέβαια καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ τέτοιος σχεδιασμὸς

δὲν ὑπάρχει, γι’ αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος παραπαίει. Καὶ γι’ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ πνευματικὸς πολιτισμός. Ὁ ἄνθρωπος ἢ πέφτει σὲ μιὰν ἔξαλλη θρησκευτικότητα καὶ γίνεται ὁ «θρησκευτικὸς» ἄνθρωπος, ποὺ γι’ αὐτὸν μιλήσαμε παραπάνω, ἢ φεύγει ἀπὸ τὴν πίστη, γυρίζει τὴν πλάτη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ σιγὰ-σιγὰ (καμμιὰ φορὰ ὄχι καὶ τόσο σιγὰ-σιγὰ) παύει νὰ εἶναι ἄνθρωπος. **[σελ. 175]** Καὶ αὐτὸς ὁ σχεδιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτει μελέτη πολλή. Μελέτη, βέβαια, μὲ πίστη. Ἀλλὰ καὶ μὲ γνώση τοῦ ἀνθρώπου τῆς στιγμῆς αὐτῆς, ὅπως εἶναι. Ἀλλὰ καὶ πάλι, ὄχι μόνο ὅπως εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὅπως πρέπει νὰ εἶναι. Μιὰ ἀνθρωπολογία χρειάζεται ποὺ θὰ φωτίζεται ἀπὸ τὸ αἰώνιο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κι’ ἀπὸ τὴν σημερινὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οὔτε θὰ δίνει προστάγματα, χωρὶς νὰ ξέρει τὴν πραγματικότητα, οὔτε θὰ δουλώνεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, μὲ τὴν ἀντίληψη πώς, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἔτσι ποὺ εἶναι, ἄρα καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι ποὺ εἶναι. Θὰ καταλήγει στὸ νὰ σχηματίσει ἕνα μοντέλο, νὰ ἀποσαφηνίσει τὸ δέον.

Μιὰ δεοντολογικὴ ἀνθρωπολογία μᾶς χρειάζεται, ποὺ θὰ συνδυάσει τὸ πρόσταγμα τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τὶς συνθῆκες τῆς σημερινῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἂν δὲν τὴν ἀποκτήσωμε τὴν ἀνθρωπολογία αὐτή, *«οὐκ ἔσται τῶν κακῶν παῦλα»*.

Σ’ αὐτὴ τὴν ἡγετικὴ προσπάθεια ὁ Χριστιανισμὸς πρέπει, βέβαια, νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Οὐρανό, ἀλλὰ πρέπει νὰ βλέπει σὲ τούτην ἐδῶ τὴν γῆ. Ὡς τώρα ὁ Χριστιανισμός, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἐφρόντιζε νὰ κάνει ἀπομιμήσεις ἀγγέλων. Ἀλλὰ qui fait l’ange fait la bête. Καὶ ἀκόμη, πρέπει νὰ σταματήσει αὐτὸ τὸ κακὸ ποὺ εἴδαμε παραπάνω, δηλαδὴ πὼς ἕως τώρα ὁ Χριστιανισμὸς ἐφρόντιζε νὰ διαμορφώσει ὄχι τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ κυβερνᾶ τὴν ὕλη, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ περιφρονεῖ τὴν ὕλη.

Καὶ ἀκόμη, ὁ Χριστιανισμὸς αὐτὸς θὰ διαμορφώσει, **[σελ. 176]** θὰ καθοδηγήσει τὸν σημερινό, ἢ μᾶλλον τὸν αὐριανὸ ἄνθρωπο. Οἱ μεγάλες μορφὲς εἴκοσι αἰώνων χριστιανοσύνης (καὶ θὰ πῶ καὶ τοῦ προχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ) θὰ χρησιμεύσουν βέβαια, καὶ στὴν ἔμπνευση, ἀλλὰ ἡ πορεία θὰ εἶναι πορεία συγχρόνου ἀνθρώπου, ἢ μᾶλλον αὐριανοῦ ἀνθρώπου, ἀνθρώπου τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου αἰῶνα, τῆς τρίτης χιλιετίας μετὰ Χριστόν. Ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ ἐκταθοῦμε περισσότερο, ἀρκεῖ νὰ παραπέμψωμε σ’ ὅσα ἔχουν ἐκτεθῆ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο περὶ «Συγχρονισμοῦ».

Γ

Καὶ εἰδικώτερα, ὁ χριστιανὸς πρέπει βέβαια νὰ εἶναι ἐνάρετος ἄνθρωπος. Καὶ ἡ ἀρετὴ περιλαμβάνει, φυσικά, τὴν εὐσέβεια, δὲν ἐξαντλεῖται

ὅμως σ’ αὐτήν.([7]) Περιλαμβάνει καὶ τὴν ἀρετὴ μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια τοῦ ὅρου. Μ’ ἄλλα λόγια, τὴν κατάρτιση καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ γιὰ τὸν ἀγῶνα ποὺ θὰ διεξαγάγη ὁ ἄνθρωπος σὲ τούτην ἐδῶ τὴ γῆ, σὲ τούτην ἐδῶ τὴν ἐποχή. Καὶ ἂς τὸ πῶ ἔτσι, ἡ ἀρετὴ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀρετὴ ἀγωνιστῶν.

Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅσα εἴπαμε **[σελ. 177]** παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸν «θρησκευτικὸ ἄνθρωπο», ποὺ ἀγνοεῖ τὰ στοιχειώδη, τάχα γιατὶ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα, ἀγνοεῖ τὴν προπαίδεια καὶ τὴν πρακτικὴ ἀριθμητική, τάχα γιατὶ ἀσχολεῖται μὲ τὸν διαφορικὸ λογισμό. Ὁ χριστιανὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐνάρετος, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ στοιχειώδη. Καὶ πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ εἶναι δ ί κ α ι ο ς μὲ τὴν ἔννοια τῆς στοιχειώδους δικαιοσύνης καὶ τῆς τηρήσεως τῶν νόμων. Πρέπει ἀκόμη νὰ μιλᾶ μέσα του καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Ἂς τὸ τονίσωμε: ἡ ἀρτίωση τοῦ ἀνθρώπου νοεῖται καὶ σὰν ἀρτίωση κ ο ι ν ω ν ι κ ή .

Καὶ τώρα ἂς λάβωμε κι’ ἐμεῖς ὑπ’ ὄψιν τὴν διάκριση ποὺ γίνεται μεταξὺ ἀρρένων καὶ θηλειῶν ἀρετῶν. Κλασσικὸ παράδειγμα ἡ ἀνδρεία ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἡ πραότης ἀπὸ τὴν ἄλλη. Χρειάζονται καὶ τὰ δύο, καθὼς καὶ ἡ σοφία, ποὺ θὰ κρίνει πότε θὰ μιλήσει ἡ μία καὶ πότε ἡ ἄλλη ἀρετή.

Πάντως, ἡ ἀρετὴ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀρετὴ καὶ δ υ ν ά μ ε ω ς . Αἰῶνες τώρα ἔβλεπε ἡ κοινωνία τὸν ἐνάρετον ἄνθρωπο σὰν ἀδύναμο. Καιρὸς νὰ τὸν δεῖ «ἐν δυνάμει Θεοῦ». Καιρὸς πιὰ νὰ πάψει τὸ σημερινὸ κακό, ἐνάρετος ἢ εὐσεβὴς ἢ θρησκευτικὸς ἄνθρωπος νὰ σημαίνει τὸν ἀγχώδη, ἀνισόρροπο, θλιμμένο, κακομοίρη τύπο, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν κοινωνία σὰν ὑπόδειγμα γιὰ νὰ τὸ ἀποφεύγει κανεὶς καὶ ὄχι νὰ τὸ μιμεῖται.

Μὲ μιὰ λέξη, ὁ χριστιανὸς τοῦ αὔριο πρέπει νὰ εἶναι π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η ς . Μὲ ἀρτίωση, μὲ ἐξοπλισμό, προσωπικότης τέτοια, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα, γιατὶ τότε μόνο θὰ εἶναι ἡγεσία. Αὐτὴν τὴν **[σελ. 178]** ἐμφάνιση τοῦ χριστιανοῦ μέσα σὲ τούτην ἐδῶ τὴν κοινωνία δὲν τὴν πρόσεξε, καὶ πάντως δὲν τὴν πρόσεξε ὅσο ἔπρεπε ὁ Χριστιανισμὸς τῆς χθὲς καὶ οὔτε καὶ τοῦ σήμερα. Τὸ αὔριο ὅμως πρέπει ἐξάπαντος νὰ ἐμφανίσει τὸν χριστιανὸ σὰν ἀπαρτισμένη προσωπικότητα.

Καὶ τώρα χρειάζονται μερικὰ λόγια σχετικὰ μὲ τὴν κορωνίδα τῶν ἀρετῶν, τὴν ἀγάπη. Βέβαια, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, στὸ ἀφθάστου μεγαλείου ἐκεῖνο ιγ΄ κεφάλαιο τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, δείχνει τί εἶναι ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν χριστιανό. Ἀλλά:

---

[7] Βλ. Πλάτωνος *Νόμοι* 631: *«Ὃ δὴ πρῶτον αὖ τῶν θείων ἡγεμονοῦν ἐστιν ἀγαθῶν ἡ φρόνησις, δεύτερον δὲ μετὰ νοῦν σώφρων ψυχῆς ἕξις ἐκ δὲ τούτων μετ’ ἀνδρείας κραθέντων τρίτον ἂν εἴη δικαιοσύνη, τέταρτον δὲ ἀνδρεία...»*. Καὶ Ἀριστοτέλους *Ρητορικὴ* Α΄ 9,3: *«Μέρη δὲ ἀρετῆς δικαιοσύνη, ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ἐλευθεριότης, πραότης, φρόνησις, σοφία· ἀνάγκη δὲ μεγίστας εἶναι ἀρετὰς τὰς τοῖς ἄλλοις χρησιμωτάτας, εἴπερ ἐστὶν ἡ ἀρετὴ δύναμις εὐεργετική»*.

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ποιός θυμᾶται τί εἶπε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: *«Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μ ε ί ζ ω ν δ ὲ τ ο ύ τ ω ν ἡ ἀ γ ά π η » !* Δύο χιλιάδες χρόνια τώρα, πόσα καὶ πόσα δὲν ἐπεκάθησαν πάνω σ' αὐτὴ τὴ διακήρυξη καὶ τὴν ἔκρυψαν ἀπὸ τὰ μάτια μας! Καὶ πληρώνεται αὐτὸ πολὺ-πολὺ ἀκριβά. Πρέπει λοιπὸν νὰ ξαναέλθει στὴν ἐπιφάνεια τὸ πρωτεῖο τῆς ἀγάπης. Ἀλλιῶς, ζωντανὸ Χριστιανισμὸ δὲν θὰ δοῦμε.

Καὶ ἐδῶ θὰ παρατηρήσωμε καὶ κάτι. Μὲ δύο σχοινιά, μὲ δύο παλαμάρια πρέπει νὰ εἶναι σφιχτοδεμένο τὸ καράβι στὸ μουράγιο τοῦ λιμανιοῦ: Τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη. Ὅμως, ἂν εἶναι, ἀπὸ ἀνθρώπινη ἀδυναμία, νὰ λυθῆ τὸ ἕνα παλαμάρι, ἂς μὴν εἶναι αὐτὸ τὸ παλαμάρι τῆς ἀγάπης. Γιατὶ ὅποιος ἔχει τὴν ἀγάπη ὅλο καὶ κάποια πίστη θὰ ἔχει μέσα του. Ἐνῶ πίστη χωρὶς ἀγάπη εἶναι κάτι τὸ σατανικό, *«καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουσι καὶ φρίττουσι»* (Ἰακώβου β΄ 19). Χωρὶς τὴν πίστη ἡ **[σελ. 179]** ἀγάπη κουράζεται. Χωρὶς τὴν ἀγάπη ἡ διακήρυξη πίστεως εἶναι βλασφημία.

Τὸ δεύτερο ποὺ ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε εἶναι κάτι σχετικὸ μὲ τὴν διάκριση ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω μεταξὺ ἀρρένων καὶ θηλειῶν ἀρετῶν. Ἡ ἀγάπη κατήντησε θήλεια ἀρετή, ταὐτόσημη μὲ τὴν συναισθηματικότητα, τὴν ἀδυναμία. Ἔτσι κατήντησε σιγὰ-σιγὰ νὰ γίνει ἕνας χωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀγάπη καὶ τὴν δύναμη. Ὅσοι ἔχουν ἀγάπη δὲν ἔχουν δύναμη, καὶ ὅσοι ἔχουν δύναμη δὲν ἔχουν ἀγάπη. Πρέπει ὁ χωρισμὸς αὐτὸς νὰ ἀντικατασταθῆ, νὰ γίνει σύνθεση. Αὐτὴ ἡ σύνθεση εἶναι τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία.

Μιὰ τέτοια ἀγάπη, ποὺ θρονιάζει μέσα σὲ προσωπικότητα ἀπηρτισμένη ὅπως εἴδαμε καὶ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὴν πίστη, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καταλήξει στὴν ε ἰ ρ ή ν η τῆς ψυχῆς. Ὁ χριστιανὸς θὰ εἶναι τότε ἄνθρωπος ἐσωτερικῆς εἰρήνης ποὺ δὲν ἔχει νὰ ζηλέψει τίποτε ἀπὸ τὴν *«εὔροια»* τῶν στωϊκῶν. Καὶ μποροῦμε τώρα νὰ παρουσιάσωμε τὶς ἀρετὲς ποὺ θὰ κοσμοῦν τὴν χριστιανικὴ προσωπικότητα. Ὁ χριστιανὸς θὰ εἶναι, πρῶτα, ἄνθρωπος δικαιοσύνης, ἔπειτα, πάνω ἀπὸ τὴν δικαιοσύνη, θὰ εἶναι ἄνθρωπος ἀγάπης, καὶ αὐτὰ στηριζόμενα ἀπὸ τὴν πίστη θὰ φέρουν τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη, τὴν *εὔροια* καὶ τὴν ἀταραξία. Μόνο ὅταν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ σύνθεση, μπορεῖ καὶ ἡ λοιπὴ ἀρετὴ νὰ ἔχει χριστιανικὸ νόημα.

Δ

Καὶ τώρα ἐρχόμαστε σ' ἕνα θέμα κατ' ἐξοχὴν **[σελ. 180]** σύγχρονο, γιατὶ χθὲς ἀκόμα ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτο, σήμερα ὅμως εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 θέμα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ λέγεται ν ε ο λ α ί α .

Δὲν μποροῦμε νὰ ξεφύγωμε τὸ θέμα αὐτὸ σήμερα. Ἀλλὰ πολὺ λιγώτερο δὲν μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε τὸ αὔριο χωρὶς αὐτό.

Ἐπρόβαλε τὸ θέμα «νεολαία» στὶς ἡμέρες μας ἔτσι αἰφνίδια, ἀπότομα κι' ἔφερε σεισμὸ σ' ὅλη τὴν κοινωνία, σ' ὅλους τοὺς θεσμούς, σ' ὅλη τὴν πνευματικὴν ὑπόσταση τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ ἀρχὴ ἔγινε ἀπὸ τὰ περίφημα «ὠργισμένα νειᾶτα», ποὺ κατηγοροῦν μὲ ὀργὴ τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα, τοὺς πατέρες τους καὶ τὶς προηγούμενες γενεές. Σπάζουν τὸν συνεκτικὸ δεσμὸ ποὺ συνέδεε τὶς γενεές καὶ δημιουργοῦν ἕνα χάσμα ἀνάμεσα στοὺς σημερινοὺς νέους καὶ τοὺς πατέρες τους, κι' ἀκόμη περισσότερο, τοὺς παπποῦδες τους. Ἀλήθεια εἶναι πὼς τὰ ὠργισμένα νειᾶτα δὲν μᾶς ξεκαθάρισαν ἂν τὸ χάσμα αὐτὸ τὸ φαντάζωνται νὰ ὑπάρχει κι' ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καὶ τὰ παιδιά τους ποὺ θὰ ἔλθουν αὔριο, ὅταν τὰ σημερινὰ νειᾶτα θὰ πάψουν νὰ εἶναι νειᾶτα καὶ θὰ εἶναι πρεσβύτεροι. Ὁπωσδήποτε, τὰ ὠργισμένα νειᾶτα ἔδωσαν τὸν τόνο, καὶ τὸ χάσμα τῶν γενεῶν ποὺ ἔγινε εἶναι κάτι ποὺ δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα σήμερα καὶ ἕνα μεγάλο, πολὺ μεγάλο, ἐρωτηματικὸ γιὰ τὸ αὔριο.

Τὸ πρόβλημα καὶ τὸ ἐρωτηματικὸ προβάλλουν μὲ μεγαλύτερη ἔξαρση, γιατὶ τὸ χάσμα δὲν περιορίζεται στὶς γενεές, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ σ' ὅ,τι παρεδόθη ἀπὸ τὶς γενεές. Σὲ τρόπο ζωῆς, σὲ θεσμούς, **[σελ. 181]** σὲ παραδόσεις, σὲ ἱερά, σὲ ὅσια. Ὅλα αὐτὰ γκρεμίζονται ἀπὸ τὰ ὠργισμένα νειᾶτα, πού, συνδυάζοντας ὀργὴ καὶ ἀφέλεια μαζί, ὅταν ρωτήσετε «καλά, τί θὰ οἰκοδομήσετε στὴ θέση ἐκείνων ποὺ γκρεμίζετε;», σᾶς ἀπαντοῦν «σήμερα γκρεμίζομε· αὔριο θὰ σκεφθοῦμε τί θὰ οἰκοδομήσωμε στὴ θέση τους». Χωρὶς νὰ σκεφθοῦν πὼς αὔριο... ἄλλοι θὰ ἔχουν τὸ προνόμιο τῆς νειότης.

Φυσικά, δὲν εἶναι ὅλοι οἱ νέοι ὠργισμένοι. Οὔτε ὅλοι οἱ νέοι γκρεμίζουν. Ὅμως τὸ χάσμα τῶν γενεῶν εἶναι πραγματικότης, καὶ τὸ γκρέμισμα θεσμῶν καὶ παραδόσεων ταιριάζει μὲ τὴν κατάπτωση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ εἴδαμε σὲ προηγούμενες σελίδες. Ἔτσι, ἂν καὶ οἱ καθαυτὸ ὠργισμένοι νέοι εἶναι μία μειονοψηφία, ὁ σεισμὸς εἶναι γενικότης.

Βέβαια, τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ σεισμοῦ κάθε ἄλλο παρὰ ἐνθαρρυντικὰ εἶναι. Καί, βέβαια, προβάλλει τὸ ἐρώτημα ποιός φταίει γιὰ τὸ κατάντημα αὐτό. Οἱ νέοι, ἆρά γε, φταῖνε ἢ οἱ πατέρες τους; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μποροῦσε κανεὶς ν' ἀπαντήσει, μόνο ἂν εἶχε ἄνεση νὰ ἐξετάσει τὰ αἴτια ποὺ ὡδήγησαν πρὸς τὸ κατάντημα αὐτό, θέμα ποὺ ἀναπτύσσομε σὲ ἄρθρα μας στὸ περιοδικὸ *Συζήτησις* (καὶ ποὺ ἐβγῆκαν καὶ σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος) ([8]). Ἐδῶ ἂς ἀρκεσθοῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὅποιος διαβάσει ὅσα γράφομε γιὰ τὸν ἀθεϊσμὸ θὰ δεῖ πὼς αὐτὰ ἔχουν σχέση καὶ μὲ τὸ ἐρώτημα αὐτό. Τὸ ξέσπασμα τῶν παιδιῶν δὲν εἶναι ἄσχετο **[σελ. 182]** πρὸς τὸν ἀθεϊσμὸ ποὺ τοὺς παρέδωσαν οἱ πατέρες τους. Κι' ἀκόμα, ἂν ἡ νέα γενεὰ εἶναι ἄρρωστη, εἶναι

---

[8] Α. Ν. Τσιριντάνη: *Οἱ νέοι καὶ ἡ ἐποχή μας,* 1971.

γιατὶ ἡ ἐποχή μας εἶναι ἄρρωστη. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ μὴν εἶναι, ὕστερα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀβιταμίνωση ποὺ ἔφερε ὁ ὑλισμὸς τῶν περασμένων γενεῶν.

Ε

Ὁπωσδήποτε, ἂς ἀφήσωμε ἐδῶ τὸ ποιός φταίει κι' ἂς γυρίσωμε καλύτερα στὸ θέμα μας, ποὺ εἶναι πῶς πρέπει ὁ Χριστιανισμὸς ν' ἀντιμετωπίσει τὸ ζήτημα ποὺ λέγεται νεολαία, νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει σήμερα καὶ πρὸ πάντων νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει αὔριο.

Καὶ τὸ πρῶτο ποὺ χρειάζεται εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ὅ,τι ἔχομε πῆ: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πιὰ ἐνήλικος». Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν νεολαία εἰδικώτερα καὶ μὲ τὴν ἔννοια πὼς ὁ νέος, ὁ ἔφηβος, τὸ παιδὶ ἴσως, σήμερα εἶναι ἐνήλικος. Ἔχει μιὰν ὡρίμανση ποὺ δὲν τὴν εἶχαν οἱ νέοι ἄλλων ἐποχῶν καὶ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἀπὸ ὁποιονδήποτε καταγίνεται μὲ τὸ θέμα τῆς νεολαίας. Αὐτὴ ἡ ἀπότομη ἐνηλικίωση ἔφερε τὸν σεισμό.

Καὶ ὁ νέος αὐτὸς θέλει, προβάλλει τὴν ἀξίωση, νὰ τοῦ μιλήσεις ὄχι παιδαγωγικά, ἀλλὰ παλληκαρίσια. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ περισσότερο ἁρμόδιος γι' αὐτὴ τὴν παλληκαριά, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν εἰλικρίνεια, τὴν ὁμολογία τῆς ἀλήθειας. Ὁ Χριστιανισμός, λοιπόν, καλεῖται νὰ μιλήσει στὸν νέο παλληκαρίσια, εἰλικρινά, «ντόμπρα». **[σελ. 183]** Ὄχι γιὰ νὰ καλοπιάσωμε, ἀλλὰ γιὰ νὰ βοηθήσωμε. Ὄχι γιὰ νὰ κερδίσωμε χειροκροτήματα, ἀλλὰ νὰ κερδίσωμε τοὐλάχιστον τὸ μνημονικὸ τῶν νέων. Ἐκεῖ, τοὐλάχιστον, νὰ ἐναποθέσωμε τὶς μεγάλες ἀλήθειες. Ἂν δὲν μᾶς ἀκούσουν σήμερα, νὰ ἔχουν τί νὰ θυμηθοῦν αὔριο, ὥστε, ἔστω καὶ τότε, νὰ ἀρχίσει ἡ καλὴ πορεία.

Καὶ ἀκόμα, εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχή, θὰ τοὺς ζητήσωμε συνέπεια. Μὲ ἄλλους λόγους, θὰ τοὺς ποῦμε πώς, ἀφοῦ ἔγιναν ἐνήλικοι, πρέπει νὰ ε ἶ ν α ι ἐνήλικοι, ὄχι μόνο γιὰ τὰ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς εὐθύνες. Πὼς ἀφοῦ αὐτοὶ ἐπῆραν στὰ χέρια τους τὴν σκυτάλη, αὐτοὶ καὶ εὐθύνονται γιὰ ὅ,τι γίνει. Καὶ πὼς ἂν θὰ ξεχωρίσουν τὶς εὐθύνες τους ἀπὸ ὅ,τι τοὺς ἔδωσαν οἱ πατέρες τους, πρέπει τὸ ξεχώρισμα αὐτὸ νὰ τὸ δείξουν ὄχι μόνο μὲ ὀργὴ καὶ φωνὲς καὶ γκρεμίσματα, ἀλλὰ μὲ θετικὴ δημιουργία, ποὺ θὰ ὑποστῆ καὶ αὐτὴ τὸν ἔλεγχο τῶν αὐριανῶν ἀνθρώπων, ἔλεγχο τῶν καιρῶν ποὺ ἔρχονται.

Καὶ τότε θὰ εἶναι καιρὸς νὰ τοὺς προσφερθῆ ἡ χριστιανικὴ πίστη, ντόμπρα, παλληκαρίσια καὶ χωρὶς προσαρμογές, τάχα γιὰ νὰ κερδίσωμε τοὺς νέους.

Ἔργο δύσκολο, κυριολεκτικὰ ὑπερανθρώπινο, ἀλλά, τοὐλάχιστον, ἂς κάνωμε ἐμεῖς ὅ,τι ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι μποροῦμε, προσφέροντάς τους τὸ μήνυμα τῆς πίστεως. Ἴσως καὶ αὐτὰ ποὺ γράφομε ἐδῶ κάτι νὰ βοηθήσουν,

γιὰ νὰ προσφερθῆ τὸ μήνυμα αὐτὸ τῆς πίστεως στοὺς νέους. Γιὰ τὸν εἰδικὸ αὐτὸ σκοπὸ ἄλλωστε γραφτήκανε, κατὰ πρῶτο λόγο.
[σελ. 184]

Ζ

Ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα ἀναπτύξαμε, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἂν ὅλα ὅσα λέμε στὸ βιβλίο αὐτὸ τὰ λέμε ἁπλῶς σὰν μιὰ θεωρία δεοντολογικὴ ποὺ τὴν διατυπώνομε, χωρὶς νὰ ἐνδιαφερώμαστε ἂν θὰ ἐφαρμοσθῆ, ἢ ἔχομε τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ ἐφαρμοσθοῦν, πὼς θὰ γίνουν καὶ πραγματικότης.

Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἁπλῆ. Δὲν ἔχομε ἁπλῶς τὴν ἐλπίδα. Ἔχομε τὴν βεβαιότητα πὼς θὰ ἐφαρμοσθοῦν. Ὅμως ἐδῶ χρειάζεται μιὰ ἐπεξήγηση. Ὅταν λέμε πὼς θὰ ἐφαρμοσθοῦν, δὲν ἐννοοῦμε ὅτι θὰ ἐφαρμοσθοῦν ἀπὸ τὴν μᾶζα, καὶ πὼς θὰ ἔλθει ἡμέρα ὅπου αὐτὰ ποὺ ζητοῦμε, ποὺ ζητοῦν οἱ καιροί μας καὶ ζητεῖ ὁ οὐρανός, πὼς θὰ ἔλθουν κύματα μαζῶν ἀπὸ τὶς ἐσχατιὲς τῆς γῆς, γιὰ νὰ τὰ ἐφαρμόσουν. Τὸ ἀντίθετο εἶναι ἡ βασικὴ σκέψη σὲ τούτη τὴν μελέτη.

Βλέπομε, δηλαδή, πὼς ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο καὶ δῶθε ἡ χριστιανοσύνη ἐξέχασε τὰ λόγια τοῦ Κυρίου *«εἰσέλθετε διὰ τῆς στενῆς πύλης... τὶ στενὴ ἡ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν καὶ ὀλίγοι εἰσὶν οἱ εὑρίσκοντες αὐτὴν»* (*Ματθ.* ζ΄ 13, 14) καί, μετρώντας μὲ καύχηση τὶς ἑκατοντάδες ἑκατομμύρια τῶν «πιστῶν», δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τὸν Ραββὶ ποὺ μιλᾶ γιὰ *«μικρὸν ποίμνιον»* (*Λουκᾶ* ιβ΄ 32).

Καὶ ὅμως, πρέπει νὰ τὸν καταλάβει. Νὰ τὸν καταλάβει σήμερα, γιὰ νὰ τὸν θυμᾶται αὔριο. Γιατὶ αὔριο ἡ χριστιανοσύνη θὰ ἔχει μόνο τὴν *«τεθλιμμένην ὁδόν»,* καὶ θὰ εἶναι τὸ μικρό, τὸ πολὺ μικρὸ **[σελ. 185]** ποίμνιο. Καὶ δὲν ξέρω μήπως αὔριο ἡ Ἐκκλησία ἀναγκασθῆ νὰ θυμηθῆ τὸν πιὸ σκληρό, ἀκόμη, λόγο τοῦ Κυρίου *«πλὴν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐλθὼν ἆρα εὑρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς;»* (*Λουκᾶ* ιη΄ 8).

Μιὰ βαρυχειμωνιὰ περνᾶμε τώρα ἀπὸ ἀπόψεως πίστεως. Γύρω-γύρω ψύχεται ἡ πίστη. Ἕνας χειμωνιάτικος Χριστιανισμὸς εἶναι ὁ Χριστιανισμός μας. Καὶ πένθος καταλαμβάνει τὸν πιστό, καθὼς νιώθει αὐτὸ τὸ κρύο, καὶ μόνη του παρηγοριὰ ἔχει τὸν μακαρισμὸ *«μακάριοι οἱ πενθοῦντες»* (*Ματθ.* Ε΄ 4). Καὶ ἀπὸ τὸν χριστιανὸ οἱ καιροὶ ζητοῦν νὰ στέκει παλληκαρίσια καὶ ἡρωϊκὰ στὴν τεθλιμμένη ὁδὸ μὲ τοὺς λίγους ἢ ἴσως-ἴσως καὶ μόνος του, ὄχι γιατὶ θὰ εἶναι στ' ἀλήθεια μόνος του, ἀλλὰ γιατὶ δὲν θὰ ξέρει ποιοί εἶναι οἱ ἄλλοι ὁμόπιστοί του, ποῦ εἶναι καὶ πῶς θὰ ἐπικοινωνήσει μαζί τους. Αὐτοὶ οἱ λίγοι θὰ κρατήσουν τὸ βάρος καὶ θὰ ἔχουν τὴν εὐθύνη, γιὰ νὰ κρατήσουν τὴν Κιβωτὸ μέσα στὸν κατακλυσμό, γιὰ νὰ κρατήσουν τὸ φῶς, ἔστω καὶ τὸ ἕνα κεράκι, ποὺ θὰ διασπάσει τὰ σκότη καὶ θὰ δείξει τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἄσωτο.

Ὅπως εἴπαμε ἤδη, τὰ κεράτια θὰ ἀρχίσουν νὰ σπρώχνουν τὸν αὐριανό ἄνθρωπο στὴν ἐπιστροφή. Καὶ αὐτὴ ἡ Κιβωτός, αὐτοὶ οἱ λίγοι μὰ ἀγνοὶ πιστοὶ ποὺ θὰ εἶναι ὄντως *«νέον φύραμα»,* ἡ Κιβωτὸς αὐτὴ θὰ σπάσει τὸν φαῦλο κύκλο ποὺ ἀναφέραμε, ὥστε τὸν αὐριανὸ ἄνθρωπο ποὺ θὰ ἐπιστρέφει νὰ τὸν ὑποδεχθῆ ὄχι πάλι ἡ ἀπογοήτευση, ἀλλά, αὐτὴ τὴ φορά, φῶς καὶ δύναμη ἀνακαινισμοῦ, ποὺ θὰ κάνει πραγματικότητα τὴν **[σελ. 186]** διακήρυξη *«ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα»* (*Ἀποκαλύψεως* κα΄ 5).

Αὐτὴ ἡ Κιβωτὸς πρέπει νὰ ἀντισταθῆ στὸν χειμῶνα, στὴν παγωνιά. Ὅσοι θἆναι μέσα στὴν Κιβωτὸ θὰ εἶναι ἥρωες, γιατὶ θὰ πᾶνε ἀντίθετα στὸ ρεῦμα. Καὶ ἡρώων ἔργο θὰ εἶναι ἡ ὑποδοχὴ ἐκείνων πού, πεινασμένοι ἀπὸ τὰ κεράτια, θὰ πάρουν τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς.

Η

Ἀλλὰ ἴσως ἕνας ἀναγνώστης, ἴσως πολλοὶ ἀναγνῶσται, ἴσως ὅλοι οἱ ἀναγνῶσται αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἰποῦν ὅτι αὐτὰ ποὺ γράφομε γιὰ χειμωνιάτικο Χριστιανισμό, Κιβωτό, μόνωση κ.λ.π., ὅτι αὐτὰ ἴσως εἶναι ἀπαισιόδοξα, ἀποθαρρυντικά, σκληρά. Κάτι τέτοιο εἶπαν καὶ στὸν ἴδιο τὸν Κύριο *«σκληρός ἐστιν οὗτος ὁ λόγος· τίς δύναται αὐτοῦ ἀκούειν;»* (*Ἰωάννου* στ΄ 60).

Καὶ ὅμως, δὲν ἔκαμε λάθος ὁ Κύριος! Ὁ λόγος του ἦταν σκληρός, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι σκληρή. Καὶ δὲν θὰ διστάσω νὰ θυμηθῶ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν λόγο του ἐκεῖνον ποὺ ἀνέφερα παραπάνω: *«Πλὴν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐλθὼν εὑρήσει ἆρα τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς;»*

Ἄλλη κατηγορία φοβᾶμαι μὴν ἀκούσω. Ὅτι καὶ ὅμως εἶμαι ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξος. Δὲν εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖο ὅτι θὰ κοπῆ αὐτὴ τὴν φορὰ ὁ φαῦλος κύκλος ἀπὸ μιὰ ξανανειωμένη χριστιανοσύνη ποὺ αὐτὴ τὴ φορὰ θὰ προλάβει τὴν ἀπογοήτευση ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπιστρέφουν στὴν πίστη. Οὔτε **[σελ. 187]** πάλι εἶναι ἐκ τῶν προτέρων βέβαιο πὼς ἡ ἀνθρωπότητα θὰ ἀνθέξει στὴν νέα ἐπανάληψη τοῦ φαύλου κύκλου σὲ μιὰ ἀνακύκλωση ἀτελεύτητη. Εἶναι λογικὰ δυνατὸ οὔτε ἡ χριστιανοσύνη νὰ δείξει τὴν δύναμη καὶ τὸ ξανάνειωμα ποὺ πρέπει (δὲν θὰ εἶναι δὰ ἡ πρώτη φορά), οὔτε ὅμως ἡ ἀνθρωπότητα νὰ ἀνθέξει σὲ νέες ἀπογοητεύσεις. Μπορεῖ, εἶναι νοητό, αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ ἄσωτος νὰ ριχτῆ στὸ χάος καὶ στὸν γκρεμό. Τὴν δυνατότητα δὲ αὐτὴ καὶ τὸν φόβο αὐτὸ τὸν κάνει ἰσχυρότερο ἡ καταπληκτικὴ μονομερῶς τεχνικὴ πρόοδος, ποὺ μὲ μιὰ πνευματικὴ ἀπονέκρωση μπορεῖ νὰ ἀποβῆ συμφορὰ θανάσιμη. Ὁπότε; Ποιό θὰ εἶναι τὸ μέλλον; Ποιό θὰ εἶναι τὸ αὔριο;

Κι᾽ ἀκόμα καὶ τοῦτο πρέπει νὰ προσέξωμε: Τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ εἶχε τὸ ὄνομα, μόνο τὸ ὄνομα ἔστω, «χριστιανική», τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι πιὰ ἡ πρωτοπορεία τοῦ πολιτισμοῦ.

Στὸ προσκήνιο ἐμφανίζονται λαοὶ ποὺ δὲν εἶναι οὔτε κατ' ὄνομα Χριστιανικοί. Ἐδῶ, λοιπόν, ἡ παραβολὴ τοῦ ἀσώτου δὲν φαίνεται νὰ ἐφαρμόζεται. Τὸ πατρικὸ σπίτι ποὺ ὁ ἄσωτος ἐγκατέλειψε δὲν εἶναι τὸ χριστιανικὸ σπίτι. Καὶ ἄν, λοιπόν, ὁ ἄσωτος σκεφθῆ νὰ γυρίσει στὸ πατρικὸ σπίτι, δὲν θὰ γυρίσει στὴν χριστιανικὴ πίστη. Τί θὰ γίνει λοιπόν;

Θ

Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ καὶ σ' ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ καταλήγουν σὲ τοῦτο τὸ δικαιολογημένο καὶ τόσο **[σελ. 188]** ἀνθρώπινο ἐρώτημα *«τί τέξεται ἡ ἐπιοῦσα;»,* ὁ γράφων μιὰ μόνο ἔχει ἀπάντηση: Νὰ παραπέμψει σ' ὅσα ἔχουν ἐκτεθῆ στὸ πρῶτο κεφάλαιο γιὰ τὸν φράκτη. Λοιπὸν ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν φράκτη τῆς ἀνθρωπίνης γνωστικῆς ἱκανότητας. Δὲν ξέρω, δὲν ξέρετε, κανεὶς ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει. Τὸ θέμα γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι θέμα μεταφυσικό. Καὶ μόνο μεταφυσικὴ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ἀτενίζει τὸ μέλλον μόνο δεοντολογικά. Γιὰ νὰ δεῖ τί πρέπει νὰ κάνει στὸ παρόν, ποιό τὸ σημερινὸ χρέος του. Κατὰ τὰ λοιπά, μόνο ἕνας μπορεῖ νὰ μιλήσει: Ἡ πίστη, ὡμολογημένη ἢ ἀνομολόγητη, σύμφωνα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἔχομε ἐκθέσει. Ἂν ἔχει κανεὶς ἀπάντηση ποὺ νὰ μὴν εἶναι πίστη, ἂς τὴν φέρει. Τέτοια ἀπάντηση ἐγὼ δὲν ξέρω. Θὰ ἀπαντήσω λοιπόν, μὲ τὴν πίστη.

Καὶ ἡ πίστη μου μοῦ λέει πὼς τὰ πράγματα ἔρχονται πρὸς ἕνα σημεῖο ὅπου, κατὰ τὴν κοινὴ ἔκφραση «ὁ Θεὸς νὰ βάλει τὸ χέρι του». Καὶ ὁ Θεὸς θὰ βάλει τὸ χέρι του. Αὐτὸ μοῦ λέει ἡ πίστη μου. Καὶ μάλιστα μὲ τὴν πίστη βλέπω κι' ὅλας νὰ ἔρχεται ἡ καινούργια μέρα. Καὶ παρ' ὅλα ὅσα εἴπαμε παραπάνω, ἀκούω καὶ τὸν Ραββὶ νὰ λέει: *«Ἐπάρατε τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑμῶν καὶ θεάσασθε τὰς χώρας ὅτι λευκαί εἰσι πρὸς θερισμὸν ἤδη»* (*Ἰωάννου* δ΄ 35). Προσδέχομαι τὸν Σωτῆρα νὰ ἔλθει πάλι νὰ λυτρώσει τὸν κόσμο ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καὶ ἀπὸ τὸν φαῦλο κύκλο. Πῶς θὰ ἔλθει, δὲν ξέρω. Ἀλλὰ ὥρα εἶναι νὰ θυμηθοῦμε τὴν προσδοκία ποὺ εἶχε ἡ πρώτη Ἐκκλησία καὶ νὰ ἐπαναλάβωμε ἀπὸ τὸ **[σελ. 189]** βιβλίο τῆς Ἀποκαλύψεως τὸ *«Ἀμήν, ναί, ἔρχου Κύριε Ἰησοῦ»*.

Μέσα στὴν προσδοκία αὐτὴ καὶ στὴν ἀποστολὴ τοῦ πιστοῦ νὰ κάνει τὸ χρέος του σήμερα, χωρὶς νὰ χάνει τὴν ἐλπίδα γιὰ τὸ αὔριο, γράφτηκε καὶ τοῦτο τὸ βιβλίο.

Καὶ γιὰ κεῖνον ποὺ τὸ ἔγραψε θ' ἀποτελεῖ μεγάλη ἱκανοποίηση, τὴν μεγαλύτερη ἱκανοποίηση ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ δοκιμάσει ἕνας θνητός, τὸ γεγονὸς καθ' ἑαυτὸ πὼς θὰ ὑπάρξουν συνάνθρωποί του, λίγοι ἔστω, ποὺ διαφωνοῦν ἔστω, ποὺ ἀναγνωρίζουν ὅμως τοῦτο: Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔγραψε τὶς σελίδες αὐτὲς ἐμίλησε *«ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας»* του καὶ ἐξέθεσε

ὅ,τι τὸν ἐδίδαξε ἡ ἐλεύθερη καὶ ἀπροκατάληπτη ἐνατένιση τῆς ζωῆς, μὲ μοναδικὸν ὁδηγὸ τὴν ἀλήθεια, ὅπως τοὐλάχιστον αὐτὸς τὴν εἶδε!

[σελ. 190]

[σελ. 191]

«ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΡΕΙΑ ΜΕ ΕΠΙΓΝΩΣΗ»

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΔΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΝ
ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
(ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ «ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ»)
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ ΤΟΥ 1974
ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ
Γ. ΤΣΙΒΕΡΙΩΤΗΣ ΕΠΕ-ΛΕΝΟΡΜΑΝ 205 ΤΗΛ. 5123934 – ΑΘΗΝΑΙ

ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ: ΛΥΚΑΒΗΤΤΟΥ 29-ΑΘΗΝΑΙ 135

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ: Γ. ΤΣΙΒΕΡΙΩΤΗΣ
28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 4 Π. ΨΥΧΙΚΟΝ